การมีส่วนร่วม
คาถาข้อที่ 2
ของงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น

รองศาสตราจารย์ ดร.กาญจนา แก้วเทพ

โครงการ การบริหารจัดการงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น
เพื่อพัฒนาเศรษฐกิจฐานราก ประจำปี 2565

การมีส่วนร่วม คาถาข้อที่ 2 ของงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น

ISBN 978-616-91226-6-1

ผู้เขียน รศ.ดร.กาญจนา แก้วเทพ

บรรณาธิการ กชกร ชิณะวงศ์

ที่ปรึกษา ศ.ดร.ปิยะวัติ บุญ-หลง อาภา พงศ์คีรีแสน
ชีวัน ขันธรรม สุภาวดี ตันธนวัฒน์
ปวีณา ราชสีห์ พีรพัฒน์ โกศลศักดิ์สกุล
พัชยา มาสมบูรณ์

พิมพ์ครั้งที่ 1 ธันวาคม 2565 จำนวน 1,500 เล่ม

ผู้สนับสนุน **สำนักงานการวิจัยแห่งชาติ (วช.)**
96 ถนนพหลโยธิน แขวงลาดยาว เขตจตุจักร
กรุงเทพมหานคร 10900
โทรศัพท์ 0 2579 1370

ผู้จัดพิมพ์ **มูลนิธิสถาบันวิจัยเพื่อท้องถิ่น**
(Community – Based Research Institute Foundation)
ชั้น 5 อาคารเฉลิมพระเกียรติ คณะเกษตรศาสตร์
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ 50200
ตู้ ปณ.259 ปณฝ. มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ อำเภอเมือง
จังหวัดเชียงใหม่ 50202
โทรศัพท์/โทรสาร 0 5389 2662
สถาบันคลังสมองของชาติ
อาคารอุดมศึกษา 2 ชั้น 19 เลขที่ 328 ถนนศรีอยุธยา
แขวงทุ่งพญาไท เขตราชเทวี กรุงเทพฯ 10400
โทรศัพท์ 0 2126 7632-34 โทรสาร 0 2126 7635
Website: www.knit.or.th

ออกแบบ/พิมพ์ที่ หจก.วนิดาการพิมพ์ 14/2 หมู่ที่ 5 ตำบลสันผีเสื้อ
อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ 50300
โทรศัพท์/โทรสาร 0 5311 0503-4

คำนำ

งานวิจัยเพื่อท้องถิ่น (Community-based research หรือ CBR) ได้ถือกำเนิดมาตั้งแต่ปลายปี 2541 ปัจจุบันได้ก้าวเข้าสู่การขับเคลื่อนงานในทศวรรษที่ 3 แล้ว ซึ่งในทุกจังหวะการก้าวเดินของงาน CBR ได้อาศัยคาถาสำคัญ ที่ปัจจุบันมีทั้งหมด 5 ข้อ มาเป็นตัวกำกับทิศทางการก้าวเดินของงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น ประกอบด้วย

คาถาข้อที่ 1 โจทย์วิจัยต้องมาจากความต้องการของชุมชน หรือตอบสนองความต้องการของชุมชน

คาถาข้อที่ 2 การมีส่วนร่วม

คาถาข้อที่ 3 การทำกิจกรรมเพื่อสร้างการเปลี่ยนแปลงให้เกิดขึ้นในงานวิจัย

คาถาข้อที่ 4 การทำงานร่วมกับภาคี

คาถาข้อที่ 5 มีตัวชี้วัด และหลักฐานเชิงประจักษ์

คาถาทั้ง 5 ข้อ มีความสำคัญมากในการขับเคลื่อนงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น ซึ่งในหนังสือเล่มนี้จะกล่าวถึงสาระสำคัญของคาถาทั้ง 5 ข้อ แต่จะเจาะลึกเป็นพิเศษกับ**คาถาข้อที่ 2 ในประเด็นเรื่องของการมีส่วนร่วม** ซึ่งท่านอาจารย์กาญจนา แก้วเทพ ได้หยิบยกคาถาข้อนี้มาอธิบายอย่างชัดเจน โดยค่อย ๆ คลี่คลายให้เห็นระดับของการมีส่วนร่วมในงาน CBR และนำเข้าสู่การเรียนรู้ในเรื่องคุณลักษณะสำคัญของการมีส่วนร่วมในงาน CBR

สาระสำคัญของการมีส่วนร่วมในงาน CBR นั้นยังเป็นกระจกที่สะท้อนให้เห็นมุมมองความคิดของผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องซึ่งเป็นองคาพยพที่สำคัญ ที่เชื่อว่าการมีส่วนร่วมของงาน CBR มีรากฐานความเชื่อที่เปรียบเสมือนรากแก้วที่หยั่งลึก 3 ประการ คือ ความเชื่อในศักยภาพของมนุษย์ทุกคน ความเชื่อในสิทธิและความรับผิดชอบร่วม และความเชื่อในหลักการพึ่งตนเอง และการพึ่งพาอาศัยกัน โดยความเชื่อมั่นในมุมมองความเชื่อของรากแก้วดังกล่าว ได้ส่งผลให้งาน CBR เป็นกระบวนการวิจัยที่ให้ความสำคัญกับคนเล็กคนน้อย กลุ่มผู้ด้อยโอกาส และกลุ่มเปราะบางในชุมชน โดยออกแบบกระบวนการทำงานวิจัยที่มุ่งเน้นให้กลุ่มคนเหล่านี้ได้เข้ามามีส่วนร่วม และเข้ามาเป็นพระเอกนางเอกของงานวิจัยตั้งแต่ต้นน้ำ กลางน้ำ และปลายน้ำ เพื่อดึงเอาศักยภาพที่พวกเขามีอยู่ในตัวเองออกมา และสร้างพื้นที่ในการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ให้พวกเขาได้มีที่อยู่ที่ยืนในสังคมได้อย่างมีศักดิ์ศรี

ทางคณะผู้จัดทำหนังสือหวังเป็นอย่างยิ่งว่า เนื้อหาสาระของหนังสือเล่มนี้จะช่วยให้ท่านผู้อ่านเข้าใจนิยามความหมาย ระดับของการมีส่วนร่วม และคุณลักษณะเด่นของการมีส่วนร่วมในงาน CBR ได้อย่างถ่องแท้ยิ่งขึ้น และตระหนักได้ถึงหัวใจสำคัญของการมีส่วนร่วมในการทำงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นที่มุ่งสร้างสรรค์ให้เกิดการเรียนรู้ที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงที่ต่อเนื่องและยั่งยืน

คณะทำงานมูลนิธิสถาบันวิจัยเพื่อท้องถิ่น

สารบัญ

บอกกล่าว 8

ส่วนที่ 1 **ใบเบิกทางผ่านด่านแห่งความเข้าใจเบื้องต้น** 12

1.1 เมื่อ CBR เล่นท่ายาก 13
1.2 ประวัติโดยย่นย่อเรื่อง “การมีส่วนร่วม” 29
1.3 การทบทวนคำนิยามของ “การมีส่วนร่วม” 42

ส่วนที่ 2 **คุณลักษณะสำคัญๆ ของ Par ใน CBR – 12 ราศี** 50

2.1 ตำแหน่งยืนของ Par ใน CBR 53
2.2 จุดเน้นระหว่าง “กระบวนการ” v.s. “ผลที่เกิดขึ้น” (Process v.s. Product) 63
2.3 ระดับความเข้มข้นของ Par 75
2.4 มิติของ Par ในโครงการพัฒนา – ทัศนะของ Cohen & Uphoff 84

2.5 Par แบบของแท้และของเทียม 95

2.6 Par ใน CBR เป็น The Must 100

2.7 งานวิจัย CBR จะมี Par เป็นยาดำในทุกขั้นตอน 106

2.8 Par เป็นยาดำที่เข้าได้ในทุกสาขาวิชาและทุกกิจกรรมของ CBR 109

2.9 เครื่องมือการวิจัยแบบมีส่วนร่วมของ CBR 125

2.10 ทรัพยากรที่นำมามีส่วนร่วม 140

2.11 รูปแบบและระดับของการมีส่วนร่วม 144

2.11ก รูปแบบของการมีส่วนร่วม 144

2.11ข ระดับของการมีส่วนร่วม 148

2.12 ปรัชญาเบื้องหลังการมีส่วนร่วม 156

บอกกล่าว

ในการทำงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น (Community-based research จากนี้ไปจะเรียกย่อ ๆ ว่า CBR) ซึ่งมีสถานะเป็นงานวิจัยสายพันธุ์หนึ่ง ดังนั้น CBR ก็คงต้องมี “แก่นแกน” ที่เป็น**ลักษณะร่วม**กับงานวิจัยสายพันธุ์อื่น ๆ แต่ในอีกด้านหนึ่ง CBR ก็ต้องมีลักษณะบางอย่างที่เป็น**คุณสมบัติเฉพาะตัว** ที่อาจจะเห็นได้ใน “หลักคิดหรือในแนวทางการปฏิบัติงาน” ของ CBR

นับตั้งแต่ก่อร่างอย่างเป็นตัวเป็นตนในปี พ.ศ.2541 จนปัจจุบันนี้ ที่ CBR ไทยได้ก้าวเข้าสู่ทศวรรษที่ 3 คนทำงาน CBR ได้ค่อย ๆ สั่งสมความรู้และบทเรียนทั้งจากตัวอย่างภายนอกและภายในองค์กรเองเพื่อวาง**หลักคิดและแนวทางปฏิบัติ**ที่เหมาะสม ใช้การได้จริง ได้ผลอย่างที่คาดหวัง ชาว CBR เรียกหลักคิดและแนวทางปฏิบัตินี้เล่น ๆ ว่า “คาถากำกับ” ซึ่งในช่วง 2 ทศวรรษที่ผ่านมามีคาถาอยู่ 3 ข้อ และในทศวรรษที่ 3 ได้เพิ่มเติมขึ้นมาอีก 2 ข้อ เพื่อให้ตอบรับกับภารกิจใหม่ โดยยังคงมุ่งที่จะ “หว่านพืชหวัง 2 ผล(ลัพธ์)” เช่นเดิม

คาถาของ CBR ทศวรรษที่ 3 (คัมภีร์)

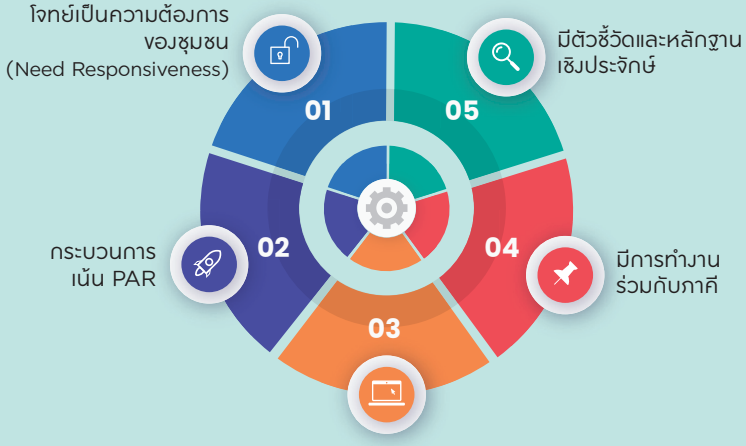

ได้ทั้ง “ของ”
(Log Frame)

ได้ทั้ง “คน”
(Outcome Mapping)

ผลลัพธ์ดาบคู่

หนึ่งในคาถาที่เป็น “หัวใจ” (และน่าจะเป็น “จุดขาย”) ของ CBR ตลอดมาก็คือ **คาถาข้อที่ 2** ที่เน้น**การมีส่วนร่วมของผู้เป็นเจ้าของปัญหา** (Participation – ต่อไปจะเรียกย่อ ๆ ว่า Par) และแม้ว่าเรื่อง “การมีส่วนร่วม” (Par) จะเป็นกลยุทธ์หนึ่งในการทำงานของทุกวงการ ไม่ว่าจะเป็นการบริหารธุรกิจ โครงการพัฒนา รวมทั้งงานวิจัยเชิงวิชาการทั่วไป แต่ทว่าการมีส่วนร่วมใน CBR ก็มี**ลักษณะพิเศษเฉพาะ**บางประการ เช่น เป็นการมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง (genuine Par) สามารถเป็นการมีส่วนร่วมในรูปแบบสูงสุด (absolute Par) หรือเป็นการมีส่วนร่วมอย่างครบวงจร (ดูรายละเอียดในตอนต่อ ๆ ไป)

ในเอกสารชิ้นนี้จึงจะกล่าวถึงลักษณะพิเศษของการมีส่วนร่วมในงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น โดยจะแบ่งเนื้อหาออกเป็น 2 ส่วนใหญ่ ๆ คือ

- **ส่วนแรก** จะมีเนื้อหาที่เป็นเหมือน “ใบเบิกทาง” ที่จะผ่าน 2 ด่าน ด่านแรกคือ ความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับคาถา 5 ข้อของ CBR และด่านที่สอง ผู้เขียนจะขอแนะนำสั้น ๆ เกี่ยวกับที่มาของแนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วม และตัวอย่างของการให้คำนิยามของแนวคิดนี้
- **ส่วนที่สอง** ผู้เขียนจะขอนำเสนอ “คุณลักษณะ/สเป็ก” สำคัญ ๆ ของการมีส่วนร่วมใน CBR ที่มีประมาณ “12 ราศี”

ส่วนที่ 1

ใบเบิกทางผ่านด่าน แห่งความเข้าใจเบื้องต้น

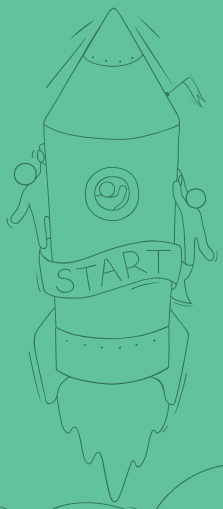

ส่วนที่ 1.1

เมื่อ CBR เล่นท่ายาก

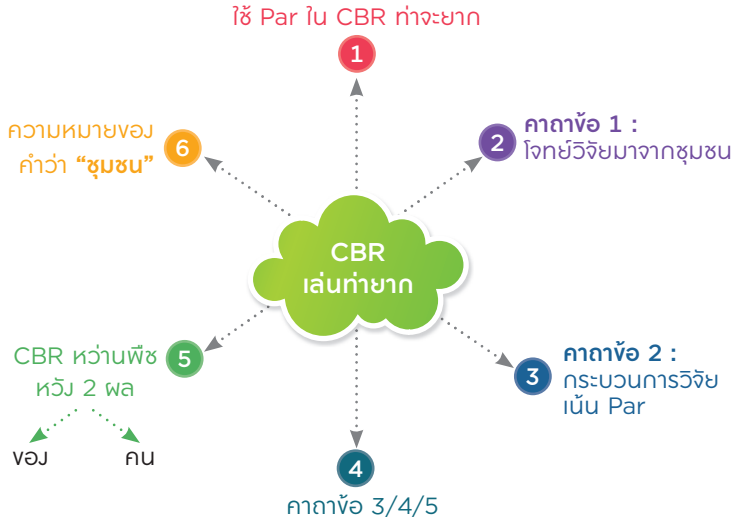

(i) ใช้ Par ใน CBR ท่าจะยาก

ถึงแม้ว่าแนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมที่เปิดตัวมาตั้งแต่ราว ๆ ทศวรรษ 1970 จะสามารถแพร่กระจายได้ในทุกวงการดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงคุณลักษณะที่หยุ่นตัวได้อย่างสูงมากของแนวคิดนี้ แม้แต่ในวงการวิชาการว่าด้วยการวิจัยเอง แนวคิดเรื่อง Par ก็ได้ไหลผ่านเข้ามาเป็นส่วนผสมส่วนหนึ่งจนกระทั่งกลายเป็นสูตรผสมใหม่ที่รู้จักกันในนาม “การวิจัยแบบมีส่วนร่วม”

แต่สำหรับการนำแนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมเข้าไปใช้ในวงการต่าง ๆ หรือภารกิจต่าง ๆ ในรูปแบบต่าง ๆ นั้น จะมี**ระดับความยากง่าย**ไม่เท่ากัน ตัวอย่างเช่น รูปแบบการร่วม**บริจาคเงิน**ให้พี่ตูน บอดี้สแลม ในโครงการ “วิ่งคนละก้าว” อาจจะง่ายกว่า “การต้องลงร่วมด้วยการเป็นคนไปวิ่งเอง” หรือการร่วมเป็นอาสาสมัครเก็บขยะในแม่น้ำลำคลองก็น่าจะเป็นรูปแบบการมีส่วนร่วมที่ง่ายกว่าการเป็นอาสาสมัครกู้ภัย (ช่วยคนไฟไหม้ น้ำท่วม) ที่ต้องมีการฝึกฝนอบรมมากกว่า เป็นต้น

และหากเปรียบเทียบเฉพาะในแวดวงวิจัยด้วยกันเอง รูปแบบการเข้ามามีส่วนร่วมของชาวบ้านทั่วไปในงานวิจัยประเภทต่าง ๆ เช่น เข้ามาร่วมเป็น “กลุ่มตัวอย่างผู้ให้ข้อมูล” ในงานวิจัยเชิงวิชาการ เข้ามาเป็น “ผู้ทดลองปฏิบัติการ” ในงานวิจัยแบบ action research ก็คงมีระดับความยากที่น้อยกว่าการเข้ามาร่วม “เป็นนักวิจัย/เป็นหัวหน้าโครงการวิจัย” ในงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นซึ่งมีสโลแกนว่า “เป็นงานวิจัย**เพื่อ**ชุมชน **โดย**ชุมชน และ**ของชุมชน**เอง” ซึ่งหมายความว่า รอบนี้ ชาวบ้านหรือคนกลุ่มอื่น ๆ ในชุมชน (อสม. อบต. กลุ่มวิสาหกิจ ฯลฯ) ซึ่ง “งานวิจัยมิใช่กิจวัตรประจำวันในชีวิตของพวกเขา” จะต้องมาลงมือลงแรงทำวิจัยด้วยตนเอง

และแม้เราอาจจะได้ยินคำปลอบใจว่า ในชีวิตประจำวัน ชาวบ้านเขาก็ใช้ “วิธีการวิจัยหรือทำวิจัยอยู่แล้วในชีวิตประจำวัน” แต่ผู้เขียนเข้าใจว่า

ประสบการณ์การวิจัยดังกล่าวนั้นเป็นเพียง**ขั้นพื้นฐาน**และยัง**ไม่เต็มรูปแบบ** แต่เมื่อคนในพื้นที่ต้องเข้ามาร่วมเป็นทีมวิจัยในโครงการวิจัย CBR นั้น ครั้งนี้ถือว่า “เต็มฟอร์มของการวิจัยเลย” เพราะชาวบ้านที่เป็นทีมวิจัยจะต้องทำตั้งแต่พัฒนาโจทย์เอง สร้างเครื่องมือเก็บข้อมูลเองและลงมือเก็บเอง ประมวลวิเคราะห์-สังเคราะห์ข้อมูลเอง ออกแบบกิจกรรมแก้ไขปัญหาบนข้อมูลที่สังเคราะห์แล้วด้วยตนเอง และด่านที่โหดเหี้ยมที่สุดก็คือต้องเขียนรายงานวิจัยด้วยตนเอง (ถึงแม้ว่าฝ่ายวิจัยเพื่อท้องถิ่นจะจัดให้ “เวทีนี้มีพี่เลี้ยง” คอยช่วยประคับประคองอยู่ แต่พี่เลี้ยงก็ไม่ใช่แฟนจะทำงานแทนทุกเรื่องไม่ได้อยู่แล้ว)

การทำวิจัยแบบที่เคยใช้อยู่ในชีวิตประจำวันกับแบบของการมาร่วมงานเป็นทีมนักวิจัยในโครงการวิจัย CBR จึงมีความแตกต่างกันทั้งในเชิง**ปริมาณ**และเชิง**คุณภาพ** ทั้งในแง่ต้นทางคือทรัพยากรที่จะต้องนำมาใช้ไม่ว่าจะเป็นเงินทุน เวลาที่ต้องมาทำกิจกรรม ความรู้ความเข้าใจที่จะหามาเพิ่มเติม ฯลฯ และทั้งในแง่ปลายทางคือ ผลลัพธ์ที่จะเกิดขึ้น

นี่จึงไม่ใช่เรื่องน่าแปลกใจเท่าไหร่นักเมื่อผู้เขียนมักจะได้ยินชาวบ้านหรือคนในพื้นที่ที่เข้ามาร่วมงานวิจัย CBR ได้ทบทวนความหลังให้ฟังว่าเมื่อแรกพบประสบพักตร์กับงานวิจัย CBR และถูกพี่เลี้ยงทาบทามให้เข้ามาร่วมเป็นนักวิจัย ชาวบ้านจึงมักจะโวยวายว่า พวกเขาไม่เคยได้เรียนวิชาวิจัยมาก่อน แล้วจะทำได้หรือ งานวิจัยเป็นงานของพวกอาจารย์-นักศึกษา ป.โท-ป.เอก ไม่ใช่หรือ บางคนเปรียบเทียบว่า “งานวิจัยเป็นของสูง” (จึงดูเหมือนพี่เลี้ยงจะชวนชาวบ้านไป “เล่นของสูง” เรื่องลำบากลำบนจึงไม่ต้องสนใจกันแล้ว) นักวิจัยที่เป็นแม่ค้าบางคนไปไกลถึงขนาดเปรียบเทียบว่า “งานวิจัยเนี่ยสำหรับชาวบ้านแล้ว ยังกะเป็นมนุษย์ต่างดาวเลยทีเดียว”

ดังนั้น การชักชวนให้คนธรรมดาทั่วไปเข้ามาร่วม “ท่องจักรวาลแห่งการวิจัย CBR กับมนุษย์ต่างดาว” พูดสรุปด้วยภาษาชาวโยคะแบบง่าย ๆ ก็คือ “ครั้งนี้ CBR ได้เล่นท่ายากซะแล้ว”

(ii) คาถาข้อที่ 1: โจทย์วิจัยต้องมาจากความต้องการของชุมชน หรือตอบสนองความต้องการของชุมชน (Need responsive)

(ก) คาถาข้อนี้เป็นหลักการทั่วไปที่พบได้ในแวดวงการพัฒนาตั้งแต่ช่วงทศวรรษ 1970 ซึ่งได้มาจากการสรุปบทเรียนการทำโครงการพัฒนาที่ริเริ่มมาจาก “คนข้างนอก” (หน่วยงานรัฐ องค์กรนักพัฒนาเอกชน–NGOs นักวิชาการ ฯลฯ) ว่า ถ้าจะชวนชาวบ้านให้เข้ามาให้ความร่วมมือ อย่างน้อยโครงการนั้นก็ต้องตอบสนองความต้องการหรือแก้ไขปัญหาบางอย่างของชุมชนได้บ้าง (เช่น มีน้ำใช้ เพิ่มรายได้ จัดการขยะ ลดหนี้สิน ลดสารพิษ ฯลฯ)

การชักชวนให้ชาวบ้านเข้ามาร่วมในโครงการวิจัย CBR ก็คงเป็นไปในทำนองเดียวกัน แต่อาจจะยากลำบากกว่า ทั้งนี้เพราะ CBR มีข้อเรียกร้องที่ค่อนข้างสูง (ไม่ใช่มาร่วมแค่ “รับผลประโยชน์” แต่ต้องมา “ร่วมลงแรงกาย แรงใจ แรงสมองด้วย”) แต่กลับไม่ได้ให้หรือแจกจ่ายผลประโยชน์ทางวัตถุ เช่น งบประมาณ อุปกรณ์ เพื่อเป็นแรงจูงใจให้เข้าร่วม แถมงานวิจัยก็ไม่ใช่ภารกิจที่ชาวบ้านคุ้นเคยเสียอีก

ด้วยเหตุดังกล่าวจึงมักจะมีรายงานว่า ในระยะเริ่มแรกนั้น กลุ่มชาวบ้านกล้าตายที่เข้ามาร่วมเป็นทีมนักวิจัยชุมชนในโครงการ CBR นั้น มักจะไม่ค่อยมีความแน่ใจนักใน “พลังของการวิจัย” ว่าจะมีน้ำยาแก้ไขปัญหาของชาวบ้านได้จริงหรือเปล่า การเข้ามาร่วมงานวิจัย CBR ในช่วงออกสตาร์ทจึงมักจะเข้ามาแบบ “ลุ้นระทึก.... เชื่อครึ่งไม่เชื่อครึ่ง” มากกว่าจะ “เชื่อมั่น

อย่างเต็มเปี่ยม" และบางคนก็ยังพร้อมจะ "ยุติกลางคัน" ด้วยการถอนตัวออกไปอีกด้วย

(ข) และเมื่อพูดถึง**ความต้องการของชุมชน** ถึงแม้ว่าโดยทั่วไปแง่มุมของความต้องการที่เห็นได้ง่ายที่สุดจะเป็นเรื่องความต้องการพื้นฐานทางด้านร่างกายหรือเป็นความต้องการด้านปัจจัยสี่ ซึ่งเข้าข่ายการตอบสนองด้วยมิติด้านเศรษฐกิจ แต่เนื่องจากมนุษย์เรานั้นมีลำดับชั้นของความต้องการอื่นๆ ที่สูงกว่าความต้องการทางด้านเศรษฐกิจ ดังเช่นข้อเสนอลำดับชั้นของความต้องการตามแนวคิดของ Maslow ดังนั้นโจทย์วิจัยของ CBR จำนวนไม่น้อยจึงเป็นเรื่องการตอบสนองความต้องการด้านจิตใจ ด้านสังคม-การอยู่ร่วมกัน ด้านวัฒนธรรม ด้านการเรียนรู้เพื่อให้ประเทืองปัญญา ด้านสิ่งแวดล้อม เป็นต้น

ตัวอย่างเช่น งานวิจัยเรื่อง "การเรียนรู้ประวัติแม่เจ้าอยู่หัวอย่างมีส่วนร่วมโดยชุมชนแม่เจ้าอยู่หัว" (ชลอ เอี่ยมสุทธิ์ และคณะ, 2545) โดยที่มาของงานวิจัยเริ่มต้นมาจากจุดที่ว่า แม่เจ้าอยู่หัวที่เป็นทั้งชื่อวัด ชื่อตำบล ในอำเภอเชียรใหญ่ จังหวัดนครศรีธรรมราช นั้นเป็นที่รัก เป็นที่เคารพ และมีความเชื่อศรัทธาของชาวชุมชนอย่างมากและกว้างขวาง แต่ชาวบ้านก็มีความรู้เกี่ยวกับตัวท่านน้อยมาก คือรับรู้เพียงแต่ว่าแม่เจ้าอยู่หัวเป็นสตรีที่ทำประโยชน์ให้แก่แผ่นดินอย่างมากมาย กลุ่มทีมวิจัยที่ประกอบด้วยตัวแทนจากทุกภาคส่วนของชุมชนจึงได้มาร่วมกันทำโครงการวิจัยเพื่อเก็บรวบรวมประวัติความเป็นมาและเรื่องราวต่างๆ เกี่ยวกับแม่เจ้าอยู่หัว ในงานวิจัยชิ้นนี้มีคนเข้ามามีส่วนร่วมนับเป็นร้อยเป็นพันคน โดยแต่ละคนต่างมีบทบาทหน้าที่ไปตามความสามารถของตน การเข้ามามีส่วนร่วมอย่างกระตือรือร้นก็เพราะโครงการนี้ได้ตอบสนองความต้องการทั้งด้านจิตใจและจิตวิญญาณของคนในชุมชนนั่นเอง

จากกติกาคาถาข้อแรกที่ระบุให้โจทย์วิจัยต้องมาจากความต้องการของชุมชนนั้น ทำให้งานวิจัย CBR จำนวนนับพันโครงการในช่วง 2 ทศวรรษที่ผ่านมาจึงครอบคลุมประเด็นเนื้อหาที่หลากหลายตามสภาพความเป็นจริงที่หลายหลากของชุมชน อย่างน้อย ๆ ที่พอจะจัดกลุ่มได้ก็มีราว ๆ 13 ประเด็น ดังในภาพ

กล่าวโดยสรุป หลักการสำคัญสำหรับการท่องคาถาข้อที่ 1 เรื่องที่มาของโจทย์วิจัยนั้น CBR จะยึดหลักว่า “จะ**ปล่อยปลายเปิดสำหรับโจทย์การวิจัยให้เป็นไป**ตามความต้องการของชุมชน แต่จะ**ล็อกสเป็ก**ในเรื่อง**วิธีการ/เส้นทาง**ที่จะตอบโจทย์ความต้องการของชุมชนว่า ต้องใช้ลีลาและกระบวนท่าแบบงานวิจัย CBR เป็นสำคัญ”

(iii) คาถาข้อที่ 2: ต้องเน้นให้ชุมชนหรือเจ้าของปัญหามีส่วนร่วมให้มากที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ ณ ตรงนี้ ผู้เขียนจะเกริ่นแต่เพียงคร่าวๆ ก่อน เนื่องจากเนื้อหาหลักจะไปรออยู่ในส่วนที่ 2

สำหรับมุมมองของ CBR ในการนำ Par มาใช้นั้น อย่างน้อย CBR จะใช้เรื่องการมีส่วนร่วมใน **2 ระดับ** และ **2 ปริมณฑล / 2 เชิงของเนื้อหา**

(ก) ในเรื่องของระดับ 2 ระดับนั้น **ระดับแรก** CBR จะใช้ "กระบวนการวิจัย" เป็น**เครื่องมือ** เป็นเส้นทาง เป็นพื้นที่ให้คนกลุ่มต่าง ๆ ในชุมชนได้เข้ามาร่วมกันใน**โครงการเพื่อการแก้ไข**ปัญหาหรือใน**การพัฒนา**ชุมชน ไม่ว่าจะเป็นการมาร่วมกันคิด ร่วมกันทำ ร่วมกันติดตามประเมินผล ร่วมกันรับผิดชอบ ร่วมกันรับผลประโยชน์ที่เกิดขึ้น ตัวอย่างเช่น เมื่อเราอ่านรายงานวิจัย CBR ที่เกี่ยวกับการจัดการน้ำ เราก็จะเห็นรูปภาพของกลุ่มชาวบ้านที่ช่วยกันกำหนดจุดพิกัดที่จะสร้างฝายมีชีวิตในชุมชน เป็นต้น สำหรับในระดับแรกคือการเข้ามาร่วมในโครงการนี้ในโครงการพัฒนาโดยทั่ว ๆ ไปก็อาจจะพบเห็นอยู่

ส่วนใน**ระดับที่สอง**นั้น จะพบเห็นเป็นการเฉพาะในงานวิจัย CBR คือการออกแบบกิจกรรมให้คน/กลุ่มคนในชุมชนที่เป็นเจ้าของปัญหารวมทั้งภาคีที่เกี่ยวข้อง ได้เข้ามามีส่วนร่วมใน **"ตัวกระบวนการวิจัยเอง"** ในฐานะบทบาทต่าง ๆ ตั้งแต่การเป็นนักวิจัย เป็นผู้ให้ข้อมูล เป็นผู้ร่วมกิจกรรม เป็นผู้ชี้เป้าประเด็นต่าง ๆ เป็นผู้ติดตามประเมินผล เป็นผู้ร่วมรับผลประโยชน์ เป็นต้น (ตามแต่วาสนาบารมีหรือเวรกรรมแต่ปางก่อน)

(ข) **ในเรื่อง 2 ปริมณฑล / 2 เชิงของเนื้อหา** สำหรับกระบวนการสร้างผลงานที่มีลักษณะพิเศษที่เรียกว่า "งานวิจัย" นั้น อย่างน้อยจะต้องมี**ส่วนผสมของเนื้อหา**อยู่ 2 ประเภท ประเภทแรกคือ เนื้อหาที่ว่าด้วย **"ประเด็นที่จะศึกษา"** (topic of study) เช่น เนื้อหาทั้ง 13 หมวดหมู่ที่ได้

กล่าวถึงไปแล้ว ประเภทที่สอง คือเนื้อหาที่ว่าด้วย **“วิธีวิทยา/วิธีการวิจัยที่จะใช้”** (research methodology)

เมื่อนำเอาทั้ง 2 ประเภทเนื้อหามาคูณกับเรื่องการมีส่วนร่วม เราจึงพบว่าในงานวิจัย CBR แต่ละชิ้น เมื่อเปิดดูเนื้อหาในบทที่ 2 ที่ว่าด้วยแนวคิดและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เราก็อาจจะพบเจอว่า ในงานวิจัยแต่ละชิ้นอาจจะเน้นหนักไปคนละประเภท คือประเภท “การมีส่วนร่วมเชิงประเด็นฯ/เนื้อหา” กับประเภท “การมีส่วนร่วมเชิงกระบวนการวิจัย”

ตัวอย่างของ**การมีส่วนร่วมเชิงประเด็นฯ/เนื้อหา** เช่น ในงานวิจัยเรื่อง “โครงการรูปแบบการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศบ้านวังอ้อ ตำบลหัวดอน อำเภอเขื่องใน จังหวัดอุบลราชธานี” (กาญจนา ทองทั่ว และคณะ, 2545) ที่มาของโจทย์วิจัยเริ่มจากในพื้นที่ศึกษา มีคณะกรรมการป่าชุมชนที่ได้ทำงานรักษาป่าดงใหญ่มาเป็นเวลายาวนานหลายสิบปี จนได้รับการกล่าวขวัญถึงในวงกว้าง ปรากฏการณ์ที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ของ “สาวสวย/ไม้งาม” ก็คือจะมีคนมาดูตัวกันเยอะมาก จึงเริ่มมีคนภายนอกมาเยี่ยมชมและท่องเที่ยวกันมากขึ้นทุกที คณะกรรมการป่าจึงเห็นว่า หากปล่อยให้ปรากฏการณ์นี้ดำเนินไปอย่างตั้งรับหรือตามยถากรรม อาจสร้างความสูญเสียแก่ธรรมชาติ ทางเลือกหนึ่งที่ชุมชนอยากจะนำมาใช้ก็คือ จัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศเป็นการตั้งรับเชิงรุกไปเสียเลย ส่วนที่ว่าจะต้องจัดการอย่างไรนี่แหละคือโจทย์การวิจัยที่จะต้องค้นหา

จากที่มาและวัตถุประสงค์ของโครงการ ทีมวิจัยมีสมมติฐานล่วงหน้าเอาไว้ว่า คงต้องใช้ “รูปแบบการจัดการป่าชุมชนแบบมีส่วนร่วม” มาเป็นหลักการจัดการที่แสดงออกใน**รูปแบบหนึ่ง** คือการจัดการใช้ประโยชน์จากป่าในรูปแบบการท่องเที่ยว (เพิ่มเติมจากรูปแบบอื่น ๆ เช่น การสร้างแนวกันไฟ การมีอาสาสมัครเฝ้าระวัง ฯลฯ) ดังนั้น ในบทที่ 2 ของงานวิจัยชิ้นนี้ จึงมอบตะเกียงส่องนำทางเข้าถ้ำด้วยแนวคิด “การมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการป่าชุมชน” ซึ่งเข้ากรอบ**ปริมณฑลแรก** คือเน้นการมีส่วนใน **“ประเด็นที่จะศึกษา”** (ประเด็นป่าชุมชน)

ส่วนตัวอย่างที่สองเป็นตัวอย่างของ**ปริมณฑลที่สอง**คือ **“การมีส่วนร่วมในเชิงกระบวนการวิจัย”** เช่น งานวิจัยเรื่อง “แนวทางการเพิ่มประสิทธิภาพการบริหารจัดการน้ำอ่างเก็บน้ำห้วยสงสัยโดยการมีส่วนร่วมของชุมชน ตำบลเขากระปุก อำเภอท่ายาง จังหวัดเพชรบุรี” (ประชุม เดชวัน และคณะ, 2560) ถึงแม้ว่างานวิจัยชิ้นนี้จะไม่ได้ติดป้ายบอกเส้นทางเรื่องการมีส่วนร่วมในกระบวนการวิจัยเอาไว้ให้คนอ่านเห็นได้อย่างชัดเจนในบทที่ 2 แต่ทว่าเมื่อแยกแยะองค์ประกอบย่อย ๆ ของ “กระบวนการวิจัย” เช่น ทีมวิจัย เครื่องมือการวิจัย ฯลฯ ก็จะเห็นร่องรอยของ**การมีส่วนร่วมในเชิงกระบวนการวิจัย**ได้อย่างจะจะตา (สไตล์การเขียนรายงานวิจัยแบบชาวบ้าน “มักจะไม่ค่อยพูดพล่าม แต่มักจะทำเพลงเลย”)

การมีส่วนร่วมในกระบวนการวิจัยเริ่มตั้งแต่หัวขบวนเลย คือ **การประกอบทีมวิจัย** ซึ่งมีจำนวนถึง 21 ท่าน และการคัดเลือกนักวิจัยชุมชนแต่ละท่านก็ล้วนแต่มีที่มาที่ไปว่า “แต่ละคนมาในฐานะตัวแทนของอะไร” เช่น โครงสร้างของการจัดสรรน้ำนั้นจะแยกตามท่อส่งน้ำเป็นสาย ๆ เช่น สาย 1 ซ้าย สาย 2 ขวา ก็จะมีตัวแทนมาจากสายท่อส่งน้ำครบทุกสาย มีตัวแทนที่มาจากคณะกรรมการกลุ่มและก็มีทั้งจากสมาชิก มีทั้งตัวแทนของฝ่ายชุมชน (กลุ่มผู้ใช้น้ำ) และตัวแทนของกรมชลประทานในพื้นที่ กระบวนการคัดเลือกทีมนักวิจัยดังกล่าวนี้ (มีความประณีตพอ ๆ กับโค้ชทีมแมนยู/ลิเวอร์พูลคัดเลือกตัวนักฟุตบอลเข้าทีมเลยนะ) สะท้อนให้เห็นถึงการยึดกุมหลักการเรื่อง “การมีส่วนร่วมในกระบวนการวิจัย” ได้อย่างดี

อีกองค์ประกอบหนึ่งของกระบวนการวิจัยชิ้นนี้ก็คือ **การเลือกเครื่องมือที่จะใช้เก็บข้อมูล** ก็ล้วนแล้วแต่เป็น “เครื่องมือที่เน้นการมีส่วนร่วมในการเก็บข้อมูล” เป็นหลัก (Participatory research tool) เช่น การทำแผนที่เส้นทางเดินน้ำ การกำหนดจุดที่เหมาะสมที่จะติดตั้งกระบอกวัดน้ำฝน การสร้างการมีส่วนร่วมในการบันทึกปริมาณน้ำฝน การจัดทำสถานีตรวจวัดปริมาณน้ำฝน เป็นต้น

(iv) คาถาข้อที่ 3–4–5

(ก) สำหรับคาถาข้อ 3 คือต้องมีการทำกิจกรรมเพื่อสร้างการเปลี่ยนแปลงให้เกิดขึ้นในงานวิจัย (research for change) น่าจะเกิดมาจากการสรุปบทเรียนของบรรดางานวิจัยเชิงวิชาการส่วนใหญ่ที่แม้ว่าจะมีการตั้งโจทย์ที่แหลมคม มีการเก็บข้อมูลอย่างมีระบบระเบียบ มีการวิเคราะห์สังเคราะห์ข้อมูลที่น่าเชื่อถือ มีผลการวิจัยข้อค้นพบที่น่าประทับใจ รวมทั้งมีข้อเสนอแนะที่เป็นประโยชน์ แต่ในฉากสุดท้ายพระเอกก็มักจะตายตอนจบ เพราะปัญหาต่าง ๆ ในชุมชนยังคงเหมือนเดิมไม่เปลี่ยนแปลง

มีงานศึกษาค้นคว้าจำนวนมากที่ได้วิเคราะห์ว่า อาการด้านชาของงานวิจัยวิชาการที่ทำให้ไม่สามารถขยับขับเคลื่อนข้อเสนอแนะของการวิจัยให้เป็นจริงได้นั้น สาเหตุหนึ่งในท่ามกลางหลาย ๆ สาเหตุก็คือ **การขาดการมีส่วนร่วมของเจ้าของปัญหาในกระบวนการทำวิจัย**นั่นเอง ข้อวิเคราะห์นี้น่าจะเป็นจุดกำเนิดของ CBR ที่พยายามจะฝ่าข้ามไปให้พ้นข้อจำกัดดังกล่าว

ในแวดวงวิชาการเองก็ได้มีความพยายามที่จะแก้ไขข้อติดขัดที่กล่าวมาเช่นกัน เช่น งานวิจัยสายพันธุ์ใหม่ ๆ บางสายพันธุ์ เช่น Action research (การวิจัยเชิงปฏิบัติการ) field-experiment research (การวิจัยแบบทดลองในสนาม) และที่ชัดเจนที่สุดก็คือ การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory action research – PAR) ซึ่งเป็นสูตรที่ CBR เลือกใช้

การที่งานวิจัย CBR จำเป็นต้องผนวกรวมเอาคาถาข้อ 3 คือต้องมีการ “แก้ปมเชือก” หลังจาก “วิเคราะห์/แยกแยะการผูกปมเชือกแห่งปัญหา” มาอย่างละเอียดแล้ว นอกเหนือจากเหตุผลเชิงวิชาการหรือเชิงคุณค่าของการวิจัยหลาย ๆ อย่างแล้ว เหตุผลในการลงมือปฏิบัติได้จริง (Practical reason) ก็เป็นอีกเหตุผลที่สำคัญประการหนึ่งที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับเรื่องการจะตัดสินใจเข้ามามีส่วนร่วมของชาวบ้านในโครงการวิจัย CBR

ธรรมชาติโดยทั่วไปอย่างหนึ่งของการวิจัยที่หลีกเลี่ยงได้ยาก ก็คือ เป็น**ภาระงานที่กินเวลา** (Time-consuming business) ดังนั้น สำหรับชาวบ้านที่อัตคัดขัดสนแล้ว "เวลา" นั้นถือเป็นเงินเป็นทองที่จะต้องใช้ทำมาหาเลี้ยงชีวิตเลยทีเดียว แม้แต่ประสบการณ์ที่ชาวบ้านจะต้องเข้ามาร่วมกระบวนการวิจัยในฐานะ "กลุ่มตัวอย่างหรือผู้ให้ข้อมูล" หากชาวบ้านมีความรู้สึกว่า "เสียเวลาตอบแบบสอบถาม/แบบสัมภาษณ์/ตอบไปแล้วก็ไม่เห็นจะมีอะไรเกิดขึ้น" การขอความร่วมมือเพียงในระดับนี้ก็ยังคงจะยาก ในขณะที่งานวิจัย CBR นั้นเรียกร้องชาวบ้านให้เข้ามาร่วม "มากกว่าการเป็นแค่กลุ่มตัวอย่าง" ดังนั้น ถ้าหากขาดหลักประกันว่า "ครั้งนี้ จะมีบางอย่างเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้นกว่าแต่ก่อน" การชักชวนให้ชาวบ้านยอมสละเวลาเพื่อมาทำงานที่ไม่ถนัดคุ้นเคยเช่นงานวิจัยก็คงแทบจะเป็นไปไม่ได้

ส่วนการที่จะสามารถสร้างการเปลี่ยนแปลงให้เกิดขึ้นได้จริงหรือไม่นั้น ชาว CBR ก็ได้พยายามสั่งสมบทเรียนและฝึกปรือฝีมือโดยมีเครื่องมือช่วยทำงานหลาย ๆ ชนิด เช่น เริ่มตั้งแต่ตอนต้นน้ำ ก็จะมีเครื่องมือช่วยพัฒนาโจทย์ เช่น Logical Framework เพื่อล็อกเป้าหมายการทำงานให้ชัดเจนจะได้ยิงเข้าเป้า ส่วนกลางน้ำก็มีเครื่องมือการออกแบบกิจกรรมบนข้อมูลที่วิเคราะห์-สังเคราะห์มาแล้ว (activities designed-on information) เป็นตัวช่วย เป็นต้น

(ข) คาถาข้อที่ 4: การทำงานร่วมกับภาคี ในความนึกคิดของคนไทย มีร่องรอยของการแสวงหาความร่วมมือหรือขอความช่วยเหลือจากคนอื่น ๆ เมื่องานที่ต้องทำนั้นเกินขีดความสามารถของตัวเราเอง เช่นคำกล่าวที่ว่า

*"หากแม้เหลือกำลังลาก ให้ออกปากบอก**แซก**ช่วยแบกหาม"*

สำหรับรายละเอียดในการแสวงหาภาคีจากภาคส่วนต่าง ๆ มาร่วมแรงร่วมใจกันในงานวิจัย CBR ทั้งเหตุผล/ที่มา/ความจำเป็น การทำความรู้จักธรรมชาติของ “แขก” ที่จะให้มาช่วยแบกหาม รวมทั้งรูปแบบ/กลวิธีต่าง ๆ ในการขอความร่วมมือ โปรดดู กาญจนา แก้วเทพ (2564) **ขี่ม้าเลียบค่าย: บทเรียนการทำงานกับภาคีฯ**

(ค) คาถาข้อที่ 5: มีตัวชี้วัดและหลักฐานเชิงประจักษ์ คาถาข้อนี้มีไว้เพื่อเสริมโหงวเฮ้งเรื่องความน่าเชื่อถือของงานวิจัย CBR เช่น CBR มีหลักฐานอะไรว่า “กลุ่มเป้าหมายที่ทำงานด้วย เป็นคนเล็กคนน้อยจริง ๆ” หรือ CBR มีตัวชี้วัดอะไรว่า “การทำวิจัยสามารถจะช่วยลดความเหลื่อมล้ำได้” เป็นต้น

นับตั้งแต่ช่วงปี 2563 ที่ CBR ในทศวรรษที่ 3 ได้เริ่มท่องคาถาเรื่องตัวชี้วัด เนื่องจากเรื่องตัวชี้วัดนี้ก็เป็นอีกพื้นที่หนึ่งที่มีการปะทะเฉี่ยวชนกันในเรื่องการมีส่วนร่วม ทั้งนี้เพราะโดยส่วนใหญ่แล้ว การสร้างตัวชี้วัดนั้นมักจะมีสูตรว่า “คนสร้าง (ตัวชี้วัด) ไม่ใช่คนถูกวัด ส่วนคนถูกวัดไม่ได้เป็นคนสร้าง” ดังนั้น ในช่วงเวลาดังกล่าว ขบวนการ CBR จึงได้พยายามท่องคาถาควบระหว่างข้อ 2 กับข้อ 5 โดยพยายามแสวงหาวิธีการใหม่ ๆ ว่า **“จะสร้างตัวชี้วัดแบบมีส่วนร่วม”** ได้อย่างไร

(v) CBR เป็นงานวิจัยที่ “หว่านพืช หวัง 2 ผล”

หลังจากทำกิจกรรมต่าง ๆ ในงานวิจัย CBR (ซึ่งเป็นช่วงของ “การหว่านพืช”) ผลลัพธ์ที่ CBR คาดหวังก็จะมีอยู่ 2 ผล ผลลัพธ์แรกเรียกย่อ ๆ ว่า “หวังผลที่เป็น**ของ**” ผลลัพธ์ที่ 2 เรียกว่า “หวังผลที่เป็น**คน**”

สำหรับผลลัพธ์ที่เป็น “ของ” เป็นผลลัพธ์ที่เป็นสิ่งของ เป็นวัตถุที่จับต้องได้ เช่น ทำวิจัยเรื่องขาดแคลนน้ำ ก็ได้น้ำมากขึ้น ทำวิจัยเรื่องหนี้สิน ก็ปลดหรือลดหนี้ให้น้อยลง ทำวิจัยเรื่องแปรรูปผลิตภัณฑ์ก็ได้ผลิตภัณฑ์ใหม่

ที่แปรรูป เป็นต้น ผลลัพธ์ที่เป็น “ของ” นี้เป็นจุดร่วมกับงานวิจัยประเภทอื่น ๆ ที่มักจะคาดหวังในเรื่องสิ่งของอยู่แล้ว

ส่วนผลลัพธ์ที่เป็น “คน” นั้น เมื่อพูดแบบขยายความ คำว่า “คน” นั้นจะมีความหมายใน 3 แง่มุมคือ

(ก) คนที่เป็นรายบุคคล ผลลัพธ์ที่คาดหวังของ CBR ก็คือ ตัวบุคคลที่เข้ามาร่วมวงโคจร CBR จะ **“เก่งขึ้น”** (เช่น แก้ปัญหาได้เก่งขึ้น มีวิธีคิดที่ดีขึ้น มีวิธีการทำงานที่บรรลุเป้าหมาย ฯลฯ) และ **“ดีขึ้น”** (มีจิตอาสามากขึ้น ทำงานเพื่อสาธารณประโยชน์มากขึ้น เอาธุระเรื่องของส่วนรวมมากขึ้น ฯลฯ)

(ข) คนที่เป็น “กลุ่มคน/เครือข่าย” เนื่องจากงานวิจัย CBR จะเน้นการทำงานร่วมกับ “กลุ่ม” มากกว่า “รายบุคคล” เช่น ทำงานกับกลุ่มวิสาหกิจ กลุ่มองค์กรผู้ใช้น้ำ กลุ่มผู้ประกอบการ ฯลฯ ดังนั้น CBR จึงคาดหวังว่าหลังจากผ่านกระบวนการวิจัยแล้ว บรรดากลุ่ม (หรือที่สูงกว่ากลุ่มก็คือเครือข่าย) จะมีความเข้มแข็งมากขึ้น ทำงานได้มีประสิทธิผล (เข้าเป้า) และมีประสิทธิภาพมากขึ้น (เช่น เร็วขึ้น ประหยัดมากขึ้น) เป็นต้น

(ค) “คน” ที่หมายถึง “ความสัมพันธ์ระหว่างคน” มีงานวิจัย CBR อยู่จำนวนหนึ่งที่มีต้นกำเนิดของโจทย์วิจัยมาจาก “ความขัดแย้งของคนกลุ่มต่าง ๆ ในชุมชน” ตัวอย่างเช่น งานวิจัยในตำนานของ CBR เรื่อง “ความขัดแย้งระหว่างคนน้ำจืดกับคนน้ำเค็ม ที่ตำบลแพรกหนามแดง จังหวัดสมุทรสงคราม” (ปัญญา โตกทอง, 2550) ซึ่งขัดแย้งกันมานานนับ 20 ปี และสามารถมาแก้ไขให้จบสิ้นไปได้ด้วยงานวิจัย CBR ดังนั้นเป้าหมายสุดท้ายของงานวิจัยชิ้นนี้จึงต้องการจะเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ที่ขัดแย้งกันนี้ให้กลายมาเป็นความสัมพันธ์อันดีต่อกัน

ผู้เขียนมีความเห็นว่า ในขณะที่ผลลัพธ์ที่เป็น “ของ” นั้นเป็นจุดร่วมโดยทั่วไปของงานวิจัยทุกประเภท แต่ทว่าผลลัพธ์ที่เป็น “คน” นั้นดูเหมือน

จะเป็น “ลักษณะพิเศษ” ของงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น และเป็นผลลัพธ์ในระดับคาดหวังสูงของ CBR และโดยทั่วไป CBR “ก็อยากจะเก็บเธอไว้ทั้งคู่: ทั้งของและทั้งคน” แต่ก็มีงานวิจัย CBR จำนวนหนึ่งที่อาจจะ “ไม่ได้ของ” เช่น งานวิจัยเรื่องหนี้สินที่ต้องใช้เวลาและกำลังความพยายามพอสมควร หรืองานวิจัย CBR ในช่วงปี 2563-2565 ที่มุ่งหวังจะยกระดับรายได้ของคนแถวล่าง 40% ให้มากขึ้นให้ได้สัก 15% แต่ทว่าสถานการณ์โควิด 19 ก็มาขัดขวางจนไปไม่ถึงฝั่งฝัน แต่อย่างน้อย ถ้าจำเป็นต้องเลือกได้เพียงอย่างเดียว CBR ก็จะขอเลือกผลลัพธ์ที่เป็น “คน” เอาไว้ก่อน

ในบางกรณีมีงานวิจัย CBR บางชิ้นที่ “ได้ของ” มาแล้ว ทางทีมวิจัยจึงได้เดินหน้าต่อในเรื่อง “การสร้างคน” ต่อไป โดยอาจจะเป็นการสร้างกลุ่มคนแถวสอง (Second liner) หรือกลุ่มผู้สืบทอดภารกิจ ตัวอย่างเช่นงานวิจัยเรื่อง “กระบวนการเรียนรู้เพื่อเสริมสร้างศักยภาพเด็กและเยาวชนในการสืบทอดดูแลรักษาป่าชุมชน บ้านห้วยสะพานสามัคคี ตำบลหนองโรง อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี” (สายยนต์ ศิริรัตน์ และคณะ, 2549) ซึ่งโจทย์วิจัยและวัตถุประสงค์ของการวิจัยก็ชัดเจนตามชื่อของงานวิจัยอยู่แล้วว่า ทีมวิจัยซึ่งมีประสบการณ์ฟื้นฟูอนุรักษ์ป่าชุมชนมาเป็นเวลา 3 ทศวรรษจนป่ามีสภาพอุดมสมบูรณ์ งานต่อไปในอนาคตที่จะสร้างความยั่งยืนให้กับป่าก็คือต้องสร้าง “คนรักป่ารุ่นใหม่” ขึ้นมานั่นเอง

ผู้เขียนขอสรุปคร่าว ๆ ว่า **“คน”** ในงานวิจัย CBR จึงเป็นทั้ง **เป้าหมาย** และ**วิธีการ** “คน” เป็นทั้ง input และ output ของโครงการวิจัย “คน” เป็นทั้ง “ทรัพยากร” และ “ผลลัพธ์ที่คาดหวัง” คนเป็นทั้งจุดเริ่มต้นจุดที่ดำเนินไป และเป็นจุดหมายปลายทาง และเรื่อง “คน” นี้ก็มาเกี่ยวข้องโดยตรงกับเรื่องการมีส่วนร่วม เพราะเมื่อพูดถึงการมีส่วนร่วมก็คือกระบวนการทำงานที่เกี่ยวข้องกับ “คน” นั่นเอง

(vi) "ชุมชน" ความหมายในงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น

สำหรับคำว่า "ชุมชน" ที่ใช้ในงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นนั้น มีเส้นทางเดินที่มีการขยับขยายขอบเขตความหมายให้กว้างขวางกว่าเมื่อแรกเริ่ม ในระยะเริ่มต้นของงานวิจัย CBR นั้น คำว่า "ชุมชน" จะหมายความถึง "ชาวบ้านผู้ได้รับผลกระทบจากปัญหาต่าง ๆ ในชุมชน" และจนทุกวันนี้ บุคคลกลุ่มนี้ก็ยังคงเป็นกลุ่มเป้าหมายหลักของงาน CBR ที่มุ่งจะติดตั้งจิตสำนึกของการพึ่งลำแข้งตนเองในการแก้ไขปัญหาของชุมชน

แต่ในระยะต่อมา CBR ก็ได้เรียนรู้ว่า ปัญหาหลายปัญหาในชุมชนไม่สามารถจะแก้ไขให้ลุล่วงไปได้ด้วยกำลังความสามารถของเหยื่อผู้ได้รับผลกระทบเท่านั้น หากแต่จะต้องระดมพลังจากภาคส่วนอื่น ๆ หรือสถาบันชุมชนต่าง ๆ ให้เข้ามาร่วมด้วยช่วยกัน และในเวลาเดียวกัน CBR ก็ได้ค้นพบว่า มิใช่เพียงแต่กลุ่มชาวบ้าน เช่น เกษตรกร คนจนในเมือง แรงงานอพยพ ฯลฯ เท่านั้นที่มีปัญหา แม้แต่กลุ่มคนที่ทำงานอยู่ในกลไกรัฐหรือสถาบันต่าง ๆ ในชุมชน เช่น ครูในโรงเรียนขนาดเล็ก (ที่จะถูกยุบ) อสม. อบต. หมอพื้นบ้าน ฯลฯ กลุ่มบุคคลเหล่านี้ต่างก็ล้วนมีปัญหาเฉพาะที่ต้องเผชิญหน้าอยู่ด้วยเช่นกัน

ดังนั้น คำว่า "ชุมชน" ในงานวิจัย CBR ในระยะต่อมาจึงขยับขยายมาสู่คนกลุ่มต่าง ๆ ที่ทำงานอยู่ในพื้นที่ชุมชนที่อาจจะเรียกรวม ๆ ว่า "เป็นภาคีภาคส่วนต่าง ๆ" แต่ถึงแม้กลุ่มคนที่เป็นนักวิจัยจะเปลี่ยนไป แต่ไม่ว่าจะเป็นคนกลุ่มไหน ก็ล้วนแล้วแต่ต้องท่องคาถาเดียวกันทั้งนั้น เช่น ถ้าปัญหาที่ต้องการจะวิจัยเป็นปัญหาของ อบต. ก็ต้องเป็นคนของ อบต. เองที่จะต้องลงมาทำงานวิจัย CBR

แต่ก็มีข้อที่น่าสังเกตว่า เนื่องจากกลุ่มคนที่เป็นภาคีซึ่งทำงานอยู่ในหน่วยงานหรือองค์กรต่าง ๆ นั้น ภารกิจของพวกเขามักจะเกี่ยวข้องและส่งผลกระทบโดยตรงถึงชีวิตของชาวบ้าน เช่น ถ้า อบต. ปฏิบัติงานไม่ได้ผล

คุณภาพชีวิตของชาวบ้านในชุมชนก็จะพลอยย่ำแย่ไปด้วย ดังนั้น ลักษณะการตั้งโจทย์วิจัยของกลุ่มภาคีจึงมักจะมีลักษณะ 2 หาง หางแรกจะเป็นการค้นหาวิธีการพัฒนาการทำงานของหน่วยงานให้ดีขึ้น เป็นการแก้ปัญหาของตัวเอง และหางที่สองก็จะเป็นการแก้ปัญหาของชุมชนไปด้วยพร้อม ๆ กัน ยิ่งในระยะหลัง ๆ คำว่า “ชุมชน” ในงานวิจัย CBR ก็ยิ่งมีแนวโน้มที่จะมีลักษณะของการ “รวมการเฉพาะกิจ” มากยิ่งขึ้น กล่าวคือ ทีมวิจัย CBR มักจะประกอบด้วยกลุ่มคนที่หลากหลาย เป็นตัวแทนมาจากหลาย ๆ ฝ่าย ทั้งกลุ่มชาวบ้าน ทั้งหน่วยงานรัฐท้องถิ่น และอื่น ๆ

ตัวอย่างเช่น งานวิจัยเรื่อง “การศึกษากระบวนการสร้างชุมชนปลอดบุหรี่โดยการมีส่วนร่วมของโรงพยาบาลอินทร์บุรีและชุมชน” (บุษริน เพ็งบุญ และคณะ, 2554) ดูจากชื่อโครงการวิจัยก็ชัดเจนเลยว่า เป็นงานที่มีเจ้าภาพร่วมอย่างน้อย 2 ฝ่าย โดยหัวหน้าโครงการวิจัยเป็นเจ้าหน้าที่ของโรงพยาบาลอินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี เป็นตัวตั้งตัวตีดำเนินงานวิจัยร่วมกับแกนนำชุมชน โดยมารวมตัวเป็นทีมวิจัยขนาด 35 คน งานวิจัยเริ่มต้นด้วยจุดเจ็บ (pain point) ที่ว่า หากการทำงานเรื่องการรักษาโรคที่เกิดจากการสูบบุหรี่ยังเป็น “แบบรอตั้งรับ” อยู่ที่โรงพยาบาล คงจะแก้ปัญหาที่ปลายน้ำนี้ไม่ได้ และจำเป็นต้องปรับเปลี่ยนเป็น “กลยุทธ์เดินหน้ารุกเข้าไปในชุมชน” แต่ทีมวิจัยที่เป็นเจ้าหน้าที่โรงพยาบาลก็เห็นประสบการณ์ว่าการทำโครงการกับชุมชนนั้น บางโครงการ “ตาดี” ก็ได้ผล บางโครงการ “ตาร้าย” ก็ไร้ผล และทีมเจ้าหน้าที่ยังมีประสบการณ์การทำงานตรงกับชุมชนเพียงเล็กน้อย จึงต้องการทำโครงการวิจัยถอดบทเรียนเพื่อเก็บสะสมต้นทุนความรู้ในการทำงานกับชุมชนต่อไป

ส่วนที่ 1.2

ประวัติโดยย่นย่อเรื่อง "การมีส่วนร่วม"

สำหรับความตั้งใจของผู้เขียนที่จะนำเสนอประวัติโดยย่นย่อของแนวคิดเรื่อง "การมีส่วนร่วม" ในที่นี้ก็เพียงเพื่อจะให้ผู้อ่านได้กลิ่นอายว่าแนวคิดใหม่ ๆ ที่เกิดขึ้นมาในสังคมนั้นมิได้ตกมาจากฟากฟ้า และเมื่อจุติขึ้นมาแล้ว ผู้คนก็จะหาได้มีความเข้าใจตรงกันไม่ และแม้ว่าแนวคิดนั้นจะเป็นเรื่องดีงาม ก็ใช่ว่าผู้คนก็จะพากันยอมรับและนำไปปฏิบัติตาม ตัวอย่างของแนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมก็มีชะตากรรมเช่นนั้น

เนื่องจากแนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมนี้ สังคมไทยเรานำเข้ามาจากภายนอก ในลำดับแรกจึงจะขอกล่าวถึงที่มาของแนวคิดนี้ในทางสากลแล้วตีวงแคบเข้ามาที่สังคมไทย และแวะมาถ่าย close-up ที่ CBR ของไทย

(i) แนวคิดเรื่อง "การมีส่วนร่วมในทางสากล"

เท่าที่ปรากฏหลักฐาน แนวคิดเรื่อง "การมีส่วนร่วม" เกิดขึ้นมาในช่วงทศวรรษ 1970 โดยมีบริบททางสังคมระดับโลกรองรับ 2 บริบทใหญ่ ๆ บริบทแรกคือช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เมื่อทศวรรษ 1950 เกิดการแบ่งแยกประเทศต่าง ๆ ในโลกออกเป็น 2 ค่ายใหญ่ ๆ คือ ค่ายโลกเสรี-ทุนนิยมที่มีอเมริกาเป็นผู้นำ และค่ายโลกสังคมนิยมที่มีรัสเซียเป็นผู้นำ แต่ละค่ายต่างมีแนวคิดและวิธีการในการพัฒนาประเทศลูกน้องในสังกัดค่ายของตนแตกต่างกันไป

ส่วนปริบทที่สอง ในช่วงทศวรรษ 1960 เกิดเหตุการณ์สำคัญระดับโลกที่ทิ้งมรดกทางความคิดที่เกี่ยวกับเรื่อง “การมีส่วนร่วม” เอาไว้ คือ เหตุการณ์การเคลื่อนไหวของขบวนการนักศึกษาทั่วโลกที่ได้ขยายขอบเขตความเข้าใจของ “การมีส่วนร่วมของประชาชน” ให้กว้างขวางออกไป ซึ่งโดยทั่วไปแล้ว ในประเทศที่ปกครองด้วยระบบประชาธิปไตยมักจะมีความเข้าใจว่า “การมีส่วนร่วมของประชาชน” เท่ากับ “การมีส่วนร่วมทางการเมือง” (ซึ่งมีรูปแบบแสดงออกที่ชัดเจนคือการไปลงคะแนนเสียงเลือกตั้งผู้แทน) แต่ทว่าในการเคลื่อนไหวของนักศึกษาปี 1960 นั้นมีเป้าหมายเพื่อเข้าไปมีส่วนร่วมในระบบและสถาบันการศึกษาเป็นสำคัญ

ย้อนกลับมาที่แนวทางการพัฒนาประเทศของ 2 ค่ายการเมืองระดับโลก สำหรับค่ายโลกเสรี-ทุนนิยมนั้นได้เริ่มต้นทศวรรษแรกของการพัฒนา 1960 ด้วยแนวคิดทฤษฎีการสร้างความทันสมัย (Modernization) ด้วยการสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ (Economic Growth) โดยมีผู้นำการพัฒนา (change agent) คือหน่วยงานรัฐ จุดเริ่มต้นก็คือการสร้างโครงสร้างพื้นฐานต่างๆ ที่คนไทยรู้จักดีในปี พ.ศ.2504 ที่ผู้ใหญ่ลีตีกลองประชุม คือ “น้ำไหล ไฟสว่าง ทางดี มีงานทำ” ส่วนค่ายโลกสังคมนิยมใช้แนวคิดการพัฒนาด้วยการวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจจากส่วนกลาง (Planned Economy-Centralization) แต่ในขั้นตอนของการลงมือปฏิบัติจะใช้ยุทธวิธี “การระดมพลังการมีส่วนร่วมของประชาชนอย่างกว้างขวาง” (Mass Mobilization)

หลังจากทศวรรษแห่งการพัฒนาผ่านไปได้สัก 2 ทศวรรษ ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นจากเรื่องความทันสมัยและการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของประเทศในโลกเสรี-ทุนนิยมก็ปรากฏชัดว่า แม้จะประสบความสำเร็จในเรื่องความทันสมัยของโครงสร้างพื้นฐานและตัวเลข GDP ที่เพิ่มขึ้น แต่ก็ยังไม่สามารถที่จะแก้ไขปัญหาเก่าๆ ที่เรื้อรัง เช่น ปัญหาความยากจน และยังสร้างปัญหาใหม่ๆ ให้ขยายตัวมากขึ้น เช่น ปัญหาความเหลื่อมล้ำ

ในทางเศรษฐกิจที่เพิ่มขยายมากขึ้นทุกที ปัญหาสังคมเพิ่มมากขึ้น (เช่น ปัญหายาเสพติด ปัญหาครอบครัว) ปัญหาความเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อม เป็นต้น

และยิ่งเมื่อหันไปดูเปรียบเทียบกับคู่แข่งคือประเทศในค่ายสังคมนิยม ที่มีแนวทางการพัฒนาอีกแบบหนึ่ง แม้แต่ในเอกสารขององค์กรระดับโลก ของโลกเสรีเช่น องค์กรแรงงานระหว่างประเทศ (ILO) ก็ยังยอมรับว่า ในขณะที่ประเทศที่ใช้สูตรทฤษฎีความทันสมัยมาพัฒนาประเทศนั้นยังมี ปัญหาให้ปวดหัวอย่างแก้ไขไม่ตก แต่ตัวอย่างของประเทศสาธารณรัฐ ประชาชนจีนและประเทศแทนซาเนีย (ประเทศในค่ายสังคมนิยม) กลับมีแนวทางการพัฒนาสังคมของตัวเอง (แนวทาง Mass Mobilization) ที่ดูดีมีอนาคตที่แจ่มใส (ดูรายละเอียดใน **แนวทางในการให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการพัฒนาชนบท**, 2533)

ในอีกด้านหนึ่ง จากผลการวิจัยหลายชิ้นของธนาคารโลกที่ศึกษาเรื่อง โครงการพัฒนาด้านการส่งเสริมการเกษตรและการถ่ายทอดเทคโนโลยี ในประเทศกำลังพัฒนา ก็พบเลยว่าปัจจัยที่ทำให้โครงการเหล่านี้ไม่ประสบ ความสำเร็จก็เพราะขาด **"การมีส่วนร่วมของประชาชน"** (โลกเสรีใช้คำว่า "people participation" ซึ่งหมายความถึง mass mobilization ของค่าย สังคมนิยมนั่นเอง) ตั้งแต่ขั้นตอนต้นน้ำ (ขั้นตัดสินใจว่าจะทำอะไร) ไล่ลงมา จนถึงขั้นวางแผน-ปฏิบัติการ-ร่วมรับผลประโยชน์ เพราะฉะนั้น คำตอบ สุดท้ายก็คือ ต้องเติมเต็มตัวแปรเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชน ให้ครบวงจรตั้งแต่หัวจรดท้าย

จากผลการศึกษาดังกล่าวทำให้เกิดการปรับตัวขององค์กรระดับโลก ของโลกเสรีเป็นการใหญ่ ในช่วงทศวรรษ 1970-1980 หน่วยงานระดับสากล ที่ทำงานด้านการพัฒนาในประเด็นต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็น WHO (ด้านสุขภาพ) ILO (ด้านแรงงาน) UNICEF (ด้านเด็กและเยาวชน) FAO (ด้านอาหาร และเกษตร) ต่างก็เปลี่ยนแปลงวิธีการทำงานมาเน้น "การมีส่วนร่วมของ

กลุ่มเป้าหมาย/ประชาชน" ให้มากขึ้น ซึ่งอันที่จริง ดังได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า ในโลกเสรีนิยมที่ใช้การปกครองแบบประชาธิปไตยนั้น เรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชนไม่ใช่แนวคิดที่แปลกหน้านัก เพราะในมิติการเมืองก็ได้ยึดกุมหลักการนี้อยู่แล้ว เพียงแต่ขยับขยายขอบเขตเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชนให้กว้างขวางออกไปยังมิติชีวิตสาธารณะอื่น ๆ

แต่ในความเป็นจริง เรื่องของเรื่องไม่ง่ายแบบพลิกฝ่ามือดังที่กล่าวมา ทั้งนี้เพราะจากประวัติศาสตร์ความเป็นมาของการจัดการเรื่องการพัฒนาสังคม ไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ ด้านสุขภาพ ด้านความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน ฯลฯ รัฐยังคงรักษาสถานะการเป็น "ผู้รับเหมา" หรือ "เป็นเจ้าของ/ผู้จัดการ เป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลง" ตลอดมา การจะกลับตัวกลับใจอย่างง่าย ๆ อย่างทันที จึงยังไม่น่าจะเป็นไปได้ และถึงแม้จะเต็มใจยอมรับแนวคิดให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมแล้ว แต่ก็ยังไม่รู้วิธีการว่าจะให้เข้ามาร่วมได้ยังไง ร่วมแบบไหน ร่วมตอนไหน จะให้ใครเข้ามาร่วมบ้าง ร่วมมากน้อยเท่าไหร่ดี เป็นต้น

จากข้อเท็จจริงที่กล่าวมา องค์การสหประชาชาติ (UN) จึงได้ก่อตั้งสถาบันการวิจัยเพื่อพัฒนาสังคม (UNRISD) ซึ่งเป็นหน่วยงานวิชาการเพื่อทำการศึกษาค้นคว้าวิจัยหาคำตอบจากคำถามเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชนในภาคปฏิบัติที่ได้ยกตัวอย่างมาข้างต้น

ผู้เขียนขอสรุปสถานภาพของแนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชนที่เป็นกระแสความเคลื่อนไหวในระดับลมบนที่ผ่านมาราวกึ่งศตวรรษนี้ว่า นับตั้งแต่ก้าวแรกของการตกฟากของแนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชนมาจนถึงวันนี้นั้น นับว่ามีความก้าวหน้ามาได้หลายก้าวยาว ๆ ตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุดที่รับรู้กันทั่วไปก็คือ ทุกวันนี้ หากรัฐจะมีการทำโครงการขนาดใหญ่ เช่น การสร้างเขื่อน สร้างโรงงานไฟฟ้า ฯลฯ ในเงื่อนไขการขอเงินกู้จากธนาคารโลก จำเป็นต้องมีการทำประชาพิจารณ์ (Public hearing) ซึ่งเป็นรูปแบบหนึ่งของการมีส่วนร่วมของประชาชน

แต่ในอีกด้านหนึ่ง จุดยืนที่ยังไม่ค่อยได้เปลี่ยนแปลงไปมากนักตั้งแต่เริ่มแรก ก็คือ **ความหมายของการมีส่วนร่วม** นั้นยังคงความหมายเดิมว่า หน่วยงานรัฐจะเป็นทีมเหย้า เป็นเจ้าภาพของบรรดาโครงการพัฒนาต่าง ๆ แล้วเปิดโอกาสเชิญชวนหรือขอความร่วมมือจากประชาชนกลุ่มต่าง ๆ ซึ่งความหมายดังกล่าวนี้ ในปีกอื่น ๆ หรือคนกลุ่มอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องการมีส่วนร่วมอาจจะใช้ความหมายที่แตกต่างออกไป (ดูรายละเอียดต่อไปในหัวข้อ “คำนิยาม”)

(ii) แนวคิด “การมีส่วนร่วม” ในไทย

ประเทศไทยขานรับแนวคิดการมีส่วนร่วมจากทางสากลแบบไล่หลังมาติด ๆ ในช่วงราว ๆ ทศวรรษที่ 1980 ในที่นี้ผู้เขียนจะขอยกตัวอย่างแวดวง 3 แวดวง (ที่ใกล้ชิดกับงาน CBR) ที่ขานรับแนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมจากภายนอก คือแวดวงวิชาการ หน่วยงานรัฐ และองค์กรพัฒนาเอกชน

(ก) จากแวดวงวิชาการ เนื่องจากวงการวิชาการเป็นภาคส่วนของสังคมที่เปิดรับแนวคิดใหม่ ๆ ก่อนใครเพื่อนอยู่แล้ว ดังนั้น ในช่วงประมาณปี 2520 (ปลายทศวรรษ 1970) เราก็ได้เริ่มพบเห็นงานศึกษาค้นคว้าวิจัยเรื่องการมีส่วนร่วมในบริบทของสังคมไทย ในที่นี้ผู้เขียนจะขอยกตัวอย่างงานวิจัย 2 ชิ้นที่อาจจะเป็นตัวแทน “แนวทางการศึกษาเรื่อง Par ของไทย” ในช่วงเวลาดังกล่าว

งานชิ้นแรกเป็นงานวิจัยระดับวิทยานิพนธ์ปริญญาโทของกรรณิกา ชมดี (2524) เรื่อง “การมีส่วนร่วมของประชาชนที่มีผลต่อการพัฒนาเศรษฐกิจ: ศึกษาเฉพาะกรณีโครงการสารภี ตำบลท่าช้าง อำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี” ดูจากชื่อหัวข้อแล้วจะเห็นได้ว่า แนวทางการศึกษาจะคล้ายคลึงกับงานของธนาคารโลกที่ได้กล่าวถึงมาแล้ว คือการจัดวางให้ “การมีส่วนร่วมของประชาชน” เป็นตัวแปรต้น ซึ่งจะส่งผลไปถึงตัวแปรตามคือ “การพัฒนาเศรษฐกิจ”

ในส่วนรายละเอียดของการศึกษาตัวแปร “การมีส่วนร่วม” นั้น นักวิจัยได้ค้นหา “ปัจจัย/แรงจูงใจให้มีส่วนร่วม” ของประชาชนว่ามีอะไรบ้าง ต่อมาก็คือ “ใครเป็นแม่สื่อแม่ชัก” ชักนำให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วม และแง่มุมสุดท้ายคือการประมวลรูปแบบการมีส่วนร่วมของประชาชน ซึ่งมีมากกว่า 10 รูปแบบ

ส่วนงานชิ้นที่สองเป็นงานวิจัยที่ร่วมอยู่ในโครงการของสถาบันการวิจัยเพื่อพัฒนาสังคมของสหประชาชาติ (UNRISD) ที่ได้กล่าวถึงมาแล้ว หัวข้อการวิจัยคือ “การมีส่วนร่วมของประชาชนในชนบทภาคเหนือของประเทศไทย” (ฉลาดชาย รมิตานนท์ และคณะ, 2525) เป็นงานศึกษาภาคสนามเช่นกัน ข้อค้นพบที่สำคัญของงานวิจัยชิ้นนี้ก็คือ การใส่ตัวแปรใหม่ ๆ คือเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชนผ่านโครงการพัฒนาและสวัสดิการต่าง ๆ ของรัฐเข้าไปในพื้นที่ชุมชนนั้น ไม่ใช่เรื่องที่ทำได้โดยง่าย หรือจะพบความสำเร็จเสมอไป ทั้งนี้เพราะในพื้นที่ของชุมชนนั้น มีโครงสร้างของชนชั้นที่แบ่งชาวนาออกเป็นกลุ่มต่าง ๆ เช่น ชาวนารับจ้าง (ไม่มีที่ดิน) ชาวนาจน ชาวนากลาง เจ้าที่ดิน การมีส่วนร่วมโดยเฉพาะในขั้นตอนการร่วมรับผลประโยชน์มักจะตกไม่ถึงกลุ่มชาวนารับจ้างและชาวนาจน ซึ่งเป็นกลุ่มที่มือสั้นเกินไปที่จะเอื้อมเข้ามามีส่วนร่วมได้

ข้อค้นพบนี้จึงนำมาสู่คำถามใหม่ที่ว่า “ประชาชนที่ได้เข้ามามีส่วนร่วมนั้น**เป็นใคร เป็นคนกลุ่มไหน**”

นอกจากนั้นทีมวิจัยยังได้ทดลองนำเอาข้อเสนอจากผลการวิจัยในต่างประเทศที่พบว่า หากจะช่วยให้กลุ่มคนที่มือสั้นที่สุดเข้ามามีส่วนร่วมในโครงการต่าง ๆ ของรัฐได้อย่างแท้จริงแล้ว อย่างน้อยจำเป็นต้องเพิ่ม**เงื่อนไขใหม่เป็นแต้มต่อ (มือที่สั้น)** ขึ้นมา 3 ประการคือ ประการแรกต้องให้กลุ่มคนล่างสุดมี**การรวมกลุ่มกัน** ประการที่สอง ต้องมีการ**เสริมศักยภาพของผู้นำ** และประการสุดท้าย ต้องมีการ**สนับสนุนในด้านต่าง ๆ จากภายนอก**ที่มีความเข้าใจเรื่องการมีส่วนร่วม ข้อเสนอ

ทั้ง 3 ประการนี้ดูจะเข้ากับแนวทางการทำงานของ CBR อย่างเหมาะเจาะลงตัว

(ข) จากแวดวงราชการไทย หน่วยงานรัฐของไทยก็ขานรับแนวคิดใหม่เรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาสังคมด้านต่าง ๆ จากทางสากลได้อย่างรวดเร็วเช่นกัน ดังที่ปรากฏว่า ในช่วงกลาง ๆ ทศวรรษ 2520 (ปลายทศวรรษ 1970) โดยเฉพาะในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจแผนที่ 5 ก็เริ่มมีเอกสารของหน่วยงานรัฐที่พูดถึงการชักชวนให้ประชาชนเข้ามาให้ความร่วมมือในโครงการของรัฐ

ในเนื้อหาเอกสารของรัฐนั้น ส่วนใหญ่จะว่าด้วยความหมาย (ชุดหนึ่ง) ของการมีส่วนร่วม ประโยชน์ของ Par รูปแบบ/ประเภทต่าง ๆ ของการมีส่วนร่วม ขั้นตอนและกระบวนการสร้างการมีส่วนร่วม และมักจะตบท้ายด้วยเทคนิคและวิธีการสำหรับเจ้าหน้าที่รัฐที่จะกระตุ้นให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วม โดยเฉพาะในโครงการขนาดใหญ่ เช่น การสร้างเขื่อน การสร้างโรงงานไฟฟ้า ฯลฯ

เป็นที่น่าสังเกตว่า สำหรับชุดความรู้เรื่อง Par โดยเฉพาะ “ประตูบานแรก” คือการให้คำนิยามว่า Par คืออะไรนั้น หน่วยงานรัฐจะเดินตามแนวทางที่องค์กรระดับโลกได้วางเอาไว้ กล่าวคือ เป็น “การมองจากรัฐลงไป” โดยที่รัฐยังคงเป็น “เจ้าภาพของโครงการ” เหมือนเดิม ที่เพิ่มเติมเข้ามาคือการชวนเชิญให้ประชาชนเข้ามาร่วมเป็นแขก หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่า คำว่า “การมีส่วนร่วม” นั้นมีความหมายกระเดียดไปใกล้ ๆ กับความหมายว่า “ขอความร่วมมือ” และรัฐมักจะเชิญแขกให้มาร่วมหลังจากได้ตัดสินใจจัดงานเลี้ยงไปแล้ว (นักวิชาการบางท่านเรียกรูปแบบการมีส่วนร่วมแบบนี้ว่า “การมีส่วนร่วมแบบสาวก” – guided participation)

จากการยึดกุมความหมายและการมีขั้นตอนการปฏิบัติของการมีส่วนร่วมแบบ “ฆ่าตัดบางตอน” (คือตัด Par ช่วงเริ่มต้นจะตัดสินใจทำโครงการ) ทำให้ผลลัพธ์ของการเชิญแขกมาร่วมงานไม่ค่อยได้ผลลัพธ์

ที่น่าพอใจเท่าไหร่นัก ตัวอย่างเช่น งานวิจัยที่ทำในปี พ.ศ.2538 (เกือบ 20 ปี ที่เรื่อง Par เข้ามาในสังคมไทย) เรื่อง “แนวทางการมีส่วนร่วมของประชาชนในโครงการพัฒนาขนาดใหญ่ของรัฐ: ศึกษาเฉพาะโครงการเขื่อนหรืออ่างเก็บน้ำ” (อุษณีย์ ศิริสุนทรไพบูลย์, 2538) นักวิจัยซึ่งเป็นนักศึกษาด้านสื่อสารมวลชนได้ศึกษากรณีเขื่อน 3 เขื่อน คือ เขื่อนปากมูล เขื่อนแก่งเสือเต้น และเขื่อนป่าสัก โดยสัมภาษณ์กลุ่มบุคคลทุกกลุ่มที่เกี่ยวข้อง ทั้งเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินการโครงการ กลุ่มนักวิชาการ เจ้าหน้าที่จากองค์กรพัฒนาเอกชน และผู้นำชาวบ้านในพื้นที่

ผลการวิจัยที่สำคัญสรุปได้ว่า ในเรื่องการเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในโครงการทั้ง 3 โครงการนั้นมีค่อนข้างน้อย ทั้งนี้เนื่องจากมีกำแพงแห่งอุปสรรคกีดขวางการมีส่วนร่วมของประชาชนอยู่รอบด้าน เริ่มตั้งแต่กำแพงด้านเทคนิควิชาการที่ซับซ้อนของการสร้างเขื่อน ซึ่งส่วนนี้ก็ต้องเป็นความรับผิดชอบของหน่วยราชการและผู้เชี่ยวชาญอยู่แล้ว นอกจากนั้นก็มีกำแพงด้านข่าวสารข้อมูลที่ประชาชนไม่ได้รับรู้ ปัญหาเรื่องความเข้าใจในการจัดประชาพิจารณ์ (Public hearing) ที่กลายเป็น “เรื่องแจ้งเพื่อทราบ” ปัญหาที่เกี่ยวข้องกับความรู้ความเข้าใจและทัศนคติของเจ้าหน้าที่โครงการเกี่ยวกับ Par รวมทั้งปัญหาจากตัวชาวบ้านเองด้วย (ผู้เขียนหวังว่า นับจากวันนั้นมาจนถึงวันนี้ที่ผ่านไปอีก 20 กว่าปีแล้ว อะไร ๆ น่าจะดีขึ้นกว่านี้หรือเปล่าหนอ)

ถึงแม้จะมีความขลุกขลักค่อนข้างมากในการกลับตัวของภาคราชการในเรื่องของการมีส่วนร่วม แต่ทว่าความก้าวหน้าที่สำคัญประการหนึ่งของเรื่องการมีส่วนร่วมที่เกี่ยวข้องกับกลไกรัฐก็คือ แนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมได้รับการยกระดับให้ได้รับการบรรจุเข้าไว้ในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย ตั้งแต่ฉบับปี พ.ศ.2540 เป็นต้นมา สถานภาพดังกล่าวนี้ทำให้แนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมมีความชอบธรรมและสามารถใช้เป็นเกณฑ์อ้างอิงในการปฏิบัติงานของกิจการทางสังคมได้อย่างดี

(ค) จากแวดวงองค์กรพัฒนาเอกชน เมื่อเปรียบเทียบกับหน่วยงานภาครัฐแล้ว ผู้เขียนคิดว่า ธรรมชาติขององค์กรพัฒนาเอกชน (NGOs) นั้น เอื้ออำนวยต่อการนำเอาแนวคิดเรื่อง Par มาใช้ในกระบวนการทำงานได้มากกว่า คือมีเคมีเข้ากับเรื่อง Par ได้มากกว่าและง่ายกว่าหน่วยงานรัฐ ดังนั้น ในพื้นที่แห่งประสบการณ์การทำงานของ NGOs กับประชาชนจึงเพิ่มเติมหรือขยับขยายแง่มุมใหม่ ๆ มีตัวละครใหม่ ๆ สร้างบทเรียนใหม่ ๆ ของเรื่องการมีส่วนร่วมให้ดูแพรวพราวมากขึ้น

สถานะของเรื่อง Par สำหรับองค์กรพัฒนาเอกชนแล้วน่าจะถือว่ามีความสำคัญพอสมควร เพราะในเอกสารชิ้นสำคัญที่เป็นคู่มือการทำงานของนักพัฒนาส่วนใหญ่ คือหนังสือเรื่อง **กระบวนการและเทคนิคการทำงานของนักพัฒนา** โดย ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ (2543) แนวคิดเรื่อง “การมีส่วนร่วม” ถือเป็น 1 ใน 6 ชุดความรู้ที่เป็น the must ของนักพัฒนา

และเมื่อตรวจสอบความหมายของคำนิยามของคำว่า “การมีส่วนร่วม” ที่วงการ NGOs นำมาใช้ ก็จะพบว่ามีการใช้ทั้งความหมายเดิมที่นักพัฒนาเป็นคนทำโครงการ แล้วชวนเชิญให้ชาวบ้านเข้ามามีส่วนร่วม (มองจากนักพัฒนาออกไป) และการเพิ่มความหมายใหม่ที่**ประชาชนเองได้เป็นเจ้าภาพของโครงการพัฒนา** เช่น

> *.... การมีส่วนร่วมของชุมชน หมายความถึงการที่ประชาชนหรือชุมชนได้พัฒนาขีดความสามารถของตนในการจัดการ ควบคุมการใช้และกระจายทรัพยากรที่มีอยู่เพื่อประโยชน์ต่อการดำรงชีพทางเศรษฐกิจและสังคม --- โดยภาครัฐและองค์กรภายนอกจะต้อง**คืนอำนาจ**ในการกำหนดการพัฒนาให้แก่ประชาชน ....*

นอกจากเพิ่มมุมมองใหม่ที่ “มองจากประชาชนออกไป” แล้ว ก็มีจุดที่ได้รับการขีดเส้นใต้ซึ่งเคยเป็นจุดที่ขาดหายไป คือการมีส่วนร่วมอย่าง**ครบวงจร** ตั้งแต่หัวจรดหาง เช่น คำนิยามที่ว่า

> *.... การมีส่วนร่วมของประชาชนที่เป็นกระบวนการของการพัฒนา ตั้งแต่ต้นจนสิ้นสุดกระบวนการ ได้แก่ การวิจัย (ศึกษาชุมชน) การวางแผน การตัดสินใจ การดำเนินงาน การบริหารจัดการ การติดตามและประเมินผล ตลอดจนการจัดสรรผลประโยชน์ที่เกิดขึ้น ....*

ขั้นตอนที่ถูกขีดเส้นใต้คือขั้นตอน**ตรงจุดออกสตาร์ท** คือขั้นตัดสินใจว่า ควรจะต้องมีการทำโครงการนั้นหรือไม่ (บทเรียนจากโครงการสร้างเขื่อนที่ได้กล่าวมาแล้ว)

> *.... ในทางปฏิบัติ ประชาชนอาจไม่ได้เข้ามาร่วมในทุกขั้นตอนของโครงการ เพราะมีข้อจำกัดหลายประการ แต่ทว่าขั้นตอนที่จำเป็นที่สุด คือ**ขั้นตอนการตัดสินใจ** (Decision-making) ซึ่งเป็นขั้นตอนที่สำคัญที่นักพัฒนาจะต้องเปิดโอกาสให้ประชาชนได้กระทำการตัดสินใจในการดำเนินกิจกรรมการพัฒนา จึงจะถือว่าเป็น **การมีส่วนร่วมที่แท้จริง** ....*

นอกจากนั้น ผลจากการศึกษาของนักพัฒนาเอกชนเอง (สุรัสวดี หุ่นพยนต์, 2528 อ้างใน ปาริชาติ, 2543) ยังทำให้เกิดการแยกแยะ**ระดับของการมีส่วนร่วม** เช่น ผลการศึกษาที่พบว่า ลักษณะที่ประชาชนยากจนเข้าร่วมในงานพัฒนาชุมชนอยู่ในลักษณะของ “การเข้าไปเกี่ยวข้อง” แต่มิใช่ “การมีส่วนร่วม” เพราะประชาชนส่วนใหญ่มิได้เข้าไปมีส่วนร่วมในการริเริ่ม

การค้นหาปัญหาและหาหนทางแก้ไขปัญหา แต่เข้าไปเพียงใช้แรงงานช่วยเป็นส่วนใหญ่ (CBR ได้พยายามปิดช่องว่างที่กล่าวมานี้ทั้งหมด)

ส่วนผลของการทำงานที่ต่อเนื่องยาวนานขององค์กรพัฒนาบางแห่ง ได้ข้อค้นพบที่ต่อยอดมาจากข้อเสนอเรื่อง**ยุทธศาสตร์การมีส่วนร่วมสำหรับคนยากจนในชนบท** ที่งานวิจัยในต่างประเทศได้นำเสนอเอาไว้ 3 ประการที่ได้กล่าวมาข้างหน้า โดยเสนอว่ายุทธศาสตร์ดังกล่าวต้องมี 4 มิติ ดังนี้

หากกล่าวโดยสรุป บทเรียนสำคัญในการสร้างการมีส่วนร่วมอย่างแท้จริงของประชาชนนั้น แวดวงนักพัฒนาได้ข้อสรุปว่า จำเป็นต้องขับเคลื่อนด้วยระบบ 4 ล้อไปพร้อม ๆ กัน คือ

(1) **ปัจจัยด้านกลไกของรัฐ** ทั้งในระดับนโยบายและการสนับสนุนในระดับปฏิบัติการ

(2) **ปัจจัยด้านประชาชน** คนที่จะเข้ามามีส่วนร่วมนั้น ต้องมี “การเตรียมความพร้อม” และระดับขั้นของการเตรียมนั้น มิใช่เพียงแค่ “ได้รับรู้ข่าวสารข้อมูล” หากแต่ต้องเตรียมถึงระดับ “กระบวนการเรียนรู้เรื่องการมีส่วนร่วม”

(3) **ปัจจัยด้านนักพัฒนา** ที่ต้องยึดกุมความเข้าใจและการลงมือปฏิบัติตามแนวทางการมีส่วนร่วมที่แท้จริง (เทียบกับ CBR ล้อข้างนี้คือ โหนด-พี่เลี้ยง-นักวิชาการที่เข้ามาในงานวิจัย CBR)

(4) **ปัจจัยจูงใจ** เช่น การได้รับผลประโยชน์จากการมีส่วนร่วม หรือการตอบสนองความต้องการของประชาชน (ล้อข้างนี้คือคาถาข้อ 1 ของ CBR)

(ง) แวดวง CBR ไทย ฝ่ายวิจัยเพื่อท้องถิ่นก่อตั้งในสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ในปี พ.ศ.2541 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่แนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมได้ลงหลักปักรากฐานอย่างมั่นคงพอสมควรแล้วในสังคมไทย ดังนั้น คนทำงาน CBR จึงมีหน้าตักต้นทุนความรู้เรื่องการมีส่วนร่วมที่ชัดเจนและหลากหลายมากพอที่จะให้เลือกใช้ได้ รวมทั้งมีรูปธรรมของการทำงานเรื่องการมีส่วนร่วมให้เห็นเป็นแบบอย่างอีกด้วย

อย่างไรก็ตาม ดังที่ได้เกริ่นมาข้างต้นแล้วว่า CBR ไทยนั้นมีการเปิดตัวที่แรงพอสมควร เนื่องจากจุดเจ็บ (pain point) อันเป็นที่มาของการก่อตั้งหน่วยงานขึ้นมานั้น เกิดมาจากข้อคิดที่ว่า เพราะเหตุใด ผลงานวิจัยที่มากมายและมีคุณค่าในสังคมไทยจึงไม่ค่อยได้มีการนำไปใช้ประโยชน์โดยเฉพาะประโยชน์ที่จะช่วยแก้ปัญหาต่าง ๆ ของชาวบ้าน และคำตอบหนึ่งที่ฝ่ายวิจัยเพื่อท้องถิ่นต้องการทดสอบก็คือ เนื่องจากงานวิจัยที่เคยมีมานั้นเป็น **“คนอื่น**ไปทำวิจัยให้**ชาวบ้าน”** ก็เลยไม่มีการใช้งาน ถ้าต้องการให้มีการใช้งานอย่างจริงจัง ก็น่าจะต้องให้ “**ชาวบ้าน-เจ้าของปัญหา**-มาทำวิจัยเอง” ใช่หรือไม่ (เป็นการมีส่วนร่วมที่มี “ชาวบ้านเป็นเจ้าภาพ” ไม่ใช่เป็น “แขกรับเชิญ”)

ดังนั้น ในขณะที่แนวคิดเรื่อง “การมีส่วนร่วม” ใน**โครงการพัฒนา**ต่าง ๆ ทั้งของรัฐและองค์กรเอกชนอาจจะดูเป็นเรื่องธรรมดา แต่ทว่าเมื่อเป็น “การมีส่วนร่วม” ในภารกิจที่เรียกว่า **“งานวิจัย”** ก็นับว่าเป็นนวัตกรรมอย่างหนึ่งเลยทีเดียว และเมื่อเลือกเดินเส้นทางใหม่สายนี้ ฝ่ายวิจัยเพื่อท้องถิ่นก็ต้องพบเจอกับปัญหาแบบใหม่ ๆ กำแพงแบบใหม่ ๆ คำถามแบบใหม่ ๆ เช่น แล้วชาวบ้านที่ไม่เคยเรียนวิชาวิจัยมา จะเข้ามาร่วมเป็นนักวิจัยได้หรือ จะร่วมได้จริงหรือเปล่า ไม่ไหวบอกไหวหรือเปล่า ถ้าจะให้ชาวบ้านแปลงร่างมาเป็นนักวิจัยให้ได้ จะต้องทำอย่างไร หรือหากพูดในโหมดของเรื่องการมีส่วนร่วมก็คือ ต้องมีปัจจัยเงื่อนไขสนับสนุนอะไรบ้าง (ตามแนวคิดเรื่องการขับเคลื่อนด้วยระบบ 4 ล้อที่ได้กล่าวมาข้างต้น)

ในช่วงเวลา 2 ทศวรรษที่ผ่านมาของ CBR จึงเป็นเส้นทางของการแสวงหาคำตอบว่า “ล้อทั้ง 4” ของการมีส่วนร่วมจะต้องมีหน้าตาประมาณไหน เช่น เริ่มตั้งแต่การเพิ่มความหมายในพจนานุกรมของคำว่า “การวิจัย” ให้มากกว่าคำนิยามในทางวิชาการ การระบุ “เป้าหมาย/ผลลัพธ์ที่คาดหวังจากงานวิจัย” เสียใหม่ การปรับระบบการบริหารงานวิจัยให้เอื้ออำนวยต่อการทำวิจัยของชาวบ้าน การสร้างกลไกใหม่ ๆ เช่น การมีระบบพี่เลี้ยง การมีระบบ coaching/ระบบหนุนเสริม เป็นต้น

ส่วนสถานะของแนวคิดเรื่อง “การมีส่วนร่วม” นั้น ในปัจจุบันนี้แนวคิดนี้เป็นที่ยอมรับกันอยู่แล้วในทุกแวดวงว่า “การมีส่วนร่วมน่าจะให้ผลอันดีมากกว่าการไม่มีส่วนร่วม” แต่ทว่า ก็ยังเหลือข้อถกเถียงกันว่าความหมายของ Par แปลว่าอะไรกันแน่ ใครกัน/คนกลุ่มไหนที่ได้เข้ามาร่วม/เข้ามาร่วมขั้นตอนไหน รูปแบบต่าง ๆ ของ Par มีข้อดี/ข้อจำกัดอะไร ฯลฯ ซึ่งข้อถกเถียงเหล่านี้ CBR ไทยซึ่งก็เป็น “แวดวงย่อย ๆ” (sub-field) ของแวดวงวิจัยไทยก็ได้พยายามแสวงหาคำตอบของข้อถกเถียงต่าง ๆ ผ่านปฏิบัติการจริง (practice) ของการทำโครงการวิจัย CBR นั่นเอง

ส่วนที่ 1.3

การทบทวนคำนิยามของ "การมีส่วนร่วม"

เมื่อเวลาที่หยิบรายงานการวิจัยชิ้นหนึ่งขึ้นมาอ่านนั้น หลังจากที่อ่านที่มาของปัญหาและวัตถุประสงค์ของการวิจัยแล้ว หัวข้อต่อมาที่ผู้อ่านจำเป็นต้องอ่านอย่างยิ่งก่อนจะกดปุ่ม "ตกลง" ก็คือ หัวข้อ "นิยามศัพท์ปฏิบัติการ" (Operational definition) ซึ่งเป็นเสมือนข้อตกลงระหว่างคนเขียน/คนทำวิจัยกับคนอ่านว่า ต่อไปนี้ หากพบเจอ "คำหลัก ๆ" (keywords) เช่น คำว่า การมีส่วนร่วม ความเข้มแข็งของชุมชน การเสริมพลังชุมชน ฯลฯ ในเอกสารชิ้นนี้จะหมายความว่าอะไร

ดังนั้น นิยามศัพท์ปฏิบัติการจึงเป็นเสมือน "ประตูบานแรก" ที่จะนำพาผู้อ่านให้ก้าวเดินไปบนเส้นทางของความรู้และข้อมูลในทิศทางที่ผู้วิจัยได้ทำแผนที่นำทางเอาไว้ และในกรณีที่คำหลัก ๆ เหล่านั้นมีความหมายที่หลากหลาย บางความหมายก็แตกต่างกัน และหลายความหมายถึงกับขัดแย้งกัน ก็หมายความว่า ในห้องแห่งแนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมนั้นมีประตูที่เปิดออกสู่เส้นทางต่าง ๆ ได้หลายประตู แต่ละประตูอาจจะนำพาไปสู่จุดหมายปลายทางที่แตกต่างกัน ในกรณีเช่นนี้ นิยามศัพท์ปฏิบัติการก็ยิ่งทวีความสำคัญมากยิ่งขึ้น

เนื้อหาในส่วนที่ 1.3 นี้ จะตอกย้ำข้อความที่กล่าวมาข้างต้นนี้ โดยผู้เขียนจะยกตัวอย่างความหมายของคำนิยาม "การมีส่วนร่วม" มาให้ดูสัก 10 ความหมาย และจะตั้งข้อสังเกต 2-3 ประการเกี่ยวกับบรรดาความหมายทั้งหลายนั้น

ตัวอย่างความหมายของ “การมีส่วนร่วมในการพัฒนา” (ความหมายที่ 1-7 เป็นความหมายที่รวบรวมโดยยูเนสโก (UNESCO)) มีประมาณนี้

1. การมีส่วนร่วม คือ การพิจารณาถึงการมีส่วนร่วมใน**การช่วยเหลือ**โดยสมัครใจ โดยประชาชนผู้ได้รับผลกระทบต่อโครงการใดโครงการหนึ่งของโครงการสาธารณะด้านต่าง ๆ ซึ่งคาดว่าจะมีผลต่อการพัฒนาประเทศชาติ แต่ไม่ได้หวังว่าจะให้ประชาชนเปลี่ยนแปลงโครงสร้างหรือวิจารณ์เนื้อหาของโครงการ

2. การมีส่วนร่วม คือ การให้ประชาชนรู้สึกตื่นตัวเพื่อที่จะทราบถึง**การรับความช่วยเหลือ** หรือตอบสนองต่อโครงการพัฒนา ขณะเดียวกันก็สนับสนุนความคิดริเริ่มของคนในท้องถิ่น

3. การมีส่วนร่วม คือ **การยอมให้**ประชาชนเข้ามาเกี่ยวข้องในกระบวนการตัดสินใจ กระบวนการดำเนินโครงการ และร่วมรับผลประโยชน์จากโครงการพัฒนา นอกจากนี้ยังเปิดโอกาสให้กับความพยายามที่จะประเมินผลอีกด้วย

4. การมีส่วนร่วม คือ การให้ประชาชนมีส่วนร่วมอย่างแข็งขันต่อ**กระบวนการตัดสินใจ**ต่าง ๆ ที่จะมีต่อพวกเขาเหล่านั้น

5. การมีส่วนร่วม คือ การที่ประชาชนมีทั้ง**สิทธิและหน้าที่**ที่จะร่วมแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นอย่างรับผิดชอบ โดยมีการระดมทรัพยากรในท้องถิ่นและเสนอแนะแนวทางแก้ไขปัญหาใหม่ ๆ เช่นเดียวกับการก่อตั้งและดำรงรักษาองค์กรต่าง ๆ ในท้องถิ่น

6. การมีส่วนร่วม คือ กระบวนการดำเนินกิจการอย่างแข็งขันโดยบุคคลหรือกลุ่มบุคคลที่มีส่วนร่วมนั้นเป็นผู้มี**ความคิดริเริ่ม** และได้มีการมุ่งใช้ความพยายาม ตลอดจนเป็นตัวของตัวเองที่จะดำเนินการตามความคิดริเริ่มนั้น

7. การมีส่วนร่วม คือ การที่ได้รับการจัดการที่จะใช้ความพยายามที่จะเพิ่มความสามารถเพื่อ**ควบคุมทรัพยากร**และ**ระเบียบกฎเกณฑ์**

ในสถาบันต่าง ๆ ในสภาพสังคม ทั้งนี้กลุ่มที่ดำเนินการและเคลื่อนไหวที่จะดำเนินการ จะไม่ถูกควบคุมในด้านทรัพยากรและระเบียบกฎเกณฑ์ต่าง ๆ

8. การมีส่วนร่วมของประชาชนที่แท้จริง หมายถึง การที่ประชาชนหรือชุมชนได้พัฒนา**ขีดความสามารถ**ของตนในการจัดการและควบคุมการใช้และกระจายการใช้อย่างสมศักดิ์ศรีในฐานะสมาชิกของสังคม และได้พัฒนาการรับรู้และภูมิปัญญาซึ่งแสดงออกในรูปของการตัดสินใจในการกำหนดรูปแบบกิจกรรมต่าง ๆ ด้วยตนเอง

9. การมีส่วนร่วม คือ การที่ประชาชนจะเข้าไปมีส่วนใน**การตัดสินใจ**ในระดับต่าง ๆ ทางการจัดการบริหารและทางการเมืองเพื่อกำหนดความต้องการในชุมชนของตน

10. การมีส่วนร่วม (ในความหมายที่เป็นนัยทางการเมือง) เป็นการเปลี่ยนแปลงกลไกในการพัฒนา จากการพัฒนาโดยรัฐมาเป็นการพัฒนาที่ประชาชนมีบทบาทหลัก การมีส่วนร่วมของประชาชนจึงหมายถึงการ**คืนอำนาจ** (Empowerment) ในการกำหนดการพัฒนาให้แก่ประชาชน

ผู้เขียนมีข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับคำนิยามที่หลากหลายของ “การมีส่วนร่วม” ดังนี้

(i) ระดับความแรงของคำนิยาม

หากเรานำเอาคำนิยามทั้ง 10 คำนี้มาจัดวางบนแกน X เดียวกัน โดยไล่ตั้งแต่ซ้ายมือที่มีความแรงน้อยที่สุด ไปจนถึงขวามือที่มีความแรงมากที่สุด ก็อาจจะพบว่า ในนิยามที่ 1 นั้น มีความแรงน้อยที่สุด แล้วก็แรงขึ้นเรื่อย ๆ ตามหมายเลขที่เพิ่มขึ้น จนมาถึงขีดสุดในคำนิยามที่ 10

หรือเราอาจจะจัดแบ่งระดับความแรงของคำนิยาม “การมีส่วนร่วม” ได้เป็น 3-4 กลุ่ม คือ

- **กลุ่มที่ 1:** เป็นคำนิยามแบบเบา ๆ แบบโลกสวยงาม มีสายลม-แสงแดด เป็นแบบซอฟต์ ๆ ในกลุ่มนี้ การมีส่วนร่วมจะหมายถึงความร่วมแรงร่วมใจกัน การเต็มใจให้ความร่วมมือความสมัครสมานสามัคคีกัน
- **กลุ่มที่ 2:** เป็นคำนิยามแบบ “ผู้ใหญ่ใจดี” คือการเปิดโอกาสของรัฐ (หรือถูกเรียกร้องให้เปิด) ให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วม
- **กลุ่มที่ 3:** เป็นคำนิยามแบบเรียกร้องทั้ง 2 ฝ่าย คือฝ่ายเจ้าภาพเดิม (หน่วยงานจากภายนอก) ก็ต้องเปิดโอกาส ส่วนฝ่ายชาวบ้านหรือกลุ่มเป้าหมายก็ต้องเรียนรู้ที่จะเข้ามามีส่วนร่วม
- **กลุ่มที่ 4:** เป็นคำนิยามแบบ hardcore แบบว่า “ทวงคืนอำนาจ” ที่เคยเป็นของประชาชนกลับคืนให้กับเจ้าของเดิมเขาเสีย

เมื่อนำเอาแนวคิดเรื่องความแรงของคำนิยามมาประยุกต์ใช้กับกรณีของงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น เนื่องจากงานวิจัย CBR มีนับเป็นพัน ๆ โครงการ นอกจากจะครอบคลุมหัวข้อศึกษาที่หลากหลาย (อย่างน้อยก็ 13 ประเด็นที่ได้กล่าวมาแล้ว) ก็ยังเป็นงานศึกษาใน “สถานการณ์ที่มีอุณหภูมิทางสังคม” แตกต่างกันด้วย บางโครงการก็ศึกษาใน “สถานการณ์เย็น” บางโครงการก็เป็น “สถานการณ์อุ่น ๆ” และบางโครงการก็เป็น “สถานการณ์ร้อน” ดังนั้น ผู้เขียนจึงคิดว่า การเลือกคำนิยาม “การมีส่วนร่วม” ในงานวิจัย CBR ตามระดับความแรงนั้นน่าจะขึ้นอยู่กับสถานการณ์ความเป็นจริงของพื้นที่เป็นตัวกำหนด

(ii) ใครเป็นทีมเหย้า/ทีมเยือน

จากคำนิยามทั้ง 10 นิยามที่ยกมานั้น หากเราเปลี่ยนเกณฑ์ใหม่ในการจัดกลุ่ม (จากที่เคยใช้เรื่อง “ความแรง” จัดแยกประเภท) ถ้าลองใช้เกณฑ์เรื่อง “ทีมเหย้า (เจ้าภาพ) – ทีมเยือน (แขกรับเชิญ)” มาเป็นเกณฑ์ก็อาจจะแยกคำนิยามทั้งหมดได้เป็น 3 กลุ่มใหญ่ ๆ คือ

- **กลุ่มที่ 1**: หน่วยงานรัฐ/หน่วยงานองค์กรเอกชน/คนข้างนอกเป็นเจ้าภาพ/เป็นเจ้าของโครงการ แล้วเชิญชวนหรือเปิดโอกาสให้ชาวบ้านเข้ามาร่วมในฐานะแขกรับเชิญ
- **กลุ่มที่ 2**: ฝ่ายชาวบ้านเองจะเป็น “เจ้าภาพ/เป็นเจ้าของโครงการ/เป็นทีมเหย้า” ส่วนหน่วยงานรัฐหรือคนภายนอกจะมาเป็นทีมเยือน/แขกรับเชิญ
- **กลุ่มที่ 3**: เป็นโครงการที่ดำเนินงานในลักษณะ “เจ้าภาพร่วม/กฐินสามัคคี”

เมื่อนำแนวคิดเรื่อง “ทีมเหย้า/ทีมเยือน” มาวิเคราะห์ในเรื่องการมีส่วนร่วมในการดำเนินงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น ก็อาจจะพบทั้ง 3 รูปแบบ ซึ่งขึ้นอยู่กับว่า โครงการวิจัย CBR นั้นมีใครเป็นหัวหน้าโครงการวิจัยหรือทีมวิจัยบ้าง เพราะดังที่ได้กล่าวมาแล้วในหัวข้อความหมายของคำว่า “ชุมชน” ที่ใช้ใน CBR ว่าอาจจะหมายความถึงกลุ่มของชาวบ้าน ครูในโรงเรียน เจ้าหน้าที่ อบต. อสม. เจ้าหน้าที่เกษตรอำเภอ ฯลฯ ก็สามารถจะมาทำวิจัย CBR ได้ โดยในระยะหลัง ๆ แนวทางหนึ่งที่มักจะนิยมใช้ในแวดวง CBR (โดยเฉพาะหากประเด็นปัญหาที่จะต้องฝ่าข้ามนั้นเป็นปัญหาระดับใหญ่ที่มีความซับซ้อน) ก็คือ ลักษณะ**เจ้าภาพร่วมรวมพลังแบบเบญจภาคี** อันได้แก่ ภาครัฐ ภาคเอกชน องค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการ และประชาชนในพื้นที่

(iii) คำนิยามแบบกว้างๆ และคำนิยามเฉพาะด้าน

เมื่อชำแหละแยกแยะองค์ประกอบย่อย ๆ ที่มีอยู่ในคำนิยามทั้ง 10 นั้น ก็จะพบว่า เรื่องการมีส่วนร่วมนั้น อาจจะมี “คุณสมบัติร่วม” อยู่ชุดหนึ่งที่พบเห็นได้ทั่วไป เช่น เป็นความสมัครใจ เป็นความสัมพันธ์แบบเสมอภาค เป็นการเปิดโอกาสอย่างทั่วถึง ฯลฯ

แต่เมื่อเรื่อง Par ก้าวเข้าไปอยู่ในแต่ละแวดวง คำนิยามของ Par ก็จะมีการเพิ่มเติม “คุณลักษณะเฉพาะด้าน” ให้สอดรับกับเนื้อหาของแวดวงนั้น ๆ เช่น การมีส่วนร่วมในทางการเมืองนั้นก็จะเน้นคุณลักษณะของ “ความเป็นพลเมืองที่ตื่นรู้” (active citizen) ที่ต้องมีการติดตามข่าวสารทางการเมือง เข้าร่วมกับกิจกรรมทางการเมือง หรือการมีส่วนร่วมในด้านสาธารณสุข สิ่งแวดล้อม ฯลฯ ก็จะมีการเพิ่มคุณลักษณะเฉพาะ ๆ เพิ่มเติมเข้ามา

ในแง่นี้ CBR มีภารกิจและกิจกรรมที่เฉพาะเจาะจง คือการให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมใน **“โครงการวิจัยแบบ CBR”** ดังที่ได้กล่าวมาบ้างแล้วข้างต้นในเรื่อง 2 ปริมณฑลของการมีส่วนร่วมแบบ 2 เชิง (เชิงประเด็นและเชิงกระบวนการวิจัย) เพราะฉะนั้น รูปแบบการเข้ามาร่วมกิจกรรมที่ทำก็จะเป็นไปตามสูตรของ “กิจกรรมการวิจัย CBR เป็นหลัก” โดยอาจจะมี “กิจกรรมประเภทอื่น ๆ” มาเป็นส่วนเสริมตามความจำเป็น ผู้เขียนลองร่างภาพบันไดกิจกรรมย่อย ๆ ของงานวิจัย CBR ที่ชุมชนจะเข้ามาร่วมได้ดังนี้

ขั้นบันไดการมีส่วนร่วมในงานวิจัย CBR

จากขั้นบันไดดังกล่าวนี้ในสภาพความเป็นจริง คงจะมีคนกลุ่มเล็ก ๆ กลุ่มหนึ่งเท่านั้นที่สามารถจะเข้าร่วมในฐานะ “นักวิจัยชุมชน” ซึ่งเป็น **รูปแบบสูงสุด**ของการเข้ามามีส่วนร่วมในงานวิจัย CBR แบบขึ้นบันได ได้ครบ 11 ขั้น ส่วนคนอื่น ๆ ในชุมชนนั้นอาจจะเข้ามาร่วมได้ในบันไดบางขั้น เช่น ขั้นการให้ข้อมูล (ในฐานะกลุ่มผู้ให้ข้อมูล) ในขั้นของการร่วมดำเนินกิจกรรม ขั้นการคืนข้อมูลให้แก่ชุมชน ฯลฯ อย่างไรก็ตาม ความพยายามของงานวิจัย CBR ก็คือ การพยายามเปิดกว้างให้คนทุกกลุ่มในชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมตามความสามารถ หรือเป็นบางระดับให้มากที่สุด

เท่าที่จะเป็นไปได้ เช่น ในตอนต้นน้ำ ทีมวิจัยส่วนใหญ่จะพยายามจัดเวทีเปิดตัวแนะนำโครงการให้ชุมชนได้รับรู้อย่างทั่วถึง ในช่วงกลางน้ำที่เป็นขั้นตอนของการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ก็เป็นอีกโอกาสหนึ่งที่จะระดมความร่วมมือจากชุมชนได้อย่างเปิดกว้าง และในช่วงปลายน้ำ ในกิจกรรมการจัดเวทีเพื่อคืนข้อมูลผลการดำเนินงานวิจัยทั้งหมดที่ผ่านมาก็เป็นอีกช่วงเวลาหนึ่งของการสร้างการมีส่วนร่วมอย่างกว้างขวางได้เช่นกัน (พื้นที่ เวลา และโอกาสที่จะเปิดให้คนในชุมชนได้เข้ามามีส่วนร่วมอย่างกว้างขวางก็เช่น เวทีประชาคมของหมู่บ้าน)

ส่วนที่ 2

คุณลักษณะสำคัญๆ ของ Par ใน CBR – 12 ราศี

ดังที่ได้เกริ่นมาข้างต้นบ้างแล้วว่า เรื่องการมีส่วนร่วมนั้นมิใช่เป็นวิธีการเฉพาะตัวของงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นเท่านั้น สำหรับงานวิจัยสายพันธุ์อื่นๆ ก็ได้ใช้เรื่องการมีส่วนร่วมได้เช่นกัน อย่างไรก็ตาม สถานะ บทบาท และวิธีการใช้ Par ใน CBR นั้นก็มีลักษณะเฉพาะตัวที่อาจจะเหมือนหรือแตกต่างไปจากงานวิจัยสายพันธุ์อื่นๆ ดังที่ได้โฆษณามาเล็กน้อยแล้วว่า **CBR นั้นใช้ Par ในรูปแบบที่สูงสุด ใช้อย่างครบวงจร** หรือ**ใช้ Par อย่างของจริง**

ดังนั้น ในเนื้อหาส่วนที่ 2 นี้ ผู้เขียนจะนำเสนอ “คุณลักษณะสำคัญๆ ของการใช้ Par ใน CBR” ซึ่งมีสักราวๆ 12 คุณลักษณะ (เรียกแบบล้อเล่นว่า 12 ราศีของ Par ใน CBR ก็แล้วกัน)

12 ราศีของ Par ใน CBR

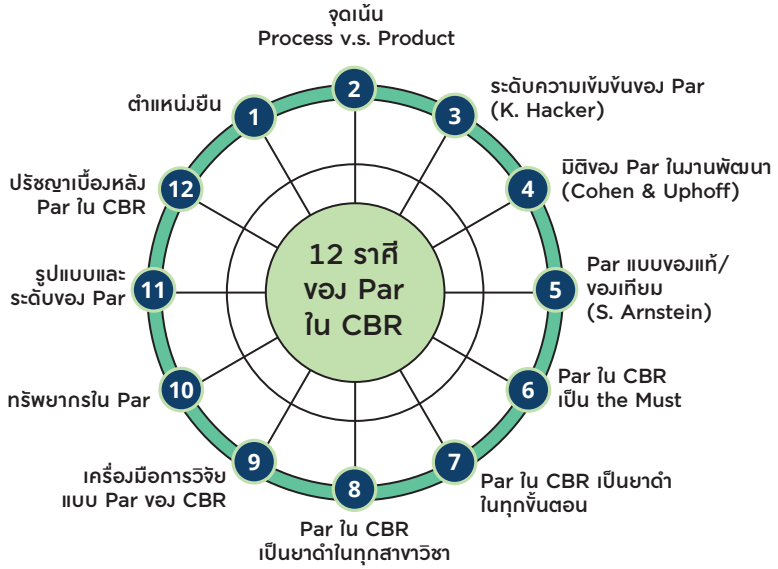

จากนี้จะดูรายละเอียดของแต่ละคุณลักษณะของ Par ใน CBR

คุณลักษณะที่ 1

ตำแหน่งยืนของ Par ใน CBR

1.1) คำขวัญของ CBR หากเราวิเคราะห์คำขวัญของ CBR ที่สะท้อนตำแหน่งยืนของ CBR ได้อย่างชัดเจนว่า “การวิจัยเพื่อท้องถิ่นเป็นงานวิจัยที่ทำ**เพื่อชุมชน** ทำ**โดยชุมชน** และ**เป็นของชุมชน**” (คุ้น ๆ นะเลียนแบบมาจากระบบประชาธิปไตยน่ะ)

สำหรับคำแรกคือ เป็นงานวิจัยที่**ทำเพื่อ**ชุมชน คุณสมบัติข้อนี้พบเห็นได้ในงานวิจัยทั่วไปที่อาจจะมีนักวิชาการที่มีเจตนาดีอยากจะช่วยแก้ไขปัญหาของชุมชนโดยใช้งานวิจัยเป็นเครื่องมือแสวงหาคำถามว่าจะช่วยชุมชนได้อย่างไรดี

แต่สำหรับคำที่สองคือ เป็นงานวิจัยที่**ทำโดย**ชุมชน คำนี้แหละที่ทำให้ CBR เดินแยกตัวออกมาจากงานวิจัยวิชาการทั่ว ๆ ไป เนื่องจาก CBR มีท่าบังคับว่า เจ้าของปัญหาที่มีจุดเจ็บเอง ก็ต้องรักษาเยียวยาด้วยตัวเอง โดยพึ่งพาปัญญาและต้นทุนของตัวเองก่อนเป็นอันดับแรก ประมาณว่า “เจ็บเอง รักษาเอง นักเลงพอ” โดยมี “คนอื่น” (ไม่ว่าจะเป็นใครก็ตาม) มาช่วยเป็นส่วนเสริมเท่านั้น

และผลจากการ **“ทำโดย”** ตัวเจ้าของปัญหาเองนี้ก็จะเป็นลูกชิ่งส่งไปถึงคำขวัญส่วนที่ 3 คือ **“เป็นของชุมชน”** เอง ซึ่งมีความหมายตั้งแต่ชุมชนสามารถจะควบคุมกระบวนการวิจัยได้ตั้งแต่ต้น (กำหนดโจทย์) ไปตลอดจนถึงปลายทางคือสามารถจะใช้ประโยชน์จากผลการวิจัยได้

1.2) การจัดตำแหน่งยืน CBR จากกรอบของรัฐ ถึงแม้การจัดวางตำแหน่งยืนของ CBR ตามคำขวัญที่กล่าวมาแล้วจะดูดีและเท่พอสมควร แต่ทว่าในสภาพความเป็นจริง CBR ก็ไม่สามารถจะเท่ได้ในทุกสภาพการณ์ตามคำขวัญนั้น ดังนั้น ในการทำงานที่เป็นจริง หากใช้กรอบของรูปแบบการมีส่วนร่วมของประชาชนซึ่งรัฐได้นำมาใช้ในการพัฒนาประเทศที่มี 3 รูปแบบใหญ่ ๆ อาจจะครอบคลุมวิธีการทำงานของ CBR ได้มากกว่ารูปแบบ Par 3 รูปแบบตามกรอบของรัฐก็คือ

(ก) การชักชวนให้เข้ามามีส่วนร่วม (Mobilization) รูปแบบนี้รัฐบาลจะเป็นผู้วางแผนนโยบายและโครงการพัฒนาด้วยตนเอง ประชาชนจะไม่มีส่วนร่วมในขั้นตอนวางแผนและจัดทำโครงการ แต่จะถูกชักชวนจากรัฐบาลให้เข้ามามีส่วนร่วมในขั้นของการดำเนินโครงการ (implementation) เช่น การร่วมลงแรงงานของชาวบ้านในการสร้างเหมืองสร้างฝาย เป็นต้น มีบางโครงการวิจัย CBR ที่ต้องดำเนินงานในรูปแบบนี้อยู่บ้างโดยเฉพาะในช่วงเริ่มต้น หรืองานวิจัย CBR ที่มีหน่วยงานรัฐเป็นหัวหน้าโครงการ

(ข) การเจรจาต่อรอง (Mediation) รูปแบบนี้จะเพิ่มตัวละครมากขึ้น กล่าวคือในฝ่ายกลไกรัฐอาจจะแยกเป็นรัฐบาลจากส่วนกลางและรัฐบาลท้องถิ่น โดยที่รัฐบาลกลางอาจจะกำหนดตัวโครงการมาแล้ว แต่รัฐบาลท้องถิ่นและองค์กรประชาชนจะพยายามร่วมตัดสินใจหรือเจรจาต่อรองผลประโยชน์กับรัฐบาลกลางเพื่อรักษาผลประโยชน์ของท้องถิ่นให้มากที่สุด งานวิจัย CBR ที่สามารถดำเนินการได้อย่างต่อเนื่องหลายปีจนสามารถสร้างกลุ่มหรือองค์กรประชาชนที่เข้มแข็งแล้ว จนสามารถที่จะผลักดันใช้ผลงานวิจัยเป็นข้อมูลเพื่อเข้าไปมีส่วนร่วมในระดับของการทำแผนท้องถิ่นและการจัดสรรงบประมาณเพื่อพื้นที่ น่าจะจัดอยู่ในรูปแบบการมีส่วนร่วมประเภทนี้

(ค) การจัดการการวางแผนด้วยตัวเอง (Self-management) รูปแบบนี้ประชาชนหรือกลุ่มคนในท้องถิ่นจะเป็นผู้จัดการ ควบคุม และวางแผนการใช้ทรัพยากรด้วยตนเอง เช่น จัดการห่วงโซ่ของการเกษตรอินทรีย์ตั้งแต่ขั้นตอนของการผลิต การแปรรูป การสร้างและจัดการตลาดเกษตรอินทรีย์ การเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างผู้ผลิตและผู้บริโภคเพื่อสร้างตลาดที่เป็นธรรม (Fair Trade) รูปแบบสุดท้ายนี้ หากมีเงื่อนไขที่พอจะทำได้ งานวิจัย CBR จะเลือกรูปแบบนี้เป็นอันดับแรก และงานวิจัย CBR ส่วนใหญ่จะเริ่มต้นด้วย **"ประเด็นเล็ก ๆ"** ที่อยู่ในวิสัยที่ชุมชนสามารถจะจัดการวางแผนด้วยตัวเองได้ (ซ้อมเล่นระดับดิวิชั่น ก่อนจะไต่อันดับขึ้นไปเล่นระดับลีก)

1.3) ลีลาของ CBR 2 สายพันธุ์ย่อย จากประวัติความเป็นมาของ CBR ในประเทศไทย ในระยะแรกนั้น ฝ่ายวิจัยเพื่อท้องถิ่นจะใช้รูปแบบที่เหมือนกับงาน CBR ของต่างประเทศ คือเป็นรูปแบบการทำงานร่วมกันระหว่างนักวิชาการเพื่อสังคมกับกลุ่มชาวบ้านในชุมชน สายพันธุ์แรกนี้ขอเรียกเล่น ๆ ว่า "CBR สายพันธุ์นอก"

แต่ในเวลาต่อมา ฝ่ายวิจัย CBR ก็ได้สร้างนวัตกรรม CBR สายพันธุ์ไทยขึ้นมา คือเป็นรูปแบบที่กลุ่มชาวบ้านในชุมชนขึ้นมาเป็นทีมวิจัยเองเลย โดยทางฝ่ายวิจัยฯ ได้จัดให้มีกลไกแบบใหม่คือ พี่เลี้ยง/โหนด/ศูนย์ประสานงานฯ คอยทำหน้าที่หนุนเสริมในด้านต่าง ๆ สายพันธุ์หลังนี้ขอเรียกว่า "CBR สายพันธุ์ไทย"

ถึงแม้จะมีองค์ประกอบของทีมวิจัยที่แตกต่างกัน ซึ่งคงจะส่งผลไปถึงเรื่องการบริหารจัดการงานวิจัยแบบมีส่วนร่วมอย่างแน่นอน แต่ทว่าทั้ง 2 สายพันธุ์ย่อยต่างก็ยึดกุมหลักการเรื่องการมีส่วนร่วมอย่างสูงสุดอยู่เสมอ

(ก) ในกรณีของสายพันธุ์นอก จะมีลีลากระบวนท่าในการทำวิจัยประมาณนี้

- องค์ประกอบของทีมวิจัยต้องประกอบด้วย 2 ทีมย่อย คือทีมวิจัยที่เป็นนักวิชาการและทีมวิจัยชุมชนที่เป็นกลุ่มคนในพื้นที่
- ความสัมพันธ์ระหว่าง 2 ทีมต้องเป็นไปแบบ “มีศีลเสมอกัน” มีความเสมอภาคกัน ต้องเคารพในขีดความสามารถ ยอมรับข้อจำกัด และเห็นคุณค่าของความคิดเห็นของกันและกัน
- ต้องมีการทำงานร่วมกันโดยตลอด โดยมีการแบ่งงานกันทำตามขีดความสามารถต้นทุนและทรัพยากรของแต่ละฝ่าย
- กระบวนการตัดสินใจต้องเป็นการตัดสินใจร่วมกันเสมอ
- กระบวนการเรียนรู้ก็ต้องมีในทั้ง 2 ฝ่าย ไม่ใช่การถ่ายทอดความรู้จากฝ่ายหนึ่งไปให้อีกฝ่ายหนึ่งเท่านั้น
- ร่วมรับผิดชอบผลที่เกิดขึ้นทั้งที่สำเร็จและล้มเหลว ไม่เคลมผลสำเร็จว่าเป็นเพราะฝ่ายตนฝ่ายเดียว และไม่กล่าวโทษว่าความล้มเหลวเป็นเพราะอีกฝ่ายหนึ่ง

เป็นต้น

(ข) ในกรณีของสายพันธุ์ไทย ในสายพันธุ์นี้จะมีกลุ่มคนในพื้นที่ขึ้นมาเป็นทีมวิจัยเองเลย โดยมีพี่เลี้ยง/โหนดของฝ่ายวิชาการ CBR เล่นบทเป็นผู้หนุนเสริม เป็นผู้สนับสนุน เป็นโค้ช เป็นเครื่องแปลงร่าง (จาก “คนธรรมดา” ให้กลายมาเป็น “นักวิจัย”) พูดง่าย ๆ ว่า คือเป็นทุกอย่างให้เธอแล้ว ยกเว้นเป็น “นักวิจัยแทนเธอ” ในกระบวนการทำงานของพี่เลี้ยง (ซึ่งจะต้องผ่านการฝึกฝนอบรมให้เป็นมืออาชีพ) จะต้องมีการระบุบทบาทหน้าที่ของพี่เลี้ยงอย่างชัดเจนตามภารกิจ 5 ด้านหลัก (ดูภาพประกอบ)

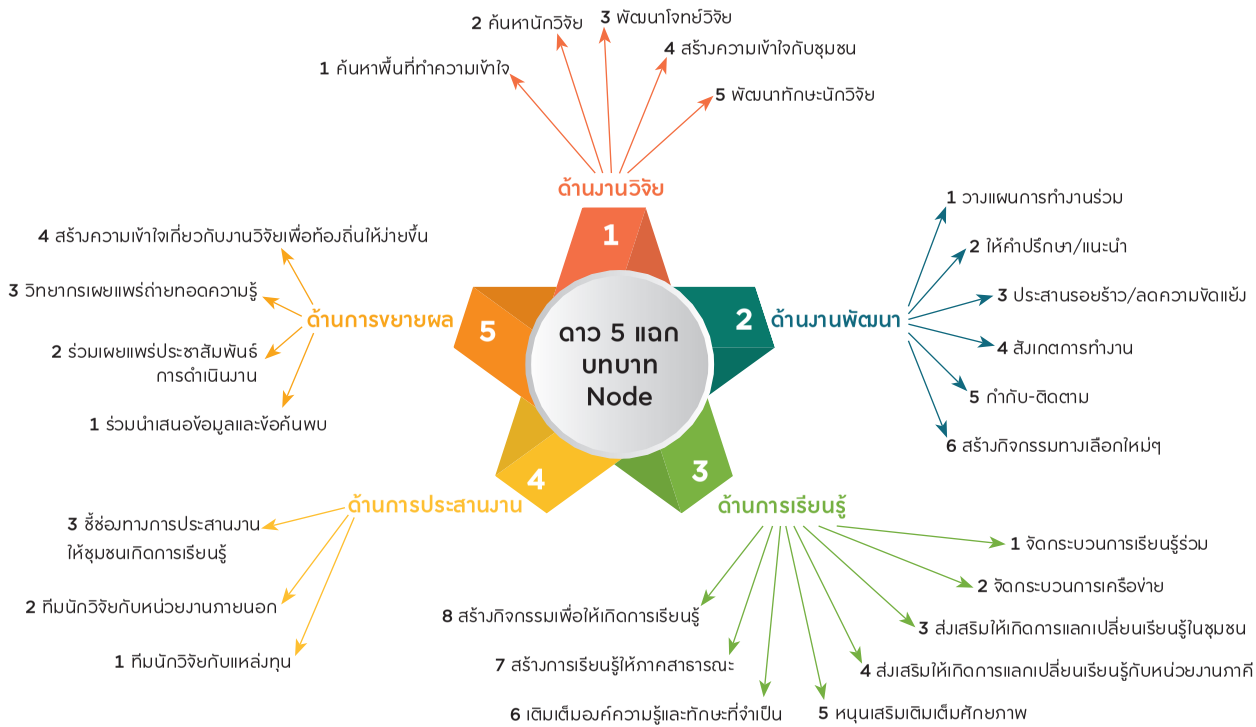
ดาว 5 แฉก
บทบาท
Node
1
ด้านงานวิจัย
1 ค้นหาพื้นที่ทำความเข้าใจ
2 ค้นหานักวิจัย
3 พัฒนาโจทย์วิจัย
4 สร้างความเข้าใจกับชุมชน
5 พัฒนาทักษะนักวิจัย
2
ด้านงานพัฒนา
1 วางแผนการทำงานร่วม
2 ให้คำปรึกษา/แนะนำ
3 ประสานรอยร้าว/ลดความขัดแย้ง
4 สังเกตการทำงาน
5 กำกับ-ติดตาม
6 สร้างกิจกรรมทางเลือกใหม่ๆ
3
ด้านการเรียนรู้
1 จัดกระบวนการเรียนรู้ร่วม
2 จัดกระบวนการเครือข่าย
3 ส่งเสริมให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ในชุมชน
4 ส่งเสริมให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับหน่วยงานภาคี
5 หนุนเสริมเติมเต็มศักยภาพ
6 เติมเต็มองค์ความรู้และทักษะที่จำเป็น
7 สร้างการเรียนรู้ให้ภาคสาธารณะ
8 สร้างกิจกรรมเพื่อให้เกิดการเรียนรู้
4
ด้านการประสานงาน
1 ทีมนักวิจัยกับแหล่งทุน
2 ทีมนักวิจัยกับหน่วยงานภายนอก
3 ชี้ช่องทางการประสานงาน
ให้ชุมชนเกิดการเรียนรู้
5
ด้านการขยายผล
1 ร่วมนำเสนอข้อมูลและข้อค้นพบ
2 ร่วมเผยแพร่ประชาสัมพันธ์
การดำเนินงาน
3 วิทยากรเผยแพร่ถ่ายทอดความรู้
4 สร้างความเข้าใจเกี่ยวกับงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นให้ง่ายขึ้น

รวมทั้งจะต้องมีหลักการทำงานที่ชัดเจนว่า “อะไรควร/ต้องทำ อะไรควร/ต้องไม่ทำ” (Do-Don’t Principle)

สำหรับภาระหน้าที่ที่พี่เลี้ยงต้องทำ (Do Principle) นั้น มีการระบุไว้อย่างชัดเจนว่า **การหนุนเสริมของพี่เลี้ยง**เพื่อปูทาง/เอื้ออำนวยให้คนในพื้นที่ได้ก้าวขึ้นมาเป็นนักวิจัยที่ดำเนินงานจนลุล่วงได้นั้น จะมีอย่างน้อย 8 ประเภทของการหนุนเสริม ดังในภาพ

กังหันแห่งการเสริมพลัง/หนุนเสริม (บทบาทพี่เลี้ยง)

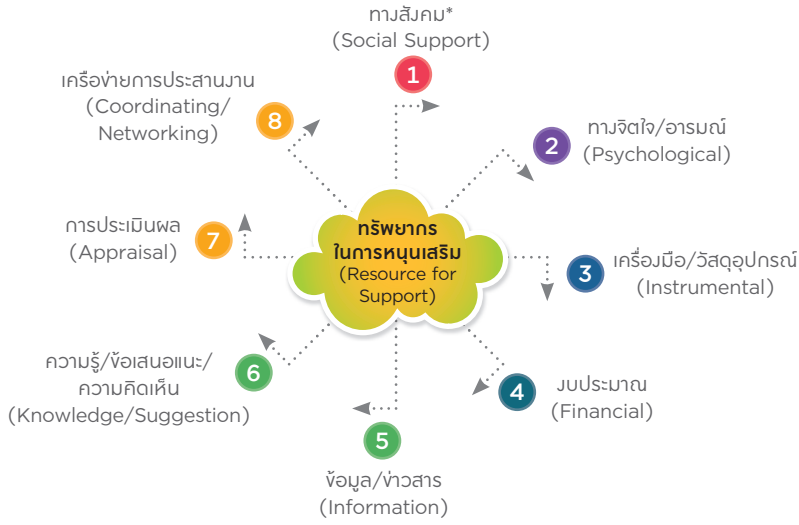

* Social support หมายถึง การให้เกียรติ การยอมรับ การเห็นคุณค่า

นอกจากหลักการที่ว่า “เป็นพี่เลี้ยงควร/ต้องทำอะไรแล้ว” อีกหลักการหนึ่งที่คู่ขนานกันมาและมีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนกว่ากัน คือ หลักการที่ว่า “อะไรที่พี่เลี้ยง**ต้องไม่ทำ**” (Don’t Principle) ที่มีหัวใจอยู่ตรงที่ว่า “พี่เลี้ยง (หรือนักวิชาการ) ต้องระวังอย่าไปยืนบังศักยภาพของชุมชน” ซึ่งในทางปฏิบัติก็หมายความว่า พี่เลี้ยงต้องไม่ไปชี้นำชุมชน พี่เลี้ยงมีหน้าที่ตั้งคำถามมิใช่ไปให้คำตอบ พี่เลี้ยงต้องให้ชุมชนวางหน้าตัก/ต้นทุนของชุมชนมาให้มากที่สุดก่อน ส่วนที่ขาดเหลือ พี่เลี้ยงจึงจะเสริมเพิ่มเติม

จากหลักการดังกล่าว CBR จึงจำเป็นต้องใช้เครื่องมือ “การสำรวจทุนชุมชน” เพื่อดูหน้าตักของคนในพื้นที่ ซึ่งคำว่า “ทุนชุมชน” นั้น ในความหมายที่กว้างขวางก็จะรวมทั้งสิ่งที่**เป็นรูปธรรม** (เช่น สถานที่ เงินทุน แรงงาน อุปกรณ์ ฯลฯ) และสิ่งที่**เป็นนามธรรม** (เช่น ความคุ้นเคย ความใฝ่ฝัน รสนิยม อารมณ์ความรู้สึก ประสบการณ์ในชีวิตของชาวบ้าน เป็นต้น)

ลุงหนานชาญ อุทธิยะ โหนดพี่เลี้ยงของจังหวัดลำปาง ให้บทสรุปง่าย ๆ แบบชาวบ้านในเรื่อง “ข้อห้ามสำหรับพี่เลี้ยง ก็คือ ห้ามคิดแทนชาวบ้าน ห้ามทำแทนชาวบ้าน และห้ามรับผลประโยชน์แทนชาวบ้าน”

1.4) CBR ทำงานแบบ 2 จังหวะ ⟶ การถ่ายโอน แม้ว่าในทางหลักการ CBR จะวางตำแหน่งยืนให้กลุ่มชาวบ้านในชุมชนเป็นเจ้าภาพของโครงการวิจัย CBR แต่ทว่าในภาคปฏิบัติที่เป็นจริง เนื่องจาก “การทำงานวิจัย” นั้นไม่น่าจะอยู่ในลิสต์ “1 ในวิธีการแก้ปัญหาของชาวบ้าน” ดังนั้น ในยกแรก ๆ ของละครวิจัยเรื่อง CBR พระเอกตัวจริงจึงยังมักจะไม่ได้ออกมาวาดลวดลาย แต่จะปล่อยตัว “พระรอง/ผู้ช่วยพระเอก” คือ โหนด-พี่เลี้ยงให้ออกมาแสดงก่อน ในยกที่สองจึงจะเป็นบทบาทของพระเอก ผู้เขียนจึงเรียกกระบวนการทำงานแบบนี้ว่า

“เป็นระบบการทำงานแบบ 2 จังหวะ” โดยมีกระบวนการ “ถ่ายโอน/ผ่องถ่าย” เป็นตัวเชื่อมระหว่าง 2 จังหวะนั้น ดังตัวอย่าง 2-3 ตัวอย่างต่อไปนี้

ตัวอย่างที่ 1: เช่น กระบวนการคัดเลือกทีมวิจัย ในยกแรก พี่เลี้ยง CBR น่าจะทำหน้าที่เป็นแมวมอง ค้นหาชาวบ้านที่มีความสนใจและมีแววพอที่จะเป็นนักวิจัยได้ให้เข้ามาพูดคุยเรื่องการทำวิจัย CBR แต่ในยกที่สอง ก็จะถึงตาของ “แกนนำนักวิจัยชุมชนรุ่นแรก” ที่จะเป็นแมวมองออกไปชักชวนเพื่อน ๆ คนอื่นให้มาร่วมเสริมทีม เป็นต้น

ตัวอย่างที่ 2: ในขั้นของการพัฒนาโจทย์ ซึ่งมักจะรวมอยู่ในเวที “รู้จักเขา รู้จักเรา” ในเวทีนี้ ฝ่ายชาวบ้านทีมวิจัยชุมชนจะได้ทำความรู้จักว่า CBR เป็นงานวิจัยแบบไหน กินได้หรือเปล่า เหมือนหรือต่างจากงานวิจัยที่ชาวบ้านเคยรู้จักอย่างไร ส่วนโหนด-พี่เลี้ยงก็จะได้ทำความรู้จักบริบทของชุมชน ปัญหาและสาเหตุของปัญหาที่มีในชุมชน ประสบการณ์ที่ชุมชนเคยใช้แก้ปัญหามาก่อน

ในขั้นตอนนี้ แม้ว่าพี่เลี้ยง CBR อาจจะช่วยเชียร์และนำเสนอให้ชาวบ้านใช้ “วิธีการทำงานวิจัยแบบ CBR” ในการทดลองแก้ปัญหา แต่ทว่า “สิทธิที่จะตัดสินใจว่าจะเอาหรือไม่นั้น” คำตอบสุดท้ายก็ยังอยู่ที่ชาวบ้านอยู่ดี (ตามหลักความสมัครใจและความพร้อม)

ในลำดับต่อไป เมื่อทีมวิจัยชุมชนจะไประดมความร่วมมือร่วมใจจากชาวบ้านกลุ่มอื่น ๆ ในชุมชน ก็จะเป็นความรับผิดชอบของทีมวิจัยชุมชนเป็นหลัก

ตัวอย่างที่ 3: เป็นตัวอย่างของ **“วิธีการใช้เครื่องมือหลักของ CBR”** คือ “การจัดเวทีประชุมเพื่อเป้าหมายนานาประการ” เนื่องจากชาวบ้านมักจะมีประสบการณ์ของการเข้าร่วมเวทีที่มี “คนข้างนอก” เป็นผู้จัด ซึ่งเป็น “เวทีประชุมแบบไม่มีส่วนร่วม” (เวทีแบบที่ผู้ใหญ่ลีไปประชุมมา และทางการเขาสั่งมาว่า...) เพราะฉะนั้น ในยกแรก ๆ พี่เลี้ยง

จะต้องถ่ายโอนและติดตั้งความเข้าใจเรื่อง **“การจัดเวทีพูดคุยกันแบบมีส่วนร่วม”** ให้กับทีมวิจัยชุมชน เช่น พี่เลี้ยงจะสาธิตวิธีการเป็น “วิทยากรกระบวนการ” (facilitator) แสดงวิธีการเปิดโอกาสและกระตุ้นให้ผู้เข้าร่วมประชุมได้แสดงความคิดเห็น ในบางโครงการอาจจะมีการจัดฝึกอบรมการเป็นวิทยากรกระบวนการให้ทีมวิจัยชุมชนด้วย

และในยกต่อไป เมื่อมีการจัดเวทีประชุมในหมู่บ้าน ก็ถึงตาของทีมวิจัยชุมชนบ้างที่จะดำเนินการใช้เครื่องมือ “การจัดเวทีแบบมีส่วนร่วม” ในกิจกรรมต่าง ๆ ของการวิจัย

ตัวอย่างงานวิจัย CBR ที่สามารถแสดงตำแหน่งยืนของ CBR ในเรื่องการมีส่วนร่วมก็เช่น งานวิจัยเรื่อง “การพัฒนาเศรษฐกิจฐานรากจากผลผลิตทางการเกษตร ชุมชนบ้านวังหาด ตำบลตลิ่งชัน อำเภอบ้านด่านลานหอย จังหวัดสุโขทัย” (วาลิกา โพธิ์หิรัญ และคณะ, 2564) ในงานวิจัยชิ้นนี้กระเดียดไปทางลูกผสมแห่งสายพันธุ์นอกบวกผสมกับสายพันธุ์ไทย เพราะแม้หัวหน้าทีมวิจัยจะเป็นนักวิชาการในสถาบันอุดมศึกษาในท้องถิ่น แต่ทว่าก็ได้ประกอบทีมวิจัยขึ้นมาเป็น 2 ทีมย่อย คือทีมวิจัยนักวิชาการ และทีมวิจัยชุมชน (ตัวแทนกลุ่มเกษตรกรในพื้นที่ศึกษา)

ทีมวิจัยนักวิชาการได้วางบทบาทให้ทีมตัวเองเป็นแบบ 2 in one คือเป็นทั้ง “นักวิจัย” และเป็นทั้ง “พี่เลี้ยง-โหนด” ให้แก่ทีมนักวิจัยชุมชน (โดยระบุไว้อย่างชัดเจนใน “นิยามศัพท์”) ทำหน้าที่หนุนเสริมการพัฒนาทีมวิจัยชุมชนให้สามารถนำศักยภาพที่มีมาใช้ในการพัฒนาเศรษฐกิจฐานรากจากทุนทางการเกษตร ด้วยกระบวนการมีส่วนร่วม เช่น ให้คำแนะนำ กระตุ้น สะท้อนคิดให้สมาชิกร่วมกันค้นหาปัญหา วิธีการแก้ไขปัญหา บริหารจัดการเพื่อเสริมศักยภาพและจัดกระบวนการเรียนรู้เสริมพลังให้กับทีมวิจัยชุมชน ... เป็นต้น

สิ่งที่เขียนเอาไว้ใน “นิยามศัพท์” นั้นได้แปรรูปออกมาเป็นภาคปฏิบัติการที่เป็นจริง ดังเช่นในเอกสารบันทึกการประชุมครั้งแรก ๆ ช่วงต้นน้ำ หลังจากได้ทำความเข้าใจร่วมกันกับทีมวิจัยชุมชนแล้วว่างานวิจัย CBR คืออะไร จะมีกระบวนการดำเนินงานอย่างไร ก็ได้มีการแบ่งบทบาทหน้าที่รับผิดชอบกันอย่างชัดเจน เช่น หัวหน้าทีมวิจัยชุมชนจะต้องทำอะไรบ้าง สมาชิกของทีมวิจัยชุมชนจะมีหน้าที่ตั้งแต่สืบค้นข้อมูล เก็บบันทึกข้อมูล เป็นเลขานุการ เป็นเหรัญญิก มีหัวหน้าฝ่ายพัฒนาผลิตภัณฑ์กลุ่มพืชผัก มีฝ่ายเทคโนโลยี เป็นต้น

และในตารางการทำกิจกรรมก็จะมีการระบุกลุ่มคนที่เข้าร่วม ซึ่งสามารถเป็นหลักฐานแสดงถึง “ระดับของการมีส่วนร่วม” อย่างทั่วถึงของทีมวิจัยย่อยทั้ง 2 ทีม

คุณลักษณะที่ 2

จุดเน้นระหว่าง “กระบวนการ” v.s. “ผลที่เกิดขึ้น” (Process v.s. Product)

ในเนื้อหาเรื่อง “คำนิยาม” ของ Par ที่อยู่ข้างหน้านั้น หากสังเกตให้ดี จะพบว่า นิยามจำนวนมากได้ใช้การระบุว่า Par เป็น **กระบวนการ** (process) แบบหนึ่งอยู่แล้ว ถึงตรงนี้ผู้เขียนจึงจะขอ “เพิ่มส่วนต่อขยาย” ของคุณลักษณะที่เป็น “กระบวนการ” ของ Par ให้มากขึ้น ดังนี้

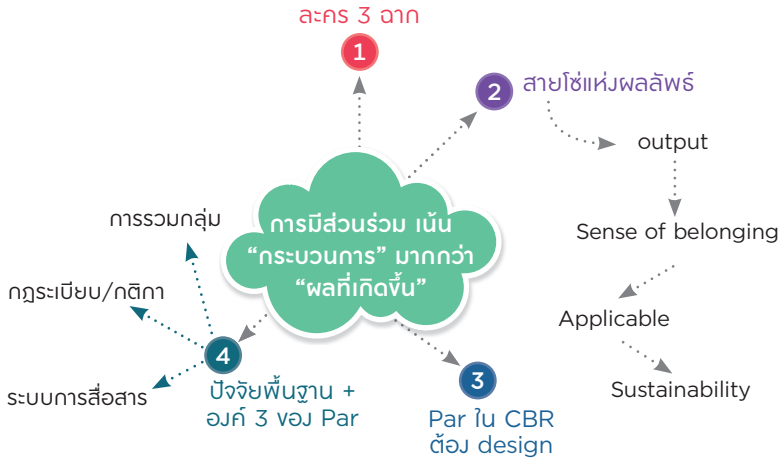

2.1) ละคร 3 ฉาก: กระบวนการ v.s. ผลที่เกิด ผู้เขียนเคยมีประสบการณ์ตรงกับการสัมผัสกับคำกล่าวที่ว่า Par นั้นจะเป็น “กระบวนการ” มากกว่า “ผลที่เกิดขึ้น” เมื่อผู้เขียนได้เป็นนักวิจัยในโครงการการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม ผู้เขียนได้รับมอบหมายให้จัดทำ “แผนชุมชนแบบมีส่วนร่วม” แล้วละครฉากแรกก็เริ่มต้นขึ้น

ผู้เขียนเข้าไปยังบ้านผู้ใหญ่บ้านก่อนตามธรรมเนียมของการทำงานพัฒนาในชุมชน หลังจากพูดคุยกับผู้ใหญ่บ้านสักพักหนึ่งก็พบว่าผู้ใหญ่บ้านท่านนี้เป็นผู้ใหญ่บ้านในอุดมคติจริง ๆ เพราะท่านรู้จักชุมชนที่ท่านดูแลอยู่อย่างละเอียดทุกซอกทุกมุม รู้ความต้องการของชาวบ้านในพื้นที่แต่ละป๊อก (กลุ่มบ้านที่ตั้งอยู่ใกล้กันเรียกว่า “ป๊อก”) รู้ความคาดหวังของบรรดากลุ่มต่าง ๆ ในหมู่บ้าน ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มแม่บ้าน กลุ่มอาชีพต่าง ๆ กลุ่มเยาวชน กลุ่มผู้อาวุโส ฯลฯ ดังนั้น หลังจากพูดคุยซักถามเรื่องราวต่าง ๆ กับผู้ใหญ่บ้านท่านนี้ได้ 2 วัน ผู้เขียนก็สามารถจะร่างแผนชุมชนออกมาได้เลย ผู้เขียนขอเรียกแผนชุมชนชุดแรกนี้ว่า **แผนชุมชน A** ผู้เขียนได้นำแผนชุมชน A ไปส่งให้หัวหน้าโครงการพร้อมทั้งอธิบายกระบวนการทำแผนให้ฟัง

หัวหน้าโครงการสรุปว่า การทำงานครั้งนี้ “ผลลัพธ์ที่ได้” (product-output) เป็นไปตามวัตถุประสงค์ แต่ทว่า “กระบวนการ/วิธีการที่ใช้” (process) ยังใช้ไม่ได้ เพราะไม่ได้มีการมีส่วนร่วมของชุมชนเลย (ตามชื่อของโครงการ) ดังนั้น ให้ผู้เขียนกลับไปทำมาใหม่โดยใช้ “กระบวนการมีส่วนร่วม”

ฉากที่สอง ผู้เขียนจึงต้องย้อนกลับไปที่หมู่บ้านอีกครั้ง เริ่มต้นนัดหมายผู้คนในแต่ละป๊อกมาช่วยกันทำแผนชุมชน ประสานกับบรรดากลุ่มต่าง ๆ ในชุมชนให้มาพูดคุยเรื่องความคาดหวังว่าจะพัฒนากลุ่มและชุมชนของเราอย่างไรดี ละครฉากนี้กินเวลาเกือบหนึ่งเดือนกว่าจะเก็บข้อมูลเพื่อมาทำแผนชุมชนได้ครบถ้วน ผู้เขียนขอเรียกแผนที่สองที่ทำด้วย

กระบวนการที่ยุ่งยากลำบาก กินเวลาและทรัพยากรมากกว่าแผนแรกนี้ ว่า **“แผนชุมชน B”**

และเมื่อผู้เขียนนำเอาตัวเนื้อหาในแผนทั้งสองคือ แผน A และแผน B มาเปรียบเทียบกัน ก็พบว่า แผนทั้งสองนั้นมีเนื้อหาที่ไม่แตกต่างกันเลย ถึงตอนนี้ ผู้เขียนคิดในใจว่า ไม่เห็นน่าจะต้องไปใช้กระบวนการมีส่วนร่วมให้ยุ่งยากเสียเวลาเลย เพราะสุดท้ายแล้ว “ผลลัพธ์ที่ออกมา (Product แผน A และแผน B) ก็ไม่เห็นจะแตกต่างกันเลย”

แต่ช้าก่อน รอดูฉากที่ 3 ก่อน !!!!

ฉากที่ 3: ผู้เขียนนำเอาแผนชุมชนทั้ง 2 แผนไปเข้าเวทีประชุมทั้งหมู่บ้าน เพื่อจะลงรายละเอียดเป็นแผนปฏิบัติการ (action plan) ในระหว่างนี้ ผู้เขียนสังเกตว่า เวลาที่ชาวบ้านจะอ้างอิงถึงแผน A และแผน B ชาวบ้านจะเรียกชื่อแผนทั้งสองแตกต่างกัน ชาวบ้านเรียกแผน A ว่า “แผนผู้ใหญ่” และเรียกแผน B ว่า “แผนหมู่บ้านของเรา” (เหมือนที่ชาวบ้านเรียกว่า “อ่างน้ำของหลวง” และ “วัดบ้านเรา”)

จากข้อสังเกตนี้ทำให้ผู้เขียนมาถึงบางอ้อว่า แม้ว่าหน้าตาของทั้ง 2 แผนจะเหมือนกัน แต่เพราะกระบวนการสร้างแผนนั้นแตกต่างกัน ทำให้ “สิ่งที่**เห็น**นั้นอาจจะเหมือนกัน แต่สิ่งที่**มองไม่เห็น**นั้นแตกต่างกัน” กล่าวคือ สำหรับแผน B นั้น ชาวบ้านมีความรู้สึกว่า “เป็นแผนของพวกเขา มีความรู้สึกเป็นเจ้าข้าวเจ้าของ” (Sense of belonging) ซึ่งแม้จะเป็น “สิ่งที่มองไม่เห็น” แต่กลับมี “ความสำคัญอย่างยิ่งยวด” และความรู้สึกดังกล่าวนี้จะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อมีการใช้กระบวนการแบบมีส่วนร่วมเท่านั้น

นิทานเรื่องนี้จึงสอนให้รู้ว่า “หากใช้**กระบวนการ**ที่แตกต่างกัน ก็จะได้**ผลลัพธ์**ที่ออกมาแตกต่างกัน แม้ว่าดูโดยเผินๆ แล้ว อาจจะคล้ายกันก็ตาม”

ผู้เขียนได้บทสรุปเรื่องวงเกลียวของความสัมพันธ์ระหว่าง 3 ตัวแปรที่เกี่ยวร้อยระโยงระยางกันดังนี้

วงเกลียวของการสื่อสาร การมีส่วนร่วม และความรู้สึกผูกพัน

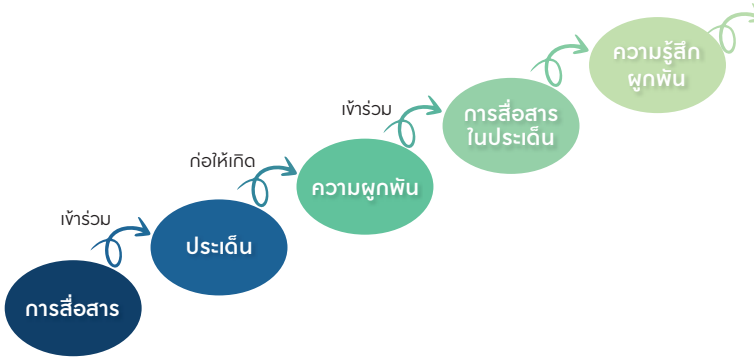

วงเกลียวนี้อธิบายถึงความสัมพันธ์ระหว่าง 3 ตัวแปรที่จะรับส่งกันต่อไปเป็นทอด ๆ คือ การสื่อสาร การมีส่วนร่วมในประเด็น และความรู้สึกผูกพัน เราจะเห็นวงเกลียวแบบนี้บ่อย ๆ ในหนังฮอลลีวู้ด หรือรายการประกวดร้องเพลงแบบ Academie Fantasia (AF) ที่ให้ผู้ชมทางบ้านเข้าไปร่วมโหวตเพื่อให้นักร้องที่เราเชียร์ได้ไปต่อในรอบต่อ ๆ ไป จากห่วงโซ่แรกที่บรรดาแฟนคลับ FC (ตอนแรกอาจจะยังไม่ใช่) ได้เปิดดูผู้เข้าแข่งขันรอบแรก ก็จะได้ “ข้อมูล/ประเด็น” เกี่ยวกับเสียงร้อง รูปร่างหน้าตาของผู้เข้าประกวด และหากผู้ชมเริ่มจะ “เข้าร่วมผูกพัน” ด้วยการโทรเข้าร่วมโหวต ความรู้สึกผูกพันก็จะเริ่มก่อตัวขึ้น (เป็นเด็กของเรา) ยิ่งต่อมาถ้าไปค้นหาข้อมูลเบื้องหลังของนักร้องที่เราถือหางยกป้ายไฟให้ การได้รู้ข้อมูลมากขึ้น (การสื่อสาร เช่น รู้ว่า เด็กของเราใฝ่ฝันอยากเป็นนักร้องมากถึงขนาดยอมขายเลือดเอาเงินไปจ่ายค่าเรียนร้องเพลง โอ๊ย โอ๊ย) ก็จะยิ่งเพิ่มความรู้สึกผูกพันมากยิ่งขึ้น (ทำให้กระหน่ำโหวตอย่างไม่ยั้ง) วงเกลียวนี้ก็จะหมุนเร็วขึ้น

และมากขึ้นทุกที วงเกลียวนี้สามารถอธิบายพฤติกรรมของบรรดาแฟนคลับสโมสรทีมฟุตบอลที่มีความผูกพัน/รู้สึกเป็นเจ้าข้าวเจ้าของทีมแสนรักได้เช่นกัน (ซื้อทุกอย่างที่เป็นของทีมโปรดแบบไม่ต้องคิดเลย)

2.2) สายโซ่แห่งผลลัพธ์ จากละคร 3 ฉากที่เล่ามานั้น หากใช้แนวคิดเรื่อง “ห่วงโซ่แห่งผลลัพธ์” มาจับดู ก็จะพบว่าเป็นสายโซ่ที่ยืดยาวพอสมควร **ห่วงโซ่แรก**ที่เป็น**ผลผลิต** (output) ก็คือตัวเอกสารแผนชุมชนที่กล่าวมา ส่วน**ห่วงโซ่ที่ 2** ก็คือ “ความรู้สึกเป็นเจ้าของแผน” ซึ่งโดยทั่วไปเราก็คุ้นเคยกันอยู่กับคำกล่าวที่ว่า “ของของใคร ของใครก็ห่วง ของใครใครก็ต้องหวง ห่วงใยรักใคร่ถนอม...”

ตัวอย่างเช่น งานวิจัยเรื่องป่าดงใหญ่ บ้านวังอ้อ จังหวัดอุบลราชธานี (กาญจนา ทองทั่ว, 2545) ที่ได้กล่าวถึงไปแล้ว เมื่อถอยหลังย้อนกลับไปเมื่อปี 40 ก่อน คือช่วงปี 2502 ชาวบ้านรับรู้ว่าป่าดงใหญ่ไม่ใช่ “ป่าของเรา” เป็น “ป่าของหลวง” ดังนั้น เมื่อมีกลุ่มนายทุนมาตัดไม้ในป่าชาวบ้านก็มิได้แยแสแต่อย่างใด แถมยังมีชาวบ้านบางคนช่วยกันถล่มป่าด้วยการตัดไม้มาเผาถ่านอีกถึง 80-100 เตา จนป่าเสียหายทรุดโทรมจนกระทั่งปี พ.ศ.2522 มีผู้ใหญ่บ้านที่รักป่าท่านหนึ่งเห็นถึงหายนะดังกล่าวจึงริเริ่มรณรงค์และทำโครงการฟื้นฟูพิทักษ์ป่าขึ้นมา หัวใจหลักของการทำกิจกรรมก็คือ เปลี่ยนการรับรู้ป่าชุมชนดงใหญ่จาก “การเป็นป่าของหลวง” ให้มาเป็น “ป่าของเรา/ป่าของชุมชนเอง” ด้วยกระบวนการสร้างการมีส่วนร่วมและการเก็บข้อมูล

เป็นที่น่าสังเกตว่า ในขณะที่ป่าก็เป็นป่าเดิม กลุ่มชาวบ้านก็เป็นกลุ่มเดิม แต่เพราะ “ความรู้สึกเป็นเจ้าของป่า” ที่แตกต่างกันทำให้ชาวบ้านชุมชนดงใหญ่มีการปฏิบัติต่อป่าชุมชนอย่างแตกต่างกัน

“ความรู้สึกเป็นเจ้าของ” ที่เกิดขึ้นจากการได้มีส่วนร่วม จะเริ่มจากการร่วมในด้านความรู้ (รู้จักป่า) ต่อด้วยการร่วมในการบริหารจัดการตามด้วยร่วมในการใช้ประโยชน์ สืบเนื่องด้วยการร่วมในการทำนุบำรุงรักษา

(แบบที่เห็นชาวบ้านทำกฐินทอดผ้าป่าเพื่อซ่อมแซมโบสถ์วิหารของวัดในชุมชน ก็เพราะความรู้สึกเป็นเจ้าของนี่แหละ) ความรู้สึกดังกล่าวนี้ แม้จะ “มองไม่เห็น แต่ก็อย่าลบหลู่ถึงพลังอำนาจที่มี” เพราะพลังความรู้สึกนี้สามารถทำอะไรที่เหนือการคาดคิดได้

ตัวอย่างเช่นงานวิจัยเรื่อง “กระบวนการเสริมสร้างศักยภาพชุมชนจัดการตนเองบนฐานทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของชุมชนบ้านเสม็ด ตำบลหนองเต็ง อำเภอกระสัง จังหวัดบุรีรัมย์” (อุทิศ ทาหอม และคณะ, 2558) ทีมวิจัยประกอบด้วยนักวิชาการและทีมวิจัยชุมชน**ได้เข้าร่วมกันเก็บข้อมูล** (ห่วงโซ่แรกของวงเกลียว-การสื่อสาร) ที่คนในชุมชนได้ใช้ประโยชน์จากป่าในด้านต่าง ๆ ทั้งจากต้นไม้ สัตว์ป่า จับปลา หาเห็ด น้ำผึ้ง และอื่น ๆ ที่นำมาใช้ประโยชน์ทั้งกินใช้เองและนำไปจำหน่าย จากนั้นก็รวบรวมประมวลข้อมูลทั้งหมดแล้วแปลงข้อมูลดังกล่าวมาเป็นมูลค่าตัวเลข ซึ่งพบว่ามีถึงเกือบ 600,000 บาทต่อปี แต่ปัญหาปัจจุบันของชุมชนก็คือ คนในชุมชนไม่ค่อยให้ความสำคัญกับการอนุรักษ์และหวงแหนป่า รวมทั้งมีการรุกล้ำพื้นที่ป่าเข้าไปมากขึ้นเรื่อย ๆ เป็นรูปแบบการใช้ประโยชน์จากป่าในเชิงทำลาย

หลังจากทีมวิจัยได้**คืนข้อมูล** (การจัดการด้านการสื่อสาร) จากการวิจัยให้ชุมชนได้เห็น ทำให้คนในชุมชนเกิดความตกใจกับตัวเลขดังกล่าวอย่างมาก และรู้สึกถึงคุณค่าของป่าของตนเอง พลังจากข้อมูลการวิจัยสามารถสร้างความรู้สึกรักและหวงแหนป่าขึ้นมาถึงระดับที่ทีมวิจัยท่านหนึ่งเต็มใจที่จะยอมคืนพื้นที่ป่าที่ตนเองได้บุกรุกให้กลับมาเป็นสมบัติส่วนรวมเพื่อใช้ประโยชน์ร่วมกันต่อไป

และจากละคร 3 ฉากนั้น ผู้เขียนก็ได้พบต่อไปอีกว่า จากการมีส่วนร่วมตั้งแต่ต้นทางคือการได้เข้าร่วมร่างแผนชุมชนด้วยกัน ห่วงโซ่ที่ 3 ก็จะเกิดอิทธิฤทธิ์ใน**ขั้นตอนการลงมือปฏิบัติ** แผนที่ชุมชนเริ่มลงมือร่างด้วยตัวเอง เมื่อจะนำไปลงมือปฏิบัตินั้น ชาวบ้านก็มีความเข้าใจว่า “จะเอา

ไปทำต่ออย่างไร" เพราะรู้ที่มาที่ไปตั้งแต่แรก ๆ เห็นตั้งแต่ตอนก่อตัวขึ้นรูป ก็สานต่อได้ง่าย ที่เรียกว่า "applicable"

และห่วงโซ่สุดท้ายที่จะตามมาของ**กระบวนการมีส่วนร่วม** ก็คือ "ความยั่งยืนของกิจกรรมนั้น ๆ" นั่นเอง (sustainability) ซึ่งเป็นบทสรุปสำคัญของบรรดาโครงการพัฒนาต่าง ๆ ที่ว่า "หากปราศจากใจที่รู้สึกผูกพันมีส่วนร่วมแล้ว ก็ยากที่จะคาดหวังได้ว่า โครงการนั้น ๆ จะมีอายุที่ยืนยาว"

2.3) กระบวนการมีส่วนร่วมต้องมีการออกแบบ ในชีวิตประจำวัน เราอาจจะเคยได้เห็นเหตุการณ์บนถนนที่เกิดปัญหารถติดแบบล็อกกันไปหมดทุกทาง ขยับไปทางไหนก็ไม่ได้ ตำรวจจราจรก็ไม่มี ภายใต้สถานการณ์วิกฤติเช่นนี้ อาจจะสร้างวีรบุรุษขึ้นมา โดยอาจจะมีคนขับรถบางคนออกมาเล่นบท "ตำรวจจราจรเฉพาะกิจ อำนวยการโบกให้รถแต่ละคันขยับไปข้างหน้าบ้าง ข้างหลังบ้าง ซ้ายบ้าง ขวาบ้าง และรถคันอื่น ๆ ก็ให้ความร่วมมือปฏิบัติตาม" ตัวอย่างที่ยกมานี้เป็นรูปแบบของ "การมีส่วนร่วมแบบฉับพลัน/แบบที่เกิดขึ้นมาเองโดยไม่มีการออกแบบล่วงหน้ามาก่อน"

แต่ทว่า โดยภาพรวมแล้ว รูปแบบของการเกิดกระบวนการมีส่วนร่วมนั้นมีได้หลายรูปแบบ เช่น

(ก) แบบที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ/หรือตามขนบธรรมเนียมประเพณี เช่น ในการจัดงานวัด งานประเพณีต่าง ๆ หรือการมีการจัดการภาวะวิกฤติเช่นรถติดที่ได้กล่าวมา

(ข) แบบที่มีการชักนำ/มีการเชิญชวน/มีรางวัลจูงใจ เป็นรูปแบบที่พบอยู่ตามรายการโทรทัศน์ที่เชิญชวนให้มีการส่งฝาฉลากต่าง ๆ ไปร่วมชิงรางวัล หรือการเชิญชวนไปร่วมงานประกวดแข่งขันต่าง ๆ

(ค) แบบที่กึ่ง ๆ มีการบังคับ เช่น การกะเกณฑ์ให้แต่ละหมู่บ้านต้องส่งผลงานของหมู่บ้านตนเข้าร่วมประกวด หรือการเกณฑ์แรงงานไปช่วยงานสาธารณกุศลในวันสำคัญต่าง ๆ

(ง) แบบที่มีการออกแบบ (design) อย่างมีความตั้งใจ เช่น การมีละคร 3 ฉากที่เล่ามา ในการร่างแผน B นั้น ผู้เขียนต้องออกแบบล่วงหน้าว่า จะต้องชวนคนกลุ่มไหนบ้าง ต้องวางแผนตารางเวลาอย่างไร เป้าหมายสุดท้ายที่ต้องการคืออะไร

สำหรับกระบวนการสร้างการมีส่วนร่วมในงานวิจัย CBR นั้น จะใช้รูปแบบสุดท้าย คือการมีส่วนร่วมที่มีการออกแบบไว้ล่วงหน้า อย่างไรก็ตาม จากเนื้อหาของละคร 3 ฉากที่เล่ามา ก็จะเห็นได้ว่า รูปแบบกระบวนการมีส่วนร่วมแบบนี้จำเป็นต้องมีการลงทุนทรัพยากร (มี cost) ไม่ว่าจะเป็นความคิด เวลา การประสานงานติดต่อผู้คน สถานที่ ฯลฯ และเป็นกระบวนการที่ไม่ได้สะดวกสบายหรือรวดเร็วเสมอไป (เมื่อเทียบกับการสร้างแผน A ซึ่งง่ายดาย สิ้นเปลืองน้อยกว่ามาก)

2.4) จากปัจจัยพื้นฐาน บวกด้วยอีกองค์ 3 ของการมีส่วนร่วม

จากประสบการณ์การวิจัย CBR ในเรื่อง “กระบวนการสร้างการมีส่วนร่วม” นั้น ปัจจัยตัวแรกที่ได้กล่าวมาแล้วในละคร 3 ฉากก็คือ **การมีใจ/มีความรู้สึกเป็นเจ้าของ**กับโครงการวิจัย ป่าชุมชน ฝายมีชีวิต หอกระจายข่าว ... ที่จะเกิดมาจากกระบวนการมีส่วนร่วม การมีใจนี้จะเปรียบเสมือนปัจจัยที่เป็นรากฐาน แต่ทว่า หากต้องการจะดำเนินโครงการให้บรรลุเป้าหมายที่ตั้งไว้ จำเป็นจะต้องมีอีก 3 ปัจจัยเสริมมาเพิ่มเติมให้**ครบชุด** และปัจจัยเสริมทั้ง 3 นี้ก็ต้อง **“เข้าชุด”** กับปัจจัยพื้นฐานด้วย ปัจจัยเสริมอีก 3 ปัจจัยของการมีส่วนร่วม ก็คือ การตั้งกลุ่ม การมีกติกา/กฎระเบียบ/ธรรมนูญ และระบบการสื่อสารแบบมีส่วนร่วม

- **องค์ที่ 1: การรวมกลุ่ม** ดังได้เกริ่นมาบ้างแล้วในช่วงประวัติศาสตร์ของการค้นคว้าเรื่องการเพิ่มการมีส่วนร่วมของกลุ่มคนยากไร้ว่า พลังประเภทหนึ่งที่สามารถจะเข้าไปสิงสถิตอยู่ในกลุ่มคนที่ปราศจากพลังแบบอื่นๆ (พลังเงิน พลังอำนาจการเมือง พลังอภิสิทธิ์ ฯลฯ) ก็คือ **พลังความเข้มแข็งจากการรวมกลุ่ม** (ลองคิดถึงไม้เสียบลูกชิ้นที่มารวมกันหลายสิบไม้ จะเพิ่มความเข้มแข็งจนหักไม่ได้)

ตัวอย่างงานวิจัยที่ฉายภาพเรื่องการจัดตั้งกลุ่ม/องค์กรในงานวิจัย CBR ที่จะยกมากล่าวถึงในที่นี้ ได้แก่งานวิจัยเรื่อง “การบริหารจัดการน้ำเพื่อการเกษตรที่เหมาะสมกับพืชฤดูแล้งโดยการมีส่วนร่วมของเกษตรกรและภาคีเครือข่ายในเขตพื้นที่ชลประทานอ่างเก็บน้ำห้วยค้อ จังหวัดสกลนคร” (ปทุมทิพย์ ม่านโคกสูง และคณะ, 2560) โครงการนี้เป็นการทำงานร่วมกันระหว่างทีมนักวิชาการของสถาบันการศึกษาในพื้นที่ เจ้าหน้าที่หน่วยงานรัฐที่เกี่ยวข้อง และชุมชนในพื้นที่ ข้อค้นพบที่น่าสนใจก็คือ

(i) โดยส่วนใหญ่แล้ว ชุมชนจะมีระบบการจัดการน้ำอยู่บ้างแล้ว แต่จะมีเรื่อง **"หน่วย/ระดับของการจัดการ"** (Unit) เข้ามาเกี่ยวข้อง คือเป็นการจัดการเฉพาะในระดับ**ครัวเรือน**เท่านั้น

(ii) ในบางกรณี ในแต่ละชุมชน อาจจะมีระบบการจัดการน้ำเป็นกลุ่ม ๆ แต่ทว่าต่างกลุ่มต่างจัดการ (ทั้ง ๆ ที่ใช้น้ำในแหล่งเดียวกัน) ดังนั้น แนวทางของงานวิจัย CBR ต้องยกระดับบูรณาการกลุ่มเหล่านี้ให้เข้ามาเป็นกลุ่มชุมชนเดียวกัน (Restructuring of Community network)

(iii) หรือในบางกรณี มีหลายชุมชนที่มีการจัดการเฉพาะใน**ระดับชุมชนตัวเอง** แต่ไม่ได้ร่วมจัดการกับชุมชนอื่น ๆ ที่ใช้ลุ่มน้ำเดียวกัน โครงการวิจัยก็ต้องยกระดับการจัดการให้สูงขึ้น

สภาพของการจัดการน้ำดังที่กล่าวนี้ (สภาพก่อนการทำวิจัย) อาจจะช่วยให้ชาวบ้านดำเนินชีวิตได้ในภาวะปกติ (Normal period) แต่ในช่วงภาวะวิกฤติ (crisis period) เช่นในฤดูแล้ง หรือในปีที่มีฝนตกน้อย การบริหารจัดการที่มีอยู่ก็ไม่มีพลังเพียงพอที่จะรับมือกับสถานการณ์ดังกล่าวได้ และในการยกระดับการบริหารจัดการให้สูงขึ้นนั้น ก็ต้องเพิ่ม**ระดับการมีส่วนร่วมของผู้ที่เกี่ยวข้อง** ให้มากขึ้นตามไปด้วย ดังที่ผลงานวิจัยชิ้นนี้พบว่า **สถานการณ์ก่อน**การทำวิจัยนั้น เกษตรกรผู้ใช้น้ำมีส่วนร่วมในระดับมาร่วมประชุมน้อย ร่วมคิดน้อย ร่วมปฏิบัติปานกลาง แต่ไปมากในเรื่องการร่วมรับผลประโยชน์ ในขณะที่ทางฝ่ายชลประทานมีส่วนร่วมคิดร่วมประชุมค่อนข้างมาก แต่ร่วมติดตามประเมินผลในระดับน้อย อันเป็นจุดเจ็บ (pain point) ที่งานวิจัยต้องจัดการสร้างการเปลี่ยนแปลงให้เกิดขึ้น

• **องค์ที่ 2: การมีกฎระเบียบ/กติกา/ธรรมนูญ** องค์ประกอบนี้อาจจะทำให้เรื่องการมีส่วนร่วมในงานวิจัย CBR แตกต่างจากการมีส่วนร่วมตามแบบประเพณีหรือแบบที่เกิดขึ้นเองอย่างฉับพลันที่ได้กล่าวไปแล้ว ทั้งนี้เพราะรูปแบบการมีส่วนร่วมตามแบบประเพณีนั้น สามารถจะใส่กลอนชั้นเดียว คือมี "กติกากันในใจ/มีกฎศีลธรรม" (Moral Management) ก็เพียงพอแล้ว แต่รูปแบบ Par ที่มีผลประโยชน์เกี่ยวข้องนั้น จำเป็นต้องเพิ่มกลอนอีกชั้นหนึ่งเป็นกลอน 2 ชั้น คือมี "ข้อตกลงที่เห็นได้อย่างชัดเจน มีการรับรู้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน (explicit)" (เทียบแล้ว เหมือนคอนกรีตที่เสริมเหล็กให้แข็งแรงมากขึ้น)

อย่างไรก็ตาม การสร้างกฎระเบียบหรือกติกาต่าง ๆ ก็จำเป็นต้องยึดกุมหลักการมีส่วนร่วมเอาไว้อย่างมั่นคง เพื่อหลีกเลี่ยงปรากฏการณ์ที่ว่า "คนสร้างกฎไม่ได้ถูกใช้ถูกควบคุม คนถูกควบคุมไม่ได้ร่วมสร้างกฎกติกา" ที่เรียกว่า วิธีการสร้างกฎกติกาก็ต้องเข้าชุดกับเรื่อง Par ด้วย

• **องค์ที่ 3: ระบบการสื่อสาร** ดูเหมือนเรื่อง "ข้อมูลข่าวสาร ความรู้" จะเป็นบันไดขั้นแรกของเรื่องการมีส่วนร่วมดังที่ได้แสดงให้เห็นในวงเกลียวระหว่าง 3 ตัวแปร (การสื่อสาร การมีส่วนร่วมในประเด็น และความรู้สึกผูกพัน) เพราะหากไม่มีข้อมูล/ข่าวสาร/ความรู้เกี่ยวกับเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ก็เป็นไปไม่ได้ที่จะเข้าร่วมหรือเกิดความรู้สึกผูกพันขึ้นมา ดังนั้นการเริ่มต้นสร้างการมีส่วนร่วม จึงต้องเริ่มต้นด้วยการให้ข้อมูล-ข่าวสาร-ความรู้ เช่น กรณีการคืนข้อมูลเรื่องมูลค่าผลผลิตที่ได้มาจากป่าชุมชน (อุทิศ ทาหอม และคณะ, 2558) ที่ได้กล่าวมาแล้ว

ส่วนรูปแบบการสื่อสารที่จะให้มา “เข้าชุด” กับเรื่องการมีส่วนร่วมก็ต้องเป็นรูปแบบที่เรียกว่า “การสื่อสารแบบมีส่วนร่วม” (Participatory communication) ซึ่งเป็นรูปแบบการสื่อสารที่มีสเป็กสำคัญ ๆ ดังนี้ (ชลลดา กิจรื่นภิรมย์สุข, 2548)

(i) เป็นการสื่อสารแบบสองทาง (Two-way Communication)

(ii) เป็นการไหลแบบ 2 จังหวะ (Two-step Flow)

(iii) มีเป้าหมายเพื่อสร้างประโยชน์ร่วมของสาธารณะเป็นหลัก

(iv) ลักษณะของสื่อที่ใช้ (Media) มักจะใช้ “สื่อบุคคล” หรือ “รูปแบบการสื่อสารกลุ่มแบบเห็นหน้าเห็นตากัน”

(v) ลักษณะของเนื้อสาร (Message/Context) จะเป็นเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับปัญหาของชุมชน ประโยชน์ที่สมาชิกจะได้รับ เป็นเรื่องใกล้ตัวผู้รับสาร หรือแม้นไกลตัวแต่ก็เห็นความเกี่ยวข้อง

(vi) ระดับการมีส่วนร่วมในการสื่อสาร หากมีฐานะเป็น “ผู้รับสาร” (audience) ก็จะเป็น “ผู้รับสารที่กระตือรือร้น” (active audience) รวมทั้งมีโอกาสสลับเป็น “ผู้สื่อสาร” ได้ด้วย (Sender)

คุณลักษณะที่ 3

ระดับความเข้มข้นของ Par

3.1) คำชี้แจง ผู้เขียนขอชี้แจงก่อนว่า การพูดถึง “ระดับความเข้มข้น” ของการมีส่วนร่วมนี้ ผู้เขียนไม่ได้มีเป้าหมายที่จะต่อว่าใคร หรือมิได้ต้องการที่จะเปรียบเทียบว่าใครดีเด่นกว่ากัน เพียงแต่ว่า จากความนิยมที่มีต่อแนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมที่มีอย่างมากนั้น ทำให้ในโครงการแทบทุกโครงการ หรืองานวิจัยส่วนใหญ่มักจะใช้คำว่า “การมีส่วนร่วม” เหมือนกันหมด แต่ทว่า “ความเข้าใจเรื่องการมีส่วนร่วมนั้นไม่ตรงกัน” (งานวิจัยบางชิ้นถือว่าการที่ชาวบ้านเข้ามาเป็นกลุ่มผู้ให้ข้อมูลก็คือการมีส่วนร่วมแล้ว) การแยกแยะระดับความเข้มข้นของ Par จึงจะช่วยขยายความเข้าใจเรื่อง Par ให้ละเอียดชัดเจนมากขึ้น

นอกจากนั้น หากความเข้มข้นของ Par ในโครงการวิจัยมีระดับที่แตกต่างกัน การบริหารจัดการโครงการก็ต้องแตกต่างกันไปด้วย เหมือนดีกรีความเข้มข้นของแอลกอฮอล์ในเหล้า เบียร์ หรือไวน์ ถ้ามีดีกรีน้อย ก็ซดดื่มเพียว ๆ ได้เลย แต่ถ้ามีดีกรีสูง ๆ เช่น วอดก้า/เหมาไถ ก็ต้องมีวิธีดื่มอีกแบบหนึ่ง

3.2) ข้อเสนอของ K. Hacker ในการแยกระดับความเข้มข้นของ Par บรรยากาศความชื่นชมนิยมใน Par ในต่างประเทศก็คงไม่แตกต่างจากกรณีสังคมไทยมากนัก (เราคงเข้าใจได้เพราะจากประวัติของแนวคิดเรื่อง Par ที่เปิดตัวมาจากองค์กรระดับโลกที่มีความน่าเชื่อถือ) และเมื่อแนวคิดเรื่อง Par ฮิตติดอันดับชาร์ตแบบไม่ยอมลงมาเลย ทุกโครงการวิจัยก็ต้องเขียนเอาไว้ว่า ใช้ Par (แบบกันเหนียว) แต่ในขั้นตอนลงมือทำ ก็ไม่แน่ใจว่าจะ Par ไปไหน เป็น Par ตรงไหน หรือเป็น Par ได้ยังไง

ดังนั้น ในปี ค.ศ.2013 K. Hacker จึงได้นำเสนอแกนแบ่งระดับความเข้มข้นของ Par ตามที่แสดงในภาพ โดยเกณฑ์ที่ใช้แบ่งคือ “สัดส่วนของการมีส่วนร่วมของชุมชน”

ระดับความเข้มข้นของงานวิจัยแบบการมีส่วนร่วม Par

(K. Hacker, 2013. Community-based Participatory Research)

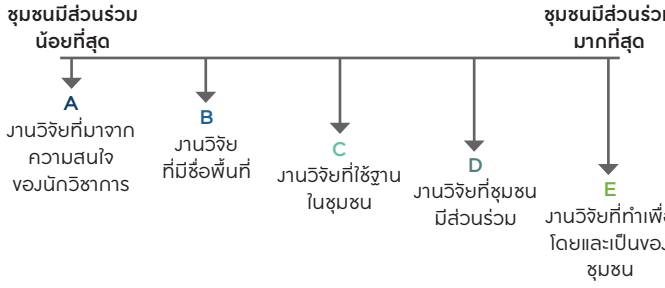

ระดับ A: ระดับนี้ ความสนใจและที่มาของงานวิจัยจะริเริ่มมาจากนักวิชาการ ในชื่อของงานวิจัยอาจจะเป็นชื่อแบบกว้างๆ ทั่วไป เช่น การพัฒนาเศรษฐกิจฐานราก... ส่วนการมีส่วนร่วมของชาวบ้านก็คือการมาเป็นกลุ่มตัวอย่างผู้ให้ข้อมูลเท่านั้น

ระดับ B: ในระดับนี้ ยังคงเหมือนระดับ A ตรงที่ความสนใจและที่มาของงานวิจัยยังมาจากนักวิชาการ แต่ "ชุมชน" ดูเหมือนจะเข้ามามี "บทบาท" มากขึ้น เพราะในชื่อเรื่องจะเริ่มมีการ "ระบุชื่อพื้นที่/เอกลักษณ์บางอย่างของชุมชนอย่างชัดเจนลงไป" เช่น การศึกษา**ข้าวสังข์หยด** การแปรรูป**ไส้อั่ว** จังหวัดลำปาง การพัฒนาคุณภาพของ**มะแขว่น** จังหวัดน่าน เป็นต้น

ระดับ C: ในระดับนี้จะเพิ่มความเข้มข้นมากกว่า 2 ระดับแรก ก็คือ ในระดับ A หรือ B นั้น นักวิจัยยังไม่ได้เดินทางลงไปยังชุมชนพื้นที่เลย การเก็บข้อมูลอาจจะใช้ส่งแบบสอบถามไปทางไปรษณีย์ หรือให้ชุมชนส่งผลผลิตที่ต้องการศึกษามาวิจัยในห้องทดลองปฏิบัติ แต่ทว่าในระดับ C นี้ ความเข้มข้นของการมีส่วนร่วมจะสูงขึ้น เพราะนักวิจัยจะลงไปยังพื้นที่ศึกษา แต่ทว่าสถานที่ในพื้นที่ที่นักวิจัยจะไปก็มีเพียงบางจุด เช่น บ้านของผู้ใหญ่บ้าน โรงเรียน ที่ทำงานของ อสม. (แล้วแต่ประเด็นศึกษา) คือเป็นพื้นที่ของ key informant (ผู้ให้ข้อมูลหลัก) เท่านั้น

ระดับ D: เป็นระดับที่ชุมชนเริ่มเข้ามามีส่วนร่วมมากขึ้น ทั้งในแง่ "กลุ่มคนที่เข้ามาร่วม" ซึ่งอาจจะไม่ใช่เพียง "กลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลัก" เช่นระดับ C เท่านั้น หากแต่เป็นการมีส่วนร่วมของคนหลายๆ กลุ่มในชุมชน และบทบาท/รูปแบบที่เข้ามาร่วมก็มีความหลากหลายมากขึ้น ตั้งแต่เป็นผู้ร่วมให้ข้อคิดเห็นในการพัฒนาโจทย์ ขั้นช่วยเก็บข้อมูล หรือชี้เป้ากลุ่มเป้าหมาย ขั้นการร่วมดำเนินกิจกรรม รวมทั้งขั้นประเมินผล เป็นต้น

ระดับ E: เป็นรูปแบบสูงสุดของการมีส่วนร่วม คือคนในพื้นที่ เช่น กลุ่มเกษตรกร อบต. ครูโรงเรียน กลุ่มพิทักษ์ป่าชุมชน องค์กรกลุ่มผู้ใช้น้ำ กลุ่มวิสาหกิจ ฯลฯ มาเป็นหัวหน้าโครงการหรือเป็นทีมวิจัยเองเลย หรือร่วมอยู่ในทีมวิจัยที่ดำเนินการโดยนักวิชาการ

จากระดับความเข้มข้นทั้ง 5 ระดับนี้ ในงานวิจัย CBR จะต้องมีความเข้มข้นในระดับ D และ E

3.3) ยิ่งมีระดับ Par เข้มข้นขึ้น ก็ต้องรักษาระดับของน้ำในหูทั้งสองข้างให้สมดุล จากการทบทวนประวัติและคำนิยามที่ผ่านมา เราจะพบว่า ความหมายของ Par มักจะเอียงกระเท่เร่ไปทางใดทางหนึ่ง เช่น ถ้าเป็น Par จากทัศนะของหน่วยงานรัฐ/องค์กรภายนอก ก็มักจะตีความ “การมีส่วนร่วมของชุมชน” ว่าหมายถึง “หน้าที่ความรับผิดชอบของชุมชนที่จะต้องเข้ามาทำนั่น เข้ามาช่วยนี่” ในอีกด้านหนึ่งก็มีความหมายจากมุมมองของ “การร่วมรับผลประโยชน์” ซึ่งก็จะเน้นแต่สิทธิที่จะได้รับประโยชน์ การเอียงกระเท่เร่ดังนี้เปรียบเสมือนคนเป็นโรคน้ำในหู 2 ข้างไม่เท่ากัน

แต่ตามหลักที่ควรจะเป็นแล้ว การมีส่วนร่วมน่าจะเป็นทั้ง**สิทธิประโยชน์และหน้าที่รับผิดชอบ** (ซึ่งพูดภาษาชาวบ้านก็คือ เป็นทั้งผู้ให้และผู้รับ) ซึ่งเมื่อมีระดับความเข้มข้นของ Par ที่สูงขึ้น ทั้งสิทธิประโยชน์และหน้าที่รับผิดชอบก็จะต้องมากขึ้นตามไปด้วย

ในเรื่องของหน้าที่รับผิดชอบนั้น อาจจะซอยแยกได้เป็นอีก 2 ประเภทย่อย ประเภทแรกเป็น **ความรับผิดชอบที่ได้รับมอบหมาย** เช่น หากเป็นสมาชิกขององค์กรผู้ใช้น้ำ (เช่น งานวิจัยของปทุมทิพย์ และคณะ, 2560 ที่ได้กล่าวมาแล้ว) ก็มีหน้าที่ต้องจ่ายเงินค่าน้ำตามระเบียบ ต้องมาเข้าร่วมประชุม ฯลฯ ประเภทที่สอง เช่น **ความรับผิดชอบที่เกิดจากความสมัครใจ** เป็นอาสาสมัครแบบ “ทำด้วยใจ” เช่น เวลาที่มีท่อน้ำแตก และสมาชิกกลุ่มได้พบเห็น ก็จะไม่เฉยเมยดูดาย แต่จะมาแจ้งกรรมการกลุ่ม เป็นต้น

3.4) ยิ่งระดับความเข้มข้นของ Par มีมากขึ้น Par ก็จะยิ่งเพิ่มระดับชั้นมากขึ้น จากประสบการณ์ของ CBR จะมีบางพื้นที่ศึกษาที่ได้มีการทำวิจัย CBR มาอย่างต่อเนื่องหลายปี ในกรณีดังกล่าวจะพบเห็นได้ว่าระดับความเข้มข้นของ Par จะมีมากขึ้นเรื่อยๆ และระดับชั้นของ Par ก็จะขยายทั้งด้านกว้างและด้านลึกมากขึ้น เราอาจจะประมวลระดับชั้นของ Par ที่พบในงานวิจัย CBR ได้ดังนี้

ระดับที่ 1: เป็น Par ภายในกลุ่มชาวบ้านเอง ชาวบ้านจะใช้พลังจากการมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาของตัวชุมชนเอง เช่น ชุมชนรอบวัดเขายายดา ตำบลตะพง อำเภอเมือง จังหวัดระยอง ที่ได้ใช้กระบวนการวิจัย CBR แก้ไขปัญหาเรื่องการจัดการน้ำเพื่อทำการเกษตรของตนเองเป็นอันดับแรก (มานัด โพธิ์แก้ว และคณะ, 2550)

ระดับที่ 2: หลังจากกลุ่มชาวบ้านในชุมชนเข้มแข็งแล้ว กลุ่มนี้ก็จะขยายการมีส่วนร่วมเข้าไปพัฒนาบรรดาสถาบันต่างๆ ในชุมชน เช่น โรงเรียน วัด ฯลฯ โดยเฉพาะกรณีของโรงเรียนจะพบเห็นได้มากที่สุด เนื่องจากโรงเรียนเป็นสถานที่บ่มเพาะสมาชิกรุ่นใหม่ที่จะสืบทอดชีวิตของชุมชนต่อไปในอนาคต

ระดับที่ 3: ชุมชนจะมีส่วนร่วมในการนำกระบวนการทำวิจัยแบบ CBR ไปขยายผลในแนวนอนกับชุมชนอื่นๆ ทั้งในรูปแบบตั้งรับ (เช่น การจัดตั้งศูนย์เรียนรู้) และในรูปแบบเชิงรุก (ออกไปเดินสายเป็นวิทยากร)

ระดับที่ 4: ชุมชนจะมีส่วนร่วมในการขยายผลการวิจัยในแนวตั้ง คือการนำผลการวิจัยไปนำเสนอกับหน่วยงานรัฐท้องถิ่น หรือหน่วยงานระดับนโยบายให้มีการจัดทำเป็นแผนงานของหน่วยงาน เป็นต้น

ตัวอย่างงานวิจัยในระดับที่ 2 ที่ค่อนข้างเป็นแบบฉบับของการขยายระดับของการมีส่วนร่วมแบบ CBR คืองานวิจัยเรื่อง “แนวทางการจัดกระบวนการเรียนรู้ท้องถิ่นเพื่อพัฒนาหลักสูตรท้องถิ่นของโรงเรียนวัดยายดา โดยการมีส่วนร่วมของชุมชน ตำบลตะพง อำเภอเมือง จังหวัดระยอง” (สกุลศักดิ์ ทิพย์ไชย และคณะ, 2560) งานวิจัยชิ้นนี้ริเริ่มโดยฝ่ายครูในโรงเรียนที่เคยได้มีประสบการณ์เข้าร่วมงานวิจัย CBR กับชุมชนในช่วงของ Par ระดับที่ 1 ที่ได้กล่าวมาแล้ว จากประสบการณ์ที่เห็นบทเรียนครั้งนั้น คณะครูก็ได้หันมามอง “จุดเจ็บ” ของทางโรงเรียนบ้าง

ช่วงก่อนทำการวิจัยนั้น ทางโรงเรียนได้มีการจัดการเรียนการสอนตามกรอบสาระการเรียนรู้ท้องถิ่นอยู่แล้ว แต่ทว่าเนื้อหาสาระทั้งหมดเกิดจากครูเป็นผู้กำหนดและออกแบบเนื้อหา ส่วนรูปแบบการเรียนรู้นั้นก็จัดอยู่ภายในโรงเรียนเป็นหลัก อาจจะมี “กลิ่นอาย” ของชุมชนลอยมาแตะจมูกบ้าง เนื่องจากมีการเชิญภูมิปัญญาท้องถิ่นมาสอนในโรงเรียนบ้างเป็นบางครั้ง แต่การดำเนินงานส่วนใหญ่อาจสรุปได้ว่า ครูเป็นคนว่าการทั้งหมด โดยขาดการมีส่วนร่วมของชุมชน

ในการวิจัยครั้งนี้ ทางทีมวิจัยซึ่งประกอบด้วยคณะครูและผู้นำชุมชนจึงต้องการจะสร้าง “หลักสูตรท้องถิ่น” แบบที่มีการจับมือกันระหว่างโรงเรียนกับชุมชนอย่างจริงจัง ผลการวิจัยของโครงการนี้มีมากมายหลายอย่าง นอกจากจะได้ตัวหลักสูตรเนื้อหาความรู้ที่เป็น “ท้องถิ่นของแท้” แล้ว ในส่วนที่เป็น outcome สำคัญ ก็คือการได้รูปแบบการมีส่วนร่วมของชุมชนที่จะเข้ามาร่วมมือกับโรงเรียนอีกนับ 10 แบบ (และได้ลงมือทำแล้วจริง ๆ)

3.5) ระดับของแรงจูงใจ (Motive) ในการมีส่วนร่วม ตามหลักการของวิชา “จิตวิทยาพฤติกรรม” (Behavior Psychology) จะระบุว่า แม้ว่าคน 2 คนจะมี “การกระทำ” (action/ behavior) แบบเดียวกัน แต่ก็อาจจะมาจาก “แรงจูงใจ” (Motive) ที่แตกต่างกันก็เป็นได้

ดังนั้น เมื่อเห็นพฤติกรรมการเข้ามามีส่วนร่วมในโครงการวิจัย CBR ก็อย่าเพิ่งคาดเดาแบบเกินเลยไปว่า ชาวบ้านหลายๆ คนจะมาด้วยแรงจูงใจเดียวกัน ในงานวิจัยประเด็น Par ยุคแรกๆ ของไทย เช่น งานของกรรณิกา ชมดี (2524) ที่ได้กล่าวถึงไปแล้ว จึงได้ศึกษาเรื่อง “แรงจูงใจ” ที่ทำให้ชาวบ้านเข้ามามีส่วนร่วมในโครงการ

ในที่นี้ผู้เขียนจะประมวล**ประเภทของแรงจูงใจในการเข้ามามีส่วนร่วม**ในโครงการต่างๆ เพื่อให้ทีมวิจัย CBR นำไปใช้เป็นเครื่องมือในการวัดเปรียบเทียบช่วง “ก่อน” และ “หลัง” เข้าร่วมโครงการ สาเหตุที่ทำให้ประชาชนเข้ามาร่วมในโครงการต่างๆ นั้นจะมีประมาณนี้

(1) ผลประโยชน์ ซึ่งเป็นจิตสำนึกขั้นพื้นฐานของมนุษย์ที่ทำกิจกรรมต่าง ๆ เพราะหวังผลประโยชน์บางอย่างตอบแทน โดยที่ประเภทของผลประโยชน์นั้น อาจจะเป็นทั้งผลประโยชน์ทางวัตถุที่จับต้องได้ หรือผลประโยชน์ที่เป็นนามธรรม เป็นผลประโยชน์โดยตรงหรือโดยทางอ้อม เป็นผลประโยชน์ต่อระดับครอบครัวหรือเป็นผลประโยชน์ต่อชุมชนในวงกว้าง

(2) ความเดือดร้อน ในขณะที่ผลประโยชน์นั้นเป็นแรงจูงใจประเภทแรงดึงจากข้างหน้า (pulling factor) ความเดือดร้อนกลับมีทิศทางที่ต่างกัน คือผลักดันมาจากข้างหลัง (pushing factor) น่าจะเป็นธรรมชาติของสิ่งมีชีวิตโดยทั่วไปที่จะหนีไปให้พ้นจาก “ความเดือดร้อน” ที่ประสบอยู่ เพื่อให้สู่ภาวะของ “ความสงบสุขร่มเย็น”

(3) ความสนใจ ก็เป็นลักษณะพิเศษของมนุษย์เช่นกัน ที่จะพัฒนาความสนใจเฉพาะตัวขึ้นมา เช่น คนที่ชอบขบคิด ชอบค้นคว้า ชอบเก็บข้อมูล ชอบแสวงหาคำตอบจากคำถามต่าง ๆ หรือเป็นคนขี้สงสัย (ประมาณเจ้าหนูจำไมในเรื่องเณรน้อยอิคคิวซัง) ธรรมชาติดังกล่าวนี้น่าจะทำให้เกิดความสนใจในกิจกรรมการวิจัยได้

(4) ความศรัทธา เป็นความเชื่อมั่นที่มีต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ที่อาจจะเป็นรูปธรรม เช่น ศรัทธาต่อผู้อาวุโส พระ ผู้นำชุมชน ครู ฯลฯ หรืออาจจะเป็นความเชื่อมั่นต่อสิ่งที่เป็นนามธรรม เช่น ศรัทธาต่อการแสวงหาสัจจะความจริง ศรัทธาต่อการเป็นจิตอาสาทำงานเพื่อสาธารณประโยชน์ เป็นต้น

(5) ความเกรงใจ มีนักวิชาการฝรั่งกล่าวว่า ความเกรงใจนี้เป็นคุณลักษณะเฉพาะของคนไทยเลยทีเดียวที่ผลักดันให้เกิดการกระทำต่าง ๆ อย่างมากมาย ทั้งเกรงใจผู้ที่มีระดับเหนือกว่าตน ระดับเท่าตน และระดับต่ำกว่าตน ดังนั้นจึงอาจมีสมาชิกทีมวิจัย CBR จำนวนไม่น้อยที่เข้ามาร่วมโครงการเพราะเกรงใจคนที่ไปชวนมา

(6) อำนาจบังคับ เป็นแรงจูงใจที่เข้มกว่าความเกรงใจ คือ ความเกรงกลัวที่อาจจะเกิดมาจากการบีบบังคับของผู้ที่มีอำนาจเหนือกว่าในด้านต่าง ๆ

จากประเภทที่หลากหลายของแรงจูงใจที่กล่าวมานี้ โครงการวิจัย CBR บางโครงการจึงพบว่า ชาวบ้านที่เข้ามาร่วมโครงการจำนวนไม่น้อย จะพกพาแรงจูงใจประเภทแรก (คือการหวังว่าจะได้งบประมาณมาพัฒนาหมู่บ้าน มาซื้ออุปกรณ์ หรือหวังจะได้ความช่วยเหลือจากโหนดพี่เลี้ยง) ติดตัวมาด้วย และเมื่อเผชิญหน้ากับแรงจูงใจของการมาเข้าร่วมแบบประเภทแรกนี้ พี่เลี้ยง CBR ก็ถูกสอนว่า อย่าเพิ่งยอมยกธงขาวหรืออย่าเพิ่งรีบด่วนปฏิเสธ เราอาจจะต้องยอมรับแรงจูงใจที่ชาวบ้านพกพาติดตัวมาในตอนแรก แต่พี่เลี้ยงก็ต้องมีกระบวนการในการเปลี่ยนแปลงแปรรูปแรงจูงใจดังกล่าวด้วย

คุณลักษณะที่ 4

มิติของ Par ในโครงการพัฒนา – ทัศนะของ Cohen & Uphoff

4.1) นิยมกันไป แต่ก็ไม่ชัดเจน จากเนื้อหาประวัติความเป็นมาของแนวคิด Par ที่กล่าวมาข้างต้น ผู้เขียนเห็นด้วยกับ Cohen & Uphoff (1980) ที่กล่าวว่า ในเรื่องการยอมรับถึงความสำคัญของ Par ในฐานะที่เป็นตัวแปรสำคัญที่จะรับประกันความสำเร็จของโครงการทุกประเภท ในแง่มุมนี้ไม่ค่อยจะมีใครที่เห็นเป็นอย่างอื่นหรือคัดค้าน อย่างไรก็ตาม เมื่อก้าวต่อมาถึงขั้นตอนของการนิยามความหมายว่า Par คืออะไร เพียงขั้นตอนนี้ความคิดเห็นทั้งหลายก็เริ่มแตกแยกออกเป็นเสี่ยง ๆ เสียแล้ว และยิ่งก้าวต่อ ๆ ไปถึงคำถามว่า “แล้วใครบ้างที่จะเข้ามามีส่วนร่วมในบทบาทแบบไหน รูปแบบและวิธีการมีส่วนร่วมจะเป็นอย่างไรบ้าง” ยิ่งคำถามที่แตกปลายออกไปมากเท่าไหร่ ก็เหมือนแม่น้ำที่แยกสายจนกลายเป็นแม่น้ำคนละสายเลยทีเดียว Cohen & Uphoff ถึงกับให้ข้อสรุปอย่างเห็นภาพว่า แนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมนั้น “ก็นิยมชมชอบกันไป แต่ไร้ซึ่งความชัดเจน” (Popularity without clarity)

และเพื่อจะปรับโฟกัสเรื่อง Par ให้มีความคมชัดเพิ่มมากขึ้น (มาบ้าง) ผู้เขียนจะขอนำเสนอวิธีการของ Cohen-Uphoff (1980) ที่ได้จำแนกแยกแยะ “มิติต่าง ๆ” (เหลี่ยมมุม) ของเรื่องการมีส่วนร่วมในงานพัฒนา เพื่อให้ง่ายต่อการนำมาใช้ตรวจสอบภาคปฏิบัติการ (เช่น การสร้างเครื่องมือวัดระดับของการมีส่วนร่วม) โดยที่แนวคิดเรื่อง “มิติของ Par ในงานพัฒนา”

ของ Cohen-Uphoff นี้มักเป็นที่นิยมใช้ในงานศึกษาวิจัยของไทย และน่าจะเหมาะสมกับงานวิจัย CBR ที่มีสูตรผสม 3 ส่วนคือ เป็นงานวิจัย เป็นงานพัฒนา และเป็นงานขับเคลื่อนการเปลี่ยนแปลง (R-D-M – Research-Development-Movement)

4.2) 2 ประเภทหลักของ Par ในขั้นแรก ก่อนจะไปถึง **มิติ (dimension) ของ Par** Cohen (1977) ได้แยกแยะ**ประเภทใหญ่ๆ ของ Par** ออกเป็น 4 ประเภท ดังในภาพ

การมีส่วนร่วมในงานพัฒนา (Cohen, 1977)

เริ่มต้นจาก 2 รูปแบบแรก คือ การมีส่วนร่วมเชิงการกระทำ/แรงงาน (01) และการมีส่วนร่วมเชิงเงินตรา (02) 2 รูปแบบนี้เป็นรูปแบบที่ชาวบ้านคุ้นเคยเป็นอย่างดีเพราะเป็นรูปแบบการมีส่วนร่วมตามประเพณีที่ชุมชนเคยปฏิบัติมา เช่น การร่วมบริจาคทุนทรัพย์เพื่อสร้างโบสถ์วิหาร การเอามื้อเอาแรงเพื่อสร้างเหมืองฝาย

จากรูปแบบ Par ที่ชาวบ้านคุ้นเคยนี้ เมื่อแนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมเปิดตัวในช่วงทศวรรษ 1970 ซึ่งเป็นยุคที่ทฤษฎีที่หนุนหลังการทำโครงการพัฒนาคือ “ทฤษฎีเน้นการระดมทรัพยากร” (Resource-based theories) จึงเป็นการง่ายเลยที่การระดมการมีส่วนร่วมของประชาชนจะหมายถึงการระดม “ทรัพยากร” เช่น เงินทุน แรงงาน สิ่งของของชาวบ้าน และปิดป้ายว่า “นี่แหละคือการมีส่วนร่วมของประชาชนที่มีต่อโครงการของรัฐ”

เป็นที่น่าสังเกตว่า การมีส่วนร่วมในรูปแบบนี้จะไม่ค่อยพูดถึงเรื่อง “การร่วมตัดสินใจ” หรือการร่วมรับผลประโยชน์ที่ชาวบ้านจะได้ ในภาคภาษาไทย น่าจะเรียกรูปแบบการร่วมแรงงานและร่วมเงินตรานี้ว่า “การให้ความร่วมมือ” มากกว่า “การมีส่วนร่วม”

Cohen มีความเห็นว่า เขาไม่ได้ปฏิเสธแนวคิดเรื่อง “การร่วมบริจาคเงิน/บริจาคแรงงาน” เพียงแต่เขาคิดว่า การมีส่วนร่วมใน 2 รูปแบบนี้ **“ก็ใช้ได้ แต่ยังไม่เพียงพอ”** เพราะหากจะเป็นการมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง (Genuine participation) แล้ว จำเป็นจะต้องมีส่วนร่วมในอีก 2 รูปแบบหลังคือ การมีส่วนร่วมรับผิดชอบ (03) และการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ (04) หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่า เราอาจจะใช้การมีส่วนร่วม 2 รูปแบบแรกเป็น “บันไดขั้นต้น” แต่จะต้องก้าวขึ้นบันไดขั้นสูงต่อไป ต้องไม่หยุดชะงักอยู่ตรงบันได 2 ขั้นแรกเท่านั้น

เมื่อประยุกต์แนวคิดของ Cohen มาใช้ในวิจัย CBR จึงมักจะพบว่า CBR เองก็ไม่ได้ปฏิเสธการมีส่วนร่วมในรูปแบบที่ 1 และ 2 (ร่วมทุนทรัพย์/ร่วมแรงงาน) เช่นกัน แต่ทว่า CBR ได้วางเงื่อนไข/หลักประกันเอาไว้ว่า จะมีการขึ้นบันไดไปถึงขั้นที่ 3 และ 4 ด้วย ดังนั้น หลังจากผ่านขั้นตอนการตั้งทีมวิจัยได้แล้ว (ไม่ว่าจะเป็น CBR สายพันธุ์นอกหรือสายพันธุ์ไทย) การดำเนินการในขั้นต่อ ๆ ไปก็จะเน้นการกระจายภารกิจและความรับผิดชอบ และเน้นการตัดสินใจร่วมของทีมวิจัยเสมอ (ดังตัวอย่างงานวิจัยของวาลิกา โพธิ์หิรัญ, 2564 ที่ได้กล่าวมาแล้ว)

4.3) 4 มิติของ Par Cohen & Uphoff ได้เพิ่มความชัดเจนให้กับแนวคิดเรื่อง Par โดยแบ่งมิติต่าง ๆ ของ Par ออกเป็น 4 ด้านที่เรียงกันเป็นลำดับขั้นตอน และจำเป็นจะต้องมี**ครบทั้ง 4 มิติ**จึงจะถือว่าเป็นของแท้ ดังนี้

(i) มิติการตัดสินใจ (Decision-making) เป็นที่น่าสังเกตว่าในขณะที่มิติการตัดสินใจนี้จะไม่ปรากฏเลยใน Par รูปแบบ “การให้ความร่วมมือ” ที่ได้กล่าวมาแล้ว แต่ “การตัดสินใจ” กลับมีสถานะเป็นประตูด่านแรกของ Par ตามทัศนะของ Cohen-Uphoff ที่ผลจากการเปิด/ปิดประตูนี้ย่อมส่งผลถึงเส้นทางเดินต่อ ๆ ไป

ประเด็นการตัดสินใจนั้นจะเกี่ยวข้องกับเรื่องที่ว่า “จะทำหรือจะไม่ทำโครงการนั้น ถ้าจะทำจะทำเรื่องอะไรบ้าง จะทำได้อย่างไร จะชวนใครมาทำ” เป็นต้น ซึ่งในกรณีของงานวิจัย CBR ก็คือขั้นตอนของการพูดคุยระหว่างโหนด-พี่เลี้ยงหรือนักวิชาการกับทีมวิจัยชุมชนว่าจะเข้ามาร่วมทำวิจัยไหม จะทำเรื่องอะไร จะร่วมกันพัฒนาโจทย์หรือเขียนเค้าโครงการวิจัยอย่างไรดี เป็นต้น

ส่วน**เงื่อนไขเบื้องต้น**สำหรับ “การตัดสินใจ” นั้น ดังที่ได้กล่าวมาแล้วถึง “องค์ 3 ของ Par” ว่าจำเป็นต้องมี “การแลกเปลี่ยนข้อมูล/ข่าวสารที่มากพอ” เช่น จากบทเรียนของการมีส่วนร่วมทางการเมืองแบบประชาธิปไตย ประชาชนที่จะเข้ามาร่วมตัดสินใจในเรื่องของสาธารณะ เช่น การเลือกผู้แทน การเข้าร่วมทำประชาพิจารณ์ ฯลฯ ประชาชนเหล่านี้ต้องได้รับข่าวสารข้อมูลที่จำเป็นและมากพอต่อการตัดสินใจที่เรียกว่า “Well-informed citizen” ดังนั้นในกรณีของงาน CBR การตัดสินใจว่าจะเข้ามาร่วมทำการวิจัยหรือไม่ของชุมชน จึงเกิดขึ้นหลังจากได้มีการจัดเวที “รู้จักฉัน/รู้จักเธอ” (Getting to know you, to know me) ไปแล้ว

Cohen & Uphoff เสนอว่า กระบวนการตัดสินใจมิได้ทำเพียงครั้งเดียวก็พอแล้ว แต่ทว่าการตัดสินใจร่วมกันจะเกิดขึ้นในหลาย ๆ ระยะ เช่น การตัดสินใจช่วงเริ่มต้น (Initial Decision making) การตัดสินใจในช่วงกลางทาง (On-going Decision-making) หรือการตัดสินใจในช่วงที่กำลังมีการลงมือปฏิบัติการ (Operational Decision-making) รวมทั้งผลจากการตัดสินใจอาจจะก่อให้เกิดการปรับเปลี่ยนต่าง ๆ ตามมา

ตัวอย่างเช่น งานวิจัย CBR สายพันธุ์นอกที่เพิ่งเกิดขึ้นในปี 2564 เรื่อง “การท่องเที่ยวเชิงนิเวศใน ตำบลหาดเล็ก อำเภอคลองใหญ่ จังหวัดตราด” (สิตางค์ เจริญวงศ์ และคณะ, 2564) หัวหน้าโครงการเป็นนักวิชาการสาขารัฐศาสตร์ที่ลงไปทำงานร่วมกับทีมวิจัยชุมชน ซึ่งเป็นกลุ่มท่องเที่ยวชุมชนที่เคยมีประสบการณ์ทางการจัดการท่องเที่ยวมาบ้างจากการผลักดันจากหน่วยงานภายนอก แต่ทว่ายังขาดความต่อเนื่อง และกลุ่มยังขาดความเข้าใจเรื่องการบริหารจัดการการท่องเที่ยวเชิงนิเวศที่เป็นบริเวณชายฝั่งชายแดนภาคตะวันออก ชุมชนจึงมีความต้องการจะพัฒนาขีดความสามารถของกลุ่ม แต่ทว่าจากภูมิหลังด้านความเชี่ยวชาญของหัวหน้าโครงการ ดูท่าว่าจะตอบสนองความต้องการของชุมชนไม่ได้ทั้งหมด เมื่อทั้ง 2 ฝ่ายยังคงตัดสินใจที่จะทำงานร่วมกันต่อไป ทางทีมวิชาการก็ต้อง

ปรับเปลี่ยนในฝ่ายของตนด้วยการไปชักชวนเพื่อนนักวิชาการด้านการท่องเที่ยวเข้ามาช่วยเสริมทีม ทั้ง 2 ฝ่ายจึงสามารถดำเนินงานร่วมกันต่อมาได้ (อย่างไรก็ตาม เนื่องจากพื้นที่ศึกษาเป็นรอยต่อชายแดนระหว่างประเทศ จึงจำเป็นต้องใช้ความรู้ด้านรัฐศาสตร์ของหัวหน้าโครงการเข้ามาใช้ในเรื่องการจัดการการท่องเที่ยวเช่นกัน)

(ii) มิติการดำเนินงาน (Implementation) ในขั้นตอนนี้ Cohen & Uphoff ได้รวมเอารูปแบบของ “การร่วมมือ” เข้ามาด้วย อย่างไรก็ตาม เขาก็เห็นว่า **ต้องมีอะไรมากกว่านั้น** จึงแบ่งมิติการดำเนินงานออกเป็น 3 ส่วนย่อย ๆ คือ

(ก) การร่วมสมทบทรัพยากร (Resource contribution) ซึ่งหมายถึงการที่ประชาชนได้ร่วมออกแรงในการทำกิจกรรมในโครงการ ร่วมสนับสนุนทรัพย์สินเงินทอง หรือวัสดุอุปกรณ์ สถานที่

(ข) ร่วมการบริหารงานและการประสานงาน (Administration & Coordination) ซึ่งเป็นการร่วมสมทบในเชิงนามธรรม (เมื่อเทียบกับข้อ ก.) การมีส่วนร่วมในการบริหารงานจะเพิ่มอำนาจในการให้ประชาชนสามารถกำหนดทิศทางและคาดหวังผลลัพธ์ที่จะเกิดขึ้นจากโครงการได้ การให้ประชาชนเข้ามาร่วมในระดับนี้ อาจจะต้องมี “การฝึกอบรมเพิ่มเติมบ้าง” เช่นในงานวิจัย CBR จะติดตั้งความเข้าใจเรื่องการบริหารโครงการ การจัดทำงบประมาณ การจัดทำรายงาน การบันทึกการประชุมแก่ทีมวิจัยชุมชน

(ค) การออกแบบกิจกรรม (Enlistment activities) สำหรับในขั้นตอนการออกแบบกิจกรรมในโครงการวิจัย CBR นั้นจะกระทำหลังจากผ่านขั้นตอนการเก็บและวิเคราะห์/สังเคราะห์ข้อมูลแล้ว เนื่องจากกิจกรรมที่จะค้นคิดนั้นจะคิดมาจากข้อมูลสภาพความเป็นจริงที่เก็บมา (activities designed-on information)

(iii) มิติการใช้ประโยชน์จากโครงการ/กิจกรรม (Benefit) มิตินี้ก็เป็นมิติที่ขาดหายไปจากรูปแบบของ “การให้ความร่วมมือ” แต่ก็เป็นมิติที่จำเป็นมิติหนึ่งที่จะขาดเสียมิได้ของการมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง

Cohen & Uphoff ได้แยกแยะผลประโยชน์ (benefit) ที่จะเกิดขึ้นจากการทำโครงการ (ซึ่งคล้ายคลึงกับแนวคิดเรื่อง “หว่านพืชหวัง 2 ผล” ของ CBR) ออกเป็น 3 ประเภทย่อย

(ก) ผลประโยชน์ด้านวัตถุ (Material benefit) ถ้าเทียบกับแนวคิด CBR แล้วก็คือผลประโยชน์ที่เป็นสิ่งของนั่นเอง ในขณะที่ผลประโยชน์เชิงวัตถุนี้มักจะทำหน้าที่เป็น “แรงดึงดูดใจให้ผู้คนเข้ามามีส่วนร่วม” จากประสบการณ์ของ CBR ก็พบว่า ผลประโยชน์ด้านวัตถุนั้นเป็นเสมือนดาบสองคม และจะต้องระมัดระวัง “กับดัก/หลุมพราง” ของผลประโยชน์ประเภทนี้

ตัวอย่างเช่น กรณีของงานวิจัยเรื่องการตั้งกองทุนการออมเพื่อช่วยเหลือคนยากจน แต่เนื่องจากกลุ่มมีกติกาว่า สมาชิกจะต้องมีการออมอย่างสม่ำเสมอจึงจะมีสิทธิได้รับสวัสดิการ ดังนั้น เพื่อความมั่นคงของกองทุน คณะกรรมการกองทุนจึงเปิดรับสมาชิกแต่เฉพาะผู้ที่มีความสามารถในการส่งเงินออมอย่างสม่ำเสมอเท่านั้น ทำให้**เป้าหมายสูงสุด**คือการช่วยเหลือคนที่ยากจนที่สุด (ถึงระดับที่ไม่มีความสามารถจะส่งเงินออมได้อย่างสม่ำเสมอ) จึงไม่บรรลุ เนื่องจากคนที่ยากจนอย่างถึงที่สุดไม่สามารถจะเข้าถึงหรือเข้าร่วมได้ (ตอกย้ำปรากฏการณ์ที่งานวิจัยเรื่องการมีส่วนร่วมของฉลาดชาย รมิตานนท์ และคณะ ได้ศึกษาไว้ตั้งแต่ปี 2525)

หรือในกรณีของกลุ่มออมทรัพย์ที่ใช้ระบบการถือหุ้นและแบ่งผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นในรูปของเงินปันผลที่ได้จากดอกเบี้ยการกู้ยืม หากทางกลุ่มมิได้กำหนดกติการะบุจำนวนหุ้นสูงสุดที่สมาชิกแต่ละคนจะถือได้ กลุ่มออมทรัพย์นั้นก็อาจจะกลายเป็นพื้นที่ที่คนรวยใช้เป็นพื้นที่ตกดอกเบี้ยจากเพื่อนสมาชิกที่ยากจนก็เป็นได้

(ข) ผลประโยชน์ส่วนบุคคล (Personal benefit) Cohen & Uphoff แยกผลประโยชน์ส่วนบุคคลออกจากผลประโยชน์เชิงวัตถุ เพื่อจะกำหนดความหมายว่า ผลประโยชน์ประเภทนี้เป็นผลประโยชน์ที่ไม่ใช่ทรัพย์สินเงินทองหรือสิ่งของ หากทว่าเป็น**ผลประโยชน์ที่ไม่ใช่วัตถุอันเกิดขึ้นกับบุคคล** เช่น เกิดความภาคภูมิใจในตนเอง เกิดอำนาจในการต่อรอง เกิดความรู้สึกมั่นใจในความสามารถของตนเอง (Sense of efficacy) เกิดการได้รับการยอมรับจากคนอื่น เป็นต้น ในงานวิจัย CBR จะพบผลประโยชน์ส่วนบุคคลนี้เกิดขึ้นอย่างมากเมื่อชาวบ้านธรรมดาสามารถทำวิจัยจนสำเร็จลุล่วงได้ ชาวบ้านมักจะยืดอกพูดในการประเมินผลว่า “รู้สึกภูมิใจที่ได้เป็นนักวิจัยของ สกว.” เป็นต้น

(ค) ผลประโยชน์เชิงสังคม (social benefit) หมายถึงผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นต่อชุมชนหรือสาธารณะ เช่น ต่อโรงเรียน ต่อศูนย์สุขภาพ ต่อแหล่งน้ำสาธารณะ ต่อศูนย์จัดการขยะในชุมชน ฯลฯ ซึ่งผลประโยชน์เชิงสังคมนี้จะส่งผลต่อไปถึงการพัฒนาคุณภาพชีวิตของคนในชุมชนอีกทอดหนึ่ง

สำหรับในมิติเรื่องการใช้ประโยชน์จากโครงการหรือกิจกรรมนี้ นอกจากจะมีการศึกษาในแง่ **“ปริมาณของผลประโยชน์”** แต่ละอย่างที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ยังมีประเด็นที่งาน CBR ให้ความสนใจเพิ่มเติมอยู่ 2-3 ประเด็น ประเด็นแรกคือหลักเรื่อง **“ความสมดุลของน้ำในหูทั้ง 2 ข้าง”** คือด้านสิทธิประโยชน์และหน้าที่รับผิดชอบที่จะต้องมาคู่กัน ตัวอย่างเช่น กิจกรรมที่งานวิจัย CBR มักจะดำเนินการเพื่อเสริมพลังของทีมวิจัยชุมชน ก็คือการไปศึกษาดูงาน สำหรับคนที่ได้มีโอกาสไปดูงานนั้นก็เท่ากับได้รับประโยชน์ส่วนบุคคล คือได้ขยายฐานความรู้ของตนเองให้กว้างขวางออกไป แต่ในเวลาเดียวกัน กลุ่มคนที่ได้มีโอกาสไปศึกษาดูงานก็ต้องมีความรับผิดชอบในการนำความรู้กลับมาแบ่งปันเพื่อน ๆ ในกลุ่มที่ไม่ได้ไป หรือนำความรู้ใหม่ ๆ มาพัฒนางานให้ดีขึ้น เป็นต้น

อีกประเด็นหนึ่งที่น่าสนใจจากประสบการณ์ของ CBR ก็คือ เกณฑ์การคัดเลือก**ผู้ที่สมควรจะได้รับผลประโยชน์** ตัวอย่างเช่น งานวิจัยเรื่อง “การบริหารจัดการการนำทรัพยากรทางทะเล คือหอยแมลงภู่ในแนวปักเสาคอนกรีตชะลอคลื่น บ้านตันหยงเปาว์ อำเภอหนองจิก จังหวัดปัตตานี” (รุซยี มะสะนิง และคณะ, 2564) ซึ่งเป้าหมายของงานวิจัยคือการสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชนในการกำหนดระเบียบกติกาในการจับหอยแมลงภู่เพื่อป้องกันความขัดแย้งจากการแย่งชิงผลประโยชน์ หนึ่งในแนวทางปฏิบัติที่เกี่ยวกับการคัดเลือกว่าใครสมควรจะได้รับผลประโยชน์ก่อน มีการระบุว่า “ข้อ (2.4) อนุญาตให้กลุ่มบุคคลที่มีจิตสาธารณะที่ร่วมอุทิศตนทำประโยชน์เพื่อส่วนรวมของชุมชน และผู้ที่ร่วมสร้างปฏิบัติการวิจัยในการร่วมอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรทางทะเลและชายฝั่งให้ยั่งยืน เป็นผู้ได้ใช้ประโยชน์ทรัพยากรบริเวณแนวเสาคอนกรีตชะลอคลื่นก่อนกลุ่มอื่น ๆ” แนวทางนี้เป็นการจัดสรรให้ผลประโยชน์ตอบแทนแก่ผู้ที่เสียสละเพื่อส่วนรวมก่อนนั่นเอง

(iv) มิติการมีส่วนร่วมในการประเมินผล (Evaluation) มิติสุดท้ายนี้มักจะเป็นมิติที่ขาดหายไปในการทำโครงการพัฒนาซึ่งโดยส่วนใหญ่มักจะมีการประเมินผลจากองค์กรเงินทุน (จากภายนอก) ซึ่งเป็นการประเมินผลแบบไม่ค่อยมีส่วนร่วม แต่ไม่ค่อยมีการประเมินผลจากภายในผู้ทำโครงการเอง (ซึ่งเป็นโอกาสที่จะประเมินแบบมีส่วนร่วมได้)

Cohen & Uphoff ได้แยกแยะประเภทของการมีส่วนร่วมในมิติของการประเมินผลเอาไว้หลายระดับ เริ่มตั้งแต่ระดับแรก คือ **การประเมินผลการทำโครงการ** (project-centered evaluation) ในระดับต่อไป เป็น**การประเมินพวกผลกระทบในเชิงการเมือง**หรือผลกระทบต่อนโยบายต่าง ๆ (political activities) และสุดท้ายคือ การประเมินผลใน**ด้านอิทธิพลทางความคิดต่อสาธารณะ** (influencing public opinion)

เมื่อนำแนวทางของ Cohen & Uphoff มาวิเคราะห์ Par ในด้านการประเมินผลของงานวิจัย CBR ประการแรกก็จะพบว่า CBR ได้วางเป้าหมายที่จะวัดแรงสั่นสะเทือนจากผลลัพธ์ของการทำโครงการวิจัยเอาไว้ 3 ระดับดังกล่าวเช่นกัน และโดยหลักการแล้ว CBR วางพิกัดตัวเองว่าเป็น**งานวิจัยเพื่อสร้างการเปลี่ยนแปลง** (research for change) ดังนั้นจึงมักจะออกแบบงานวิจัยแบบสูตร "ศัลยกรรมเกาหลี" คือมีการเปรียบเทียบช่วงก่อน-หลังการดำเนินงาน รวมทั้งมีกลไกการประเมินผลทั้งจากภายนอก (external evaluation) เช่น การมีผู้ทรงคุณวุฒิประเมินใน 3 ช่วงเวลา (ช่วงเริ่มต้น ช่วงรายงาน 6 เดือน และช่วงรายงานฉบับสมบูรณ์) และมีกลไกการประเมินจากภายในเองด้วย (internal evaluation)

4.4) ตัวอย่างการแปลงแนวคิดของ Cohen & Uphoff มาสร้างเป็นแบบวัดประเมิน

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า แนวคิดเรื่อง 4 มิติของ Par จากทัศนะของ Cohen & Uphoff จะถูกนำมาใช้เป็นกรอบในการสร้างเครื่องมือวัดและประเมินผลการมีส่วนร่วมของประชาชนในโครงการต่าง ๆ ดังเช่นตัวอย่างงานวิจัยเรื่อง "การมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการป่าชุมชน: ศึกษาเฉพาะกรณีโครงการพัฒนาพื้นที่ป่าขุนกวง อำเภอดอยสะเก็ด จังหวัดเชียงใหม่" โดย วิภาพรรณ ธาติ (2550) ที่สร้างแบบวัดการมีส่วนร่วมตามข้อเสนอ 4 มิติของ Cohen & Uphoff ดังนี้

ตาราง อัตราร้อยละของข้อคำถามด้านการมีส่วนร่วมในการจัดการป่าชุมชน (n=600)

คำถาม	ทุกครั้ง	บ่อยครั้ง	บางครั้ง	ไม่เคย
การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ				
501 การตัดสินใจกำหนดนโยบายการจัดการป่าชุมชน				
502 การตัดสินใจกำหนดวัตถุประสงค์การดำเนินงานการจัดการป่าชุมชน				
503 การตัดสินใจวางแผนกำหนดโครงการและขั้นตอนการจัดการป่าชุมชน				
504 การตัดสินใจกำหนดทรัพยากรที่ใช้ในการจัดการป่าชุมชน				
505 การตัดสินใจกำหนดผู้รับผิดชอบในแต่ละโครงการในการจัดการป่าชุมชน				
การมีส่วนร่วมในการดำเนินงาน				
506 กิจกรรมการปลูกต้นไม้เพื่อฟื้นฟูทรัพยากรป่าชุมชน				
507 กิจกรรมประชาสัมพันธ์เรื่องทรัพยากรป่าชุมชน				
508 กิจกรรมการบำรุงรักษาทรัพยากรป่าชุมชน				
509 กิจกรรมจัดทำแนวเขตป่าชุมชน				
510 กิจกรรมจัดแนวกันไฟและดับไฟป่าในป่าชุมชน				
การมีส่วนร่วมในการรับผลประโยชน์				
511 การใช้ป่าชุมชนเป็นแหล่งอาหาร				
512 การใช้ป่าชุมชนเป็นแหล่งไม้ใช้สอยสำหรับครัวเรือน				
513 การใช้ป่าชุมชนเป็นแหล่งรายได้ของตนเอง				
514 การใช้ป่าชุมชนเป็นสถานที่พักผ่อนหย่อนใจ				
515 การใช้ป่าชุมชนเป็นแหล่งความรู้เกี่ยวกับต้นไม้พื้นเมืองหรือพืชสมุนไพร				
การมีส่วนร่วมในการประเมินผล				
516 การสำรวจทรัพยากรหลังจากได้มีการบำรุงรักษาป่าชุมชน				
517 การติดตามการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าชุมชน				
518 การเสนอปัญหา อุปสรรค และความคิดเห็นเกี่ยวกับการดำเนินงานป่าชุมชนที่ผ่านมาและเสนอแนวทางใหม่				
519 การประเมินผลงานของกิจกรรมการจัดการป่าชุมชน				
520 การติดตามตรวจสอบการทำงานของกลุ่มอนุรักษ์ลุ่มแม่น้ำกวง				

คุณลักษณะที่ 5

Par แบบของแท้และของเทียม

บนประวัติเส้นทางเดินของแนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมนั้น เมื่อแนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมได้ไหลบ่าเข้าไปในแวดวงการเมืองทั้งที่เป็นแวดวงการศึกษาเรื่องการเมืองและในโลกแห่งการเมืองจริง ๆ เมื่อคิดดูอย่างเผิน ๆ เราอาจจะคิดว่า แนวคิดเรื่อง Par นั้น ดูจะสมพงศ์กับการเมืองแบบประชาธิปไตยที่เน้นเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชนอยู่แล้ว แต่ในโลกแห่งความจริง การเมืองเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการแบ่งสันปันส่วนผลประโยชน์ ในแวดวงนี้จึงเป็นเวทีปราบเซียนแนวคิดต่าง ๆ เป็นปริมณฑลของเขตมนต์ดำนานาประเภท ดังนั้น แนวคิดเรื่อง Par ที่ถูกนำมาใช้ในแวดวงการเมืองจึงมีทั้งแบบสายขาวสายดำ มีทั้งแบบของจริงและของปลอม S. Arnstein (1969) จึงได้เขียนบทความประมวลรูปแบบที่พลเมืองอเมริกันได้เข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการวางแผนของรัฐในสหรัฐ โดยเรียงลำดับ 8 รูปแบบ Par ไปตามขั้นบันได ดังนี้

บันไดแห่งการมีส่วนร่วมของพลเมือง (Arnstein, 1969)

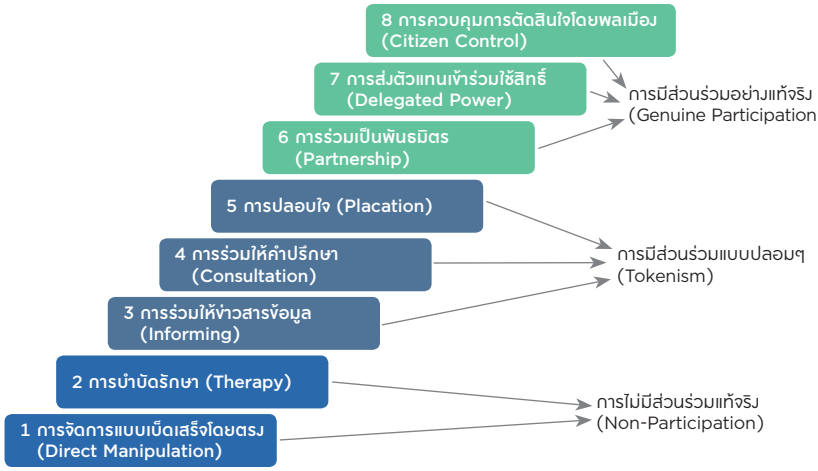

รายละเอียดของแต่ละขั้น มีดังนี้

บันไดขั้นที่ 1: Manipulation เป็นรูปแบบที่หน่วยงานรัฐหรือองค์กรภายนอกได้จัดการคิด จัดการวางแผนทุกอย่างเอาไว้เสร็จสรรพหมดแล้ว การมีส่วนร่วมก็หมายความเพียงว่า “มาแจ้งให้ประชาชนรับทราบ” เท่านั้น แม้ว่าอาจจะมีบางกรณีที่มีการตั้งกลุ่มหรือองค์กรของประชาชนขึ้นมา แต่ก็ทำหน้าที่เป็นเหมือนตรายางที่เซ็นต์รับทราบเท่านั้น

บันไดขั้นที่ 2: Therapy (การบำบัดรักษา ในที่นี้มีความหมายในทางลบ) ยังมีลักษณะแบบขั้นที่ 1 คือทุกอย่าง หน่วยงานรัฐหรือองค์กรภายนอกได้คิดได้วางแผนมาเรียบร้อยแล้ว แต่ทว่าได้มีการดำเนินการบางอย่าง เช่น การจัดทำประชาพิจารณ์ (แบบปลอมๆ) เพื่อให้ชาวบ้านรู้สึกสบายใจว่าได้มีส่วนร่วมแล้วในการเข้าไปร่วมประชุม หรืออาจมีการแต่งตั้งตัวแทนชาวบ้านเข้าไปเป็นไม้ประดับ เป็นต้น

สำหรับ 2 ขั้นแรกนี้ Arnstein ถือว่า โดยเนื้อแท้แล้ว ยังไม่อาจจะเรียกได้ว่า “เป็นการมีส่วนร่วม” ได้เลย หากแต่อาจจะมีรูปแบบบางอย่างมาลวงตาลวงใจว่าได้เกิดการมีส่วนร่วมของประชาชนแล้ว จึงเป็นการมีส่วนร่วมแบบของปลอม

บันไดขั้นที่ 3: Informing (การให้ข่าวสารข้อมูล) ในรูปแบบนี้ หน่วยงานรัฐหรือองค์กรภายนอกจะมีการสร้างการมีส่วนร่วมผ่าน**ด้านข้อมูล** ทั้งในระดับขาเข้าหรือขาออก แต่รูปแบบการสื่อสารจะเป็นแบบทางเดียว เช่น มีการมาเก็บหรือมาถามข้อมูลจากประชาชน (ขาเข้า) หรือมีการมาแจ้งข้อมูลข่าวสารให้ประชาชนทราบเป็นระยะ ๆ (ขาออก) แต่ทว่าข้อมูลที่เก็บไปนั้นก็ไม่มีหลักประกันอะไรว่าจะมีการนำไปใช้หรือไม่

บันไดขั้นที่ 4: Consultation (การร่วมให้คำปรึกษา) มีลักษณะคล้ายกับขั้นที่ 3 หากแต่เป็นการสร้างการมีส่วนร่วมผ่าน**การขอคำปรึกษาหารือ** เช่น การสำรวจความคิดเห็น การประชุมชุมชนเพื่อรับฟังข้อเสนอแนะ การทำประชาพิจารณ์ ฯลฯ แต่ก็เช่นเดียวกับขั้นที่ 3 กล่าวคือไม่มีหลักประกันอะไรเลยว่า ทัศนะของประชาชนจะได้เข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการตัดสินใจหรือการดำเนินงาน เป็นการทำพอให้ดูเป็นพิธี

บันไดขั้นที่ 5: Placation (การเริ่มแบ่งที่ให้ยืนเพื่อให้สบายใจ) ในขั้นนี้ หน่วยงานรัฐหรือองค์กรภายนอกเริ่มแบ่งที่ยืนให้กับตัวแทนของกลุ่มประชาชน เช่น การแต่งตั้งตัวแทนประชาชนให้เข้ามาเป็นที่ปรึกษา หรือเข้ามาเป็นกรรมการ (แต่เป็นส่วนน้อย) อาจมีการจัดเวทีแลกเปลี่ยนที่มีข้อสรุปเพื่อนำไปปฏิบัติ อย่างไรก็ตาม สำหรับการตัดสินใจในขั้นสุดท้ายก็ยังเป็นดุลพินิจของผู้มีอำนาจอยู่ดี

สำหรับบันไดขั้น 3-4-5 นี้ แม้จะมีระดับการมีส่วนร่วมสูงกว่าบันไดขั้น 1-2 ซึ่งประชาชนยังไม่ได้มีส่วนร่วมเลย โดยอาจมี “รูปแบบบางส่วนเสี้ยว” ที่แสดงอาการของ “การมีส่วนร่วม” เช่น รับฟังข้อมูล มีตัวแทนเป็นคณะกรรมการ มีเวทีรับฟังความต้องการ ฯลฯ อย่างไรก็ตาม

ในท้ายที่สุดก็ยังไม่มีหลักประกันอะไรว่า "ในขั้นตอนที่ชี้ขาดที่สุด" คือ **ขั้นตอนการตัดสินใจ**นั้น บทบาทของประชาชนจะมีความหมายหรือเปล่า จึงมีนักวิชาการบางท่านปิดสติกเกอร์การมีส่วนร่วมของบันไดขั้น 3-4-5 นี้ ว่า เป็น**การมีส่วนร่วมแบบตัวปลอม** (Tokenism)

บันไดขั้นที่ 6: Partnership (การร่วมเป็นพันธมิตร) ในบันไดขั้นนี้ รัฐและประชาชนจะมีส่วนร่วมเท่า ๆ กัน โดยรัฐถือว่าประชาชนเป็น "หุ้นส่วน" ดังนั้นอำนาจในการตัดสินใจในเรื่องต่าง ๆ จึงเป็นการต่อรองกัน ระหว่าง 2 ฝ่าย ตัวอย่างเช่น รูปแบบของการแต่งตั้งคณะกรรมการ นโยบายร่วม (Joint Policy Boards)

บันไดขั้นที่ 7: Delegated Power (การตั้งตัวแทนเข้าร่วมใช้สิทธิ ในการตัดสินใจ) ในบันไดขั้นที่ 7 นี้จะมีระดับสูงกว่าขั้นที่ 6 ตรงที่ประชาชน สามารถมีบทบาทนำในการตัดสินใจวางแผนและดำเนินการตามแบบต่าง ๆ เนื่องจากมีการระบุระเบียบกติกาเอาไว้เลยว่า อำนาจของตัวแทนประชาชน จะมีสัดส่วนเท่าไหร่และจะมีสิทธิอะไรได้บ้าง (จะควบคุมได้ "บางส่วน")

บันไดขั้นที่ 8: Citizen Control (การควบคุมการตัดสินใจ โดยพลเมือง) เป็นรูปแบบสูงสุดของการมีส่วนร่วมของประชาชน เนื่องจาก ประชาชนคือผู้กำหนดสิ่งที่ต้องการและร่วมกันจัดการให้เป็นไปในทิศทาง ที่ประชาชนต้องการอย่างแท้จริง (ตัวอย่างในประเทศไทยเช่น แนวคิดเรื่อง จังหวัดจัดการตนเอง หรือการเลือกตั้งผู้ว่าฯ)

สำหรับการมีส่วนร่วมในบันไดขั้นที่ 6-7-8 นี้ จะถือว่าเป็น "การมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง" (Genuine Participation) ที่อาจจะมีระดับของ อำนาจควบคุมของประชาชนมากน้อยต่างกันไปบ้าง

จากจุดเริ่มต้นที่บันไดการมีส่วนร่วมทั้ง 8 ขั้นที่เกิดขึ้นในแวดวงการเมือง แต่ในชั้นต่อมา บันไดของจริง-ของปลอมของ Par ก็ถูกนำไปใช้ในโครงการทุกประเภท ไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ สุขภาพ การศึกษา สิ่งแวดล้อม หรือแวดวงการวิจัย (ที่ระบุว่า “ใช้กระบวนการมีส่วนร่วม”)

และเมื่อนำแนวคิดเรื่องบันได 8 ขั้นของ Arnstein มาใช้กับ CBR ก็คงต้องระบุลงไปว่า การที่จะเรียกงานวิจัยชิ้นใดว่าเป็น CBR นั้น คงจะต้องยืนอยู่บนบันไดของ Arnstein ตั้งแต่ขั้นที่ 6-7-8 เท่านั้น กล่าวคือต้องเป็น **“การมีส่วนร่วมอย่างของแท้”** สำหรับ CBR สายพันธุ์ไทยนั้น เนื่องจาก “กลุ่มคนที่เป็นนักวิจัย” (ซึ่งจะควบคุมทิศทางของการวิจัย) เป็นตัวแทนชาวบ้านอยู่แล้ว จึงน่าจะเป็นงานที่อยู่ในบันไดขั้นที่ 8 ส่วนงานวิจัย CBR สายพันธุ์นอกที่มีนักวิชาการเป็นผู้ริเริ่มนั้น อย่างน้อยก็ต้องมีการระบุให้มี “ทีมวิจัยชุมชน” เข้ามาร่วมเป็นพันธมิตร (บันไดขั้นที่ 6) ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

คุณลักษณะที่ 6

Par ใน CBR เป็น The Must

6.1) ใน CBR Par เป็น destiny คุณลักษณะที่ 6 นี้อาจจะถือว่าเป็นเส้นแบ่งเส้นหนึ่งระหว่างงานวิจัยประเภทอื่น ๆ ที่มีการใช้ Par เหมือนกันกับงานวิจัย CBR กล่าวคือ ถึงแม้งานวิจัยทุกประเภทอาจจะใช้ Par เหมือนกัน หากทว่า **“สถานะของการใช้ Par”** นั้นก็อาจจะแตกต่างกันไป

สำหรับงานวิจัยทั่วไป Par อาจจะมีสถานะเป็น**เครื่องมือ**ชิ้นหนึ่งในช่วงของการเก็บข้อมูล เป็น**เครื่องมือ**ในการใช้สร้างความสัมพันธ์อันดีกับกลุ่มตัวอย่าง ใช้เป็น**วิธีการ**หนึ่งในการพัฒนาโจทย์ ฯลฯ และที่สำคัญก็คือ **อาจจะเลือกใช้หรือไม่ใช้ Par ก็ได้** เพราะ Par เป็นเพียง “ตัวเลือก” (option) ตัวหนึ่ง

แต่สำหรับ CBR แล้ว การมีส่วนร่วมถือเป็น “เนื้อตัว” ของ CBR เลย เป็นคาถาข้อหนึ่ง มิใช่เป็นเพียงแค่ option ว่าจะเลือกหรือไม่เลือกใช้ก็ได้ หากแต่เป็น The Must “ต้องใช้” กล่าวสรุปสั้น ๆ ว่า สำหรับ CBR แล้ว **“Par มิใช่ option แต่เป็น destiny”** (ชะตาฟ้ากำหนดมาให้แล้วว่า ต้องใช้)

ส่วนลีลาของ Par ใน CBR นั้น ก็อาจจะมีตัวแปรเรื่อง “สายพันธุ์ย่อย” ของ CBR เข้ามาเกี่ยวข้องว่า ใครจะต้องมีส่วนร่วม The must ในรูปแบบไหน ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า หากเป็นสายพันธุ์นอกที่มีนักวิชาการมาทำงานร่วมกับทีมวิจัยชุมชน ทั้ง 2 ทีมย่อยก็คงต้องมีการแบ่งแยกงานกันทำ แต่การแบ่งนั้น ต้องไม่ “แบ่งขาด” จะต้องมี “จุดนัดพบ” กันเป็นระยะ ๆ

บทบาทการมีส่วนร่วมของนักวิชาการนั้น สามารถที่จะช่วยขยายฐานความรู้ของนักวิจัยชุมชนให้กว้างขวางมากขึ้น (และน่าจะต้องทำด้วย) ตัวอย่างเช่น งานวิจัยเรื่องการแปรรูปผลิตภัณฑ์ผักตบชวา (อาริยา สุธาวรรณ์, 2565) ซึ่งผู้ทรงคุณวุฒิได้แนะนำว่า หลังจากที่นักวิชาการได้ทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง และได้ประมวลความรู้ว่า ผักตบชวาสามารถจะแปรรูปไปทำผลิตภัณฑ์อะไรได้บ้างนับเป็นสิบ ๆ รูปแบบ นักวิชาการน่าจะถ่ายรูปผลิตภัณฑ์แปรรูปเหล่านั้นแล้วไปนำเสนอ “ทางเลือกที่หลากหลาย” ให้กับทีมวิจัยชุมชน (วิธีการนี้เป็นการทำให้ “บทที่ 2” ที่เคยถูกแช่แข็งอยู่ในกระดาษได้มีชีวิตชีวาขึ้นมา เรียกว่า **“เป็นการทำให้บทที่ 2 มีชีวิตขึ้นมา”**) และทีมวิจัยชุมชนจะเป็นผู้ตัดสินใจเลือกว่าจะเอารูปแบบใดโดยพิจารณาจากขีดความสามารถของตนเอง

หากเป็นกรณีของ CBR สายพันธุ์ไทยก็จะมีลีลากระบวนท่าของการทำงานแบบ 2 จังหวะดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ในจังหวะแรก (ช่วงเผาหลอก) อาจจะเป็นบทบาทของพี่เลี้ยง-โหนดที่จะมองหา “คนที่ใช่” มาเป็นทีมวิจัยชุมชน แต่ในจังหวะที่สอง (ช่วงเผาจริง) เมื่อได้ทีมวิจัยชุมชนแล้ว พี่เลี้ยงก็จะลดบทบาทลงมาเป็นเพียง “ผู้สนับสนุน” เท่านั้น โดยตัวเล่นหลักจะต้องเป็นทีมวิจัยชุมชนเอง

6.2) จะต้อง Must มาก/น้อยแค่ไหน ขึ้นอยู่กับสถานะของ Par ในงานวิจัยนั้น ถึงแม้การมีส่วนร่วมจะเป็น The Must สำหรับงานวิจัย CBR แต่สำหรับคำถามที่ว่า แล้วจะต้อง Must มากน้อยแค่ไหน จะต้องเน้นเรื่อง “การมีส่วนร่วม” มากน้อยแค่ไหน (เช่น จะต้องมีแบบวัดปริมาณการมีส่วนร่วมเปรียบเทียบ “ก่อน-หลัง” หรือไม่) ผู้เขียนคิดว่าคำตอบน่าจะขึ้นอยู่กับ **“แนวทางการเข้าสู่ปัญหา”** (approach) ของงานวิจัย CBR แต่ละเรื่อง

หากเราจะจัดแบ่งประเภทของงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นของไทยที่มีนับเป็นพัน ๆ ชิ้น ก็มีเกณฑ์ในการจัดแบ่งได้หลายแบบ เช่น ถ้าใช้เกณฑ์เรื่อง “ประตูเข้าสู่ปัญหา” (approach) ที่กล่าวมา ก็อาจจะแบ่งได้ดังนี้

(i) เน้นเนื้อหา-ประเด็น (topic-oriented) ทางเข้าประตูนี้จะสนใจ “ประเด็น/เนื้อหา” (เช่น 13 ประเด็นในงานวิจัย CBR ที่ได้กล่าวมาแล้ว) เป็นสำคัญ ตัวอย่างเช่น จะแปรรูปปลาที่ไม่มีคุณค่าทางเศรษฐกิจให้เพิ่มมูลค่าได้อย่างไร

(ii) เน้นกลุ่มเป้าหมาย (target-oriented) เช่น กลุ่มผู้สูงวัย กลุ่มเกษตรกรรุ่นใหม่ กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มคนตกงาน กลุ่มคนไร้บ้าน กลุ่มคนพิการ ฯลฯ ทางเข้าประตูนี้จะเน้นโจทย์วิจัยว่า การทำงานกับกลุ่มที่มีลักษณะเฉพาะ ๆ นั้นจะต้องทำอย่างไร เช่น การสร้างอาชีพให้คนพิการจะต้องมีเงื่อนไขแตกต่างจากกลุ่มคนทั่วไปอย่างไร

(iii) เน้นการสร้างกลุ่ม/องค์กร/เครือข่าย (organization-oriented) ตัวอย่างเช่น โจทย์วิจัยที่ว่า จะฟื้นฟูกลุ่มวิสาหกิจชุมชนได้อย่างไร จะสร้างเครือข่ายกลุ่มท่องเที่ยวชุมชนที่เป็นเมืองรองได้อย่างไร

(iv) เน้นการทดสอบเครื่องมือประเภทต่าง ๆ (tool-oriented) ตัวอย่างเช่น ทีมวิจัยเคยมีประสบการณ์การใช้เครื่องมือ “สีสันแห่งชีวิต” ในการปรับเปลี่ยน**พฤติกรรมด้านสุขภาพ** จึงมีความสนใจที่จะปรับประยุกต์นำเอาเครื่องมือชิ้นนี้มาใช้ในการปรับเปลี่ยน**พฤติกรรมด้านเศรษฐกิจ**เพื่อเสริมสร้างวินัยทางการเงิน เป็นต้น

(v) เน้นการทดสอบวิธีการ (Method-oriented) ประตูนี้จะเกี่ยวข้องโดยตรงกับเรื่องการมีส่วนร่วม เช่น โจทย์วิจัยของเทศบาลที่ต้องการสร้างตลาดชุมชน และได้ดำเนินการไปแล้วถึงขั้นมีการก่อสร้างพื้นที่และอาคารร้านค้า แต่ทว่าก็ยัง “เปิดตลาดไม่ได้” เพราะไม่มีผู้ซื้อและผู้ขาย ทีมวิจัยเรื่องนี้มีสมมติฐานว่า เนื่องจากกระบวนการสร้างตลาดที่ผ่านมานั้น “ขาดการมีส่วนร่วมของผู้ที่เกี่ยวข้อง” ดังนั้น การทำวิจัยครั้งใหม่จึงถือเป็น “การแก้มือ” ด้วยการเพิ่มตัวแปรเรื่อง “การมีส่วนร่วม” เข้าไป แล้ววัดผลที่เกิดขึ้น (นิคม คำภาพ, 2564)

ส่วนความชัดเจนว่า แล้วจะรู้ได้อย่างไรว่างานวิจัยไหนควรเดินเข้าประตูไหน ก็อาจจะมองหาความชัดเจนได้จากหลายจุด เช่น มองหาจาก “คำหลัก” (keywords) ตั้งแต่ตัว**ชื่อวิจัย**ว่ามีการระบุประเด็น กลุ่มเป้าหมาย กลุ่มหรือชื่อเครื่องมือหรือเปล่า ต่อจากนั้นก็มาดูที่ **“ที่มาและวัตถุประสงค์ของการวิจัย”** ดูที่**ตัวแปร**และ**กรอบแนวคิด** ดูที่ **“ประเภทเครื่องมือ/ประเภทข้อมูล**ที่จะเก็บ” เป็นต้น

จากตัวอย่าง “ประตูทางเข้า” หลาย ๆ ทางของงานวิจัย CBR นี้ ในเบื้องต้นจะมีความเกี่ยวข้องโดยตรงเลยกับเรื่องการมีส่วนร่วม เพราะการมีประตูทางเข้าหลายทางย่อมเปิดโอกาสที่มากกว่าสำหรับ “การเข้าถึง” (accessibility) ที่เป็นบันไดขั้นแรกของการมีส่วนร่วม (ลองคิดถึงทางเข้าสนามบินสุวรรณภูมิซึ่งมีมากมายหลายทาง ย่อมเปิดโอกาสให้ผู้คนทั่วสารทิศสามารถเข้าถึงสนามบินได้)

ในลำดับต่อมา สำหรับประตูเข้าประเภทสุดท้ายคือ “การทดสอบวิธีการ” หากวิธีการที่ต้องการทดสอบนั้น คือ “วิธีการแบบมีส่วนร่วม” (ที่อาจเห็นตั้งแต่ป้ายชื่อเรื่องหรือในวัตถุประสงค์) ก็แปลว่างานวิจัยประเภทนี้ต้องมี The Must ในระดับมากหน่อย หมายความว่าต้องจัดวางตำแหน่งของ “Par” ให้เป็น**ตัวแปรที่ต้องการพิสูจน์** ต้องมีเครื่องมือวัดระดับการมีส่วนร่วมเปรียบเทียบ “ก่อน-หลัง” หรือในการออกแบบกิจกรรม ก็ต้องถือเอาเรื่อง Par เป็นตัวตั้งเลย เป็นต้น

6.3) กับดัก/หลุมพรางเมื่อ Par เป็น The Must ดังที่ได้เกริ่นมาในภาคประวัติความเป็นมาแล้วว่า หน่วยงานCBR ของไทยนั้นก่อตั้งขึ้นมาแล้วจากที่แนวคิด Par ได้มีที่ทางแล้วในสังคมไทย ดังนั้น CBR จึงมีบทเรียนจากรุ่นพี่มาสอนใจมากพอสมควร และบทเรียนหนึ่งก็คือเรื่องกับดัก/หลุมพรางเรื่องการมีส่วนร่วม

ประวัติศาสตร์หน้าแรก ๆ ของเรื่อง Par ทั้งในทางสากลและในสังคมไทยมักจะเริ่มจากแบบฉบับที่หน่วยงานรัฐเป็นเจ้าภาพ แล้วเปิดโอกาส/จัดพื้นที่ว่างให้ประชาชนได้เข้ามามีส่วนร่วม แต่ทั้ง ๆ ที่ "มีใจปรารถนาจะเคลียร์พื้นที่ว่าง" แต่ทว่าในทางปฏิบัติ กลับยิ่งก่อกำแพงสูงปิดกั้นการมีส่วนร่วม (อาจจะแบบไม่ได้ตั้งใจหรือเป็นห่วงมากไป หรือยังไม่เชื่อมั่นในศักยภาพของชาวบ้าน) ตัวอย่างเช่น พัฒนาการการร่างกฎหมายป่าชุมชนที่มีเป้าหมายจะเปิดทางให้ชาวบ้านได้เข้ามาบริหารจัดการป่าชุมชน แต่ทว่าก็ได้สร้าง**เงื่อนไขต่าง ๆ มากมาย**ในการเข้าร่วมจนเหลือกำลังที่ชาวบ้านจะปีนป่ายข้ามกำแพงเข้ามามีส่วนร่วมได้ เพราะฉะนั้นในกรณีที่องค์กรภายนอกเป็นเจ้าภาพโครงการ สิ่งแรกที่ต้องทำก็คือ "ต้องปลดล็อกเงื่อนไขต่าง ๆ ที่ปิดกั้นการเข้าถึงการมีส่วนร่วม" เสียก่อน

ในกรณีของงานวิจัย เงื่อนไขเดิมของการทำวิจัยก็คือ "คนที่จะทำวิจัยได้ ต้องเป็นคนที่เรียนวิชาวิจัยมาแล้ว" (เช่น นักศึกษาปริญญาโท-เอก อาจารย์มหาวิทยาลัย นักวิชาการในหน่วยงานรัฐ) เมื่อเปิดฉากด้วยเงื่อนไขแบบนี้ ชาวบ้านหรือกลุ่มคนในพื้นที่ก็จะไม่มีโอกาสเข้าถึงเข้าร่วมงานวิจัยได้อย่างแน่นอน ฝ่ายวิจัยเพื่อท้องถิ่นจึงปลดล็อกเงื่อนไขนี้ด้วยหลักการที่ว่า "ใคร ๆ ก็ทำวิจัย CBR ได้" (Everyone can do research)

นอกจากการปลดล็อก**เงื่อนไขเก่า**ที่เป็นกับดัก/หลุมพรางแล้ว ก็ต้องสร้าง**เงื่อนไขใหม่/กลไกใหม่**ขึ้นมาทดแทน เช่น สร้างกลไกพี่เลี้ยง-โหนดหรือกลุ่มนักวิชาการเพื่อสังคม/กลุ่มนักวิชาการหัวใจชุมชนมาเป็นสะพานทอดให้ชาวบ้านเดินข้ามมาสู่ฝั่งการเป็นนักวิจัย พัฒนาระบบการบริหารจัดการงานวิจัยให้ยืดหยุ่นสอดรับกับวิถีของชาวบ้าน ปรับเปลี่ยนเป้าหมาย (หรือแม้แต่ความหมายว่าการวิจัยคืออะไร) ของการวิจัยจากการเน้น "การสร้างความรู้ใหม่" มาเป็น "ความรู้เก่าก็ได้ ขอให้ใช้ดับทุกข์ของชุมชนได้ก็แล้วกัน" เป็นต้น

6.4) บทเรียนเรื่องความยั่งยืนของการมีส่วนร่วมในงานวิจัย CBR

เนื่องมาจากข้อเท็จจริงที่ว่า งานวิจัย CBR นั้นเป็นเรื่องชั่วคราวเท่านั้น รวมทั้งภารกิจการทำงานวิจัยก็มิใช่กิจกรรมปกติในวิถีชีวิตของชุมชน (สิ่งที่ CBR คาดหวังก็คือ การติดตั้ง software วิธีคิดวิธีทำงานแบบวิจัยสลักไว้ในผู้คนเพื่อนำไปเปิดใช้ในภารกิจอื่นๆ ในชีวิตมากกว่า) ดังนั้น เมื่อโครงการวิจัยสิ้นสุดลง การเข้ามารวมกลุ่มกันแบบ “กลุ่มวิจัย” ย่อมจบสิ้นลง

ดังนั้น CBR จึงมีบทเรียนว่า หากจะมุ่งหวังให้ “วิธีคิด/วิธีวิจัยแบบ CBR” ดำรงคงอยู่ต่อไปแม้เมื่อโครงการวิจัยจบสิ้นไปแล้ว ก็น่าจะมี**วิธีการเลือกทีมวิจัย** (ในเงื่อนไขที่เป็นไปได้ หรือที่เอื้ออำนวย) เช่น หากเลือกคนมาทำงานวิจัยเป็นรายบุคคล และมารวมกันเป็น “กลุ่ม” เมื่อมีโครงการวิจัย วิธีการแบบนี้จะมีความเสี่ยงสูงในแง่ความยั่งยืน เพราะหลังจากจบโครงการกลุ่มทีมวิจัยอาจจะสลายตัวไป (ยกเว้นทีมวิจัยจะมีความเข้มแข็งมากและแปรรูปไปเป็นการรวมกลุ่มอย่างอื่นๆ)

อีกวิธีการหนึ่งคือ การเลือกทำงานวิจัยกับ **“กลุ่มที่มีอยู่แล้ว”** เช่น กลุ่มท่องเที่ยวชุมชน กลุ่มวิสาหกิจชุมชน กลุ่มแม่บ้าน ชมรมผู้สูงอายุ กลุ่มพิทักษ์ป่า กลุ่มจิตอาสารักษาคลอง ฯลฯ โดยเสริมความเข้มแข็งให้กลุ่มด้วยอาวุธทางปัญญาแบบใหม่ คือกระบวนการทำงานวิจัย CBR วิธีการแบบนี้ แม้เมื่อโครงการวิจัยจบลงแล้ว กลุ่มที่เคยมีอยู่แล้วก็จะมีอยู่ต่อไปได้แบบที่เคยมีอยู่มาก่อนมีโครงการวิจัย

และอีกวิธีการหนึ่งคือการประกอบทีมวิจัยที่เป็น **“ตัวแทนจากกลุ่มต่างๆ”** แล้วมา “รวมการเฉพาะกิจ” ในโครงการวิจัย CBR เมื่อโครงการวิจัยสิ้นสุดลง กลุ่มทีมวิจัยสลายตัวไป แต่ทว่า ตัวแทนกลุ่มต่างๆ ที่ได้รับการติดตั้งวิธีการวิจัยแล้วก็สามารถจะนำไปขับเคลื่อนในกลุ่มของตัวเองได้ต่อไป

(ในเอกสารรายงานการวิจัยของ CBR จึงควรมีการระบุไตเติ้ลของทีมวิจัยเอาไว้ด้วย)

คุณลักษณะที่ 7

งานวิจัย CBR จะมี Par เป็นยาดำในทุกขั้นตอน

คุณลักษณะข้อนี้ก็อาจจะเป็นอีกคุณลักษณะหนึ่งที่ทำให้งานวิจัย CBR มีลักษณะแตกต่างจากงานวิจัยประเภทอื่น ๆ ในเรื่อง “การมีส่วนร่วม” กล่าวคือ ในงานวิจัยประเภทอื่น ๆ อาจจะเลือกใช้ Par เฉพาะในบางขั้นตอนเท่านั้น เช่น ใช้เฉพาะช่วงเก็บข้อมูล แต่ทว่าในงานวิจัย CBR จะใช้ **Par แบบยาดำในทุกขั้นตอน** หรือที่เรียกว่า “ใช้แบบครบวงจร”

ในงานวิจัย CBR มักจะแบ่งช่วงระยะเวลาการดำเนินงานตามแบบสายน้ำ คือ เป็นช่วงต้นน้ำ ช่วงกลางน้ำ และช่วงปลายน้ำ ภาพที่แสดงต่อไปนี้จะให้รายละเอียดว่า ในแต่ละช่วงเวลานั้น คนในชุมชนจะเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมอะไรของงานวิจัยได้บ้าง

PAR in CBR Research Process

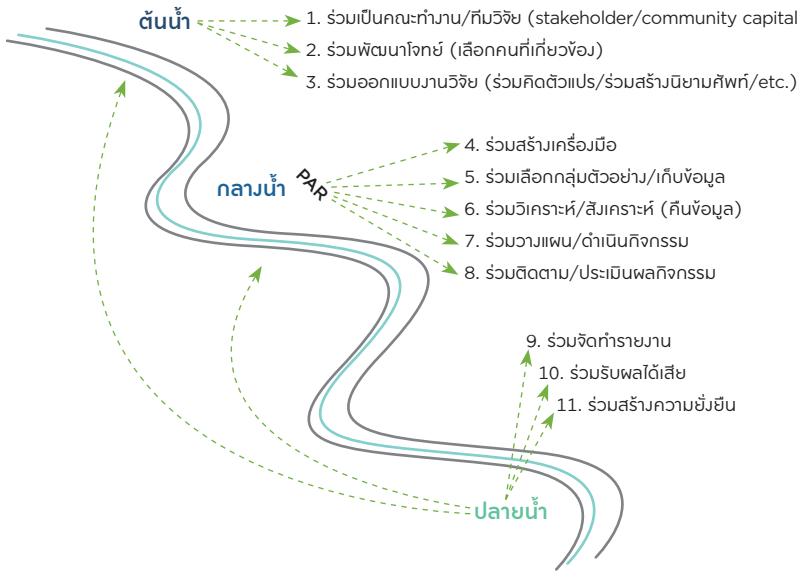

อย่างไรก็ตาม คำว่า “การมีส่วนร่วมของชุมชนในทุกขั้นตอน/อย่างครบวงจร” ก็มีได้หมายความว่าจะต้องเป็น “ทุกคน” ที่เข้ามาร่วมใน “ทุกกิจกรรม” เหมือนเวลาที่เราดูละคร ในแต่ละฉากก็จะมี “ตัวละครบางตัว” เท่านั้นที่ออกมาแสดงบทบาทใน “บางฉาก” ดังนั้น ในภาคปฏิบัติหากเป็นงานวิจัยที่หวังจะเอาดีเรื่องการมีส่วนร่วมอย่างจริงจัง (หมายความว่าใช้ “การมีส่วนร่วม” เป็นตัวแปร/หรือเป็นโจทย์วิจัย) ก็อาจจะสร้างแบบวัดว่า ในแต่ละ “กิจกรรมเฉพาะงานวิจัย” มีใครบ้าง (โดยเฉพาะคนที่เราหมายตาเอาไว้ เช่น ทีมวิจัย ภาคีคนสำคัญ) มาเข้าร่วมออกในแต่ละฉากบ้าง (และอาจจะเพิ่มแบบวัดใน “กิจกรรมอื่นๆ ที่นอกเหนือจากกิจกรรมวิจัย” เพิ่มเติมก็ได้)

ตารางวิเคราะห์ PAR

รูปแบบการมีส่วนร่วม	มี			ไม่มี/เพราะอะไร	ในอนาคต
	Stakeholder (ใคร)	บทบาทอย่างไร	ผลที่เกิด		
(1) ร่วมเป็นคณะทำงาน/ทีมวิจัย					
(2) ร่วมตั้งโจทย์วิจัย					
(3) ร่วมพัฒนาโครงร่างวิจัย/ ร่วมออกแบบงานวิจัย					
(4) ร่วมสร้างเครื่องมือการวิจัย					
(5) ร่วมเลือกกลุ่มตัวอย่าง					
(6) ร่วมเก็บข้อมูล					
(7) ร่วมเป็นกลุ่มตัวอย่าง/ให้ข้อมูล/ ตรวจสอบข้อมูล					
(8) ร่วมวิเคราะห์/สังเคราะห์ (คืนข้อมูลให้ชุมชน)					
(9) ร่วมวางแผน/ดำเนินกิจกรรม					
(10) ร่วมติดตาม/ประเมินผลกิจกรรม					
(11) ร่วมจัดทำรายงานวิจัย					
(12) ร่วมรับผลได้/ผลเสีย					
(13) ร่วมสร้างความยั่งยืน					
(14) อื่นๆ					

คุณลักษณะที่ 8

Par เป็นยาดำที่เข้าได้ในทุกสาขาวิชาและทุกกิจกรรมของ CBR

นอกเหนือจากความหมายว่า Par เป็นยาดำที่พบเห็นได้ในทุกขั้นตอนของการวิจัย CBR แบบที่กล่าวมาแล้ว ในคุณลักษณะที่ 8 นี้ จะเป็นอีกความหมายของคำว่า “ความเป็นยาดำ” ของ Par ใน CBR ที่สามารถเข้าร่วมผสมได้ในทุกๆ สาขาวิชาการ หรือเข้ารวมตัวได้ในทุกกิจกรรม (เหมือนยาดำที่ผสมเข้ากับยาได้ทุกขนาน) กล่าวคือ CBR จะใช้ Par แบบอนุมูลอิสระที่พร้อมเข้ารวมตัวได้กับทุกกิจกรรมและทุกสาขาวิชา

ผู้เขียนได้แยกแยะสายพันธุ์ย่อยของ CBR ออกเป็น 2 สายพันธุ์ คือ สายพันธุ์ไทยและสายพันธุ์นอก สำหรับสายพันธุ์ไทยนั้น จุดเน้นก็จะอยู่ที่การผสม Par เข้าไปในทุกๆ กิจกรรม ซึ่งมักจะไม่ค่อยมีปัญหา เพราะทีมวิจัยเป็นคนในพื้นที่/ในชุมชนมาดำเนินการเอง

แต่สำหรับสายพันธุ์นอกที่มักจะมีนักวิชาการเป็นหัวหน้าทีมวิจัย และมีสมาชิกเป็นนักวิจัยชุมชน (ที่จริงตำแหน่งหัวหน้าโครงการนี้ก็สลับตัวกันก็ได้) สายพันธุ์นี้อาจจะมีคำถามบางอย่างเกิดขึ้น เนื่องจากนักวิชาการนั้นมักจะมี “ชนักของสาขาวิชาติดหลัง” มาด้วย จึงอาจจะเกิดคำถามว่า สำหรับสาขาวิชาที่มีความเฉพาะตัว มีความเชี่ยวชาญเฉพาะด้านมากๆ สาขาวิชาเหล่านี้จะสามารถเปิดพื้นที่ว่างให้ “นักวิจัยชาวบ้าน” เข้าไปมีส่วนร่วมได้หรือไม่ได้อย่างไร และนี่ก็เป็นโจทย์ท้าทายนักวิชาการที่ลงมาทำงานร่วมกับชาวบ้านอยู่ข้อหนึ่ง ส่วนคำตอบที่ได้ก็คือ “มีพื้นที่ว่างเสมอสำหรับ Par ถ้ามีใจและมีปัญญา”

ผู้เขียนจะยกตัวอย่างของจริงประกอบคำตอบที่กล่าวมาสัก 3 กรณี

กรณีที่ 1: การใช้แผนที่แบบมีส่วนร่วม (Participatory mapping) เป็นงานวิจัยเรื่อง "กระบวนการเรียนรู้ร่วมกันเพื่อพัฒนากลุ่มผู้ใช้น้ำให้สามารถบริหารจัดการน้ำชลประทานระบบท่อได้อย่างมีประสิทธิภาพ ตำบลบุ่งมะแลง อำเภอสว่างวีระวงศ์ จังหวัดอุบลราชธานี" (วรงศ์ นัยวินิจ และคณะ, **วารสารวิจัยเพื่อการพัฒนาเชิงพื้นที่** ปีที่ 7: 1 (ม.ค.-มี.ค. 2558)) เป็นงานวิจัย CBR ที่มีนักวิชาการลงไปทำงานร่วมกับทีมวิจัยชุมชน ซึ่งเป็นตัวแทนของกลุ่มเกษตรกรผู้ใช้น้ำ 5 กลุ่ม จุดเจ็บ (pain point) ของกลุ่มเป้าหมายก็คือ แม้จะมีการรวมกลุ่มแล้ว แต่ก็ยังขาดแผนงานและการบริหารจัดการน้ำที่มีประสิทธิภาพ ทำให้เกิดความขัดแย้งอยู่ตลอดเวลา ทีมวิจัยวางแผนงานเบื้องต้นตามสูตรการศึกษาเรื่องการบริหารจัดการน้ำ คือ การเก็บข้อมูลทั้งด้านอุปทานและอุปสงค์ (Supply and demand) เช่น ขนาดของพื้นที่ทำเกษตรแหล่งน้ำ ระยะทางระหว่างแหล่งน้ำถึงพื้นที่ทำเกษตร เป็นต้น

แง่มุมเรื่อง Par ที่น่าสนใจในงานวิจัยชิ้นนี้ก็คือ **เครื่องมือที่นำมาใช้เก็บข้อมูล** ที่เรียกว่า "การใช้แผนที่อย่างมีส่วนร่วม" (Participatory mapping) หัวหน้าโครงการได้นำภาพถ่ายทางอากาศที่แสดงแผนที่ภาพรวมทั้งหมดที่ครอบคลุมบริเวณพื้นที่ของกลุ่มมาขยายเป็นภาพใหญ่ ๆ บนกระดาษฟลิปชาร์ต แล้วนำเอาแผนที่ดังกล่าวมาเป็นสื่อกลางพูดคุยกันกับตัวแทนกลุ่มผู้ใช้น้ำทั้ง 5 กลุ่ม วิธีการใช้แผนที่พูดคุยเริ่มตั้งแต่การเก็บข้อมูลพื้นฐาน เช่น พื้นที่ทำเกษตร แหล่งน้ำ และระยะทางจากแหล่งน้ำถึงพื้นที่ทำเกษตร ที่ได้กล่าวไปแล้ว จากนั้นก็วิเคราะห์ข้อจำกัดและโอกาสการใช้น้ำที่แตกต่างกันร่วมกัน และแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเพื่อหาแนวทางการจัดการน้ำร่วมกัน

กระบวนการพัฒนากลุ่มเกษตรกรผู้ใช้น้ำอย่างมีส่วนร่วม ตำบลบุ่งมะแลง อำเภอสว่างวีระวงศ์ จังหวัดอุบลราชธานี

วงศ์ นัยวินิจ **"กระบวนการเรียนรู้ร่วมกันฯ"** วารสารวิจัยเพื่อการพัฒนาพื้นที่ ปีที่ 7: 1 (ม.ค.-มี.ค. 2558) สกว.

การมาดูแผนที่ภาพถ่ายทางอากาศร่วมกันแบบนี้ สามารถส่งผลให้เกิดการปรับเปลี่ยนทัศนคติเรื่องการจัดการน้ำระหว่างกลุ่ม (ที่เคยขัดแย้งกัน) ผ่านตัว**สื่อกลาง**คือแผนที่ ทำให้ทุกคนได้มีโอกาส “ไปยืนบนรองเท้าของคนอื่น” เกิดความรู้สึกแบบที่คนไทยพูดว่า “รู้จักเอาใจเขามาใส่ใจเรา” โดยวางอยู่บน “ข้อมูล/ข้อเท็จจริง”

กรณีที่ 2: การถ่ายทอดเทคโนโลยีแบบมีส่วนร่วม (Participatory Technology Transfer – PTT) แนวคิดเรื่องการถ่ายทอดเทคโนโลยีนั้นถูกนำมาใช้อย่างมากในการให้บริการความรู้สมัยใหม่แก่กลุ่มประชาชนทั่วไป แต่ในเวลาเดียวกัน แม้ว่าเทคโนโลยีสมัยใหม่นั้นจะมีคุณประโยชน์อย่างยิ่ง แต่มักจะติดขัดในขั้นของ “การถ่ายทอด” เช่น ถ่ายทอดแล้วไม่ไป (ชาวบ้านไม่รับ) หรือชาวบ้านรับแล้วแต่รับแบบชั่วครู่ชั่วยามไม่ยั่งยืน เป็นต้น

ตัวอย่างที่จะยกมาแสดงนี้ จึงเป็นแนวทางหนึ่งในการผ่าทางตันของการถ่ายทอดเทคโนโลยีที่กล่าวมา

งานวิจัยเรื่อง “การพัฒนาเจลอาบน้ำสูตรผสมสมุนไพรสู่มาตรฐานผลิตภัณฑ์ชุมชน” (ธเนศวร นวลใย, **วารสารวิจัยเพื่อการพัฒนาเชิงพื้นที่**, ปีที่ 8: 1 (ม.ค.-มี.ค. 2559)) หัวหน้าโครงการเป็นนักวิชาการสาขาเคมีที่มีชีวิตส่วนใหญ่วนเวียนอยู่ในห้อง lab แต่ในงานวิจัยครั้งนี้ อาจารย์ธเนศวรได้เลือกใช้วิธีการทำงานร่วมกับชุมชนซึ่งประกอบด้วยคน 4 กลุ่ม ทั้งกลุ่มแม่บ้าน กลุ่ม อบต. 2 แห่ง กลุ่มเทศบาล (ดูภาพประกอบ) มาร่วมกันเป็นคณะทำงาน และตลอดทั้งกระบวนการ เราจะได้พบเห็น “การมีส่วนร่วม” ของชุมชนโผล่หน้าออกมาเป็นระยะ ๆ ในรูปแบบต่าง ๆ ที่หลากหลาย

การถ่ายทอดเทคโนโลยีแบบมีส่วนร่วม (Participatory Technology Transfer)

Stakeholder

ร่วมเป็นคณะทำงาน
- ชาวบ้านชุมชนเขาเต่า
- อบต. หนองตาแต้ม
- อบต. วังก์พง
- เทศบาลตำบลปลายพระยา

ร่วมระดมความคิดเห็น
- สมุนไพรที่จะนำมาใช้
- สำรวจสมุนไพรที่หาได้ง่ายในชุมชน (ทุนชุมชน)

สมุนไพรที่ได้
- แครอท
- ขมิ้นชัน
- ว่านหางจระเข้
- ฝาง
- อัญชัน

Basic research

นักวิจัยค้นคว้าข้อมูลและทดลอง
- ส่วนประกอบทางเคมี
- คุณสมบัติทางกายภาพและเคมี
- มาตรฐานของเจลอาบน้ำ
- สาระสำคัญของสมุนไพร
- วิธีการสกัด

Stakeholder

ระดมความคิด
- สมาชิกกลุ่มแม่บ้านของ อบต. หนองตาแต้ม เสนอความคิดใช้ $CaCl_2$ ในการล้างยาง เช่นเดียวกับโรงงานแปรรูปว่านหางจระเข้
- แต่ $CaCl_2$ หาซื้อยาก

Applied research

ว่านหางจระเข้
- หาได้ง่ายในท้องถิ่น ราคาถูก
- ปัญหาของว่านหางจระเข้ คือ ยางที่ทำให้เกิดการระคายเคือง

- นักวิจัยทดลองสกัดสมุนไพรและผสมในเจลอาบน้ำ
- คัดเลือกสมุนไพรโดยใช้คุณสมบัติทางกายภาพและเคมีของเจลอาบน้ำหลังจากผสมสมุนไพรลงไป

Applied research

เกิดองค์ความรู้ใหม่ในการกำจัดยางว่านหางจระเข้โดยใช้สารละลายเกลือแกงอิ่มตัว

นักวิจัยทดลองใช้สารละลายเกลือแกง (NaCL) อิ่มตัวแทน พบว่าสามารถใช้ล้างยางได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ทดลองผสมว่านหางจระเข้ สี และกลิ่นในสูตรเจลอาบน้ำ ทดสอบตามมาตรฐาน มอก. 1403-2551 พบว่าเป็นไปตามมาตรฐาน

Prototyping

- ปรับอุปกรณ์ในห้องปฏิบัติการเป็นอุปกรณ์ที่สามารถหาซื้อได้ง่ายและชาวบ้านคุ้นเคย เช่น หม้ออะลูมิเนียม ไม้พาย เป็นต้น
- การปรับวิธีการผลิต โดยใช้ขั้นตอนที่ง่ายและไม่ซับซ้อน

- ปรับรูปแบบวิธีการสกัดว่านหางจระเข้ โดยใช้กรรมวิธีที่ง่ายโดยใช้เครื่องปั่นอเนกประสงค์ และกรองด้วยผ้าขาวบาง
- เปรียบเทียบเจลอาบน้ำที่ผลิตโดยกรรมวิธีที่ดัดแปลงและดั้งเดิม

Target Technology Transfer

ผู้เข้ารับการถ่ายทอดฯ
- ทราบกรรมวิธีการสกัดว่านหางจระเข้
- ทราบกรรมวิธีการทำเจลอาบน้ำทั้งสูตรผสมว่านหางจระเข้และไม่ผสม
- ทดลองผสมสีและกลิ่นเอง

ผู้เข้ารับการถ่ายทอด
- ทดลองใช้ผลิตภัณฑ์ที่ทำขึ้น
- ใช้แบบสอบถามสำรวจความพึงพอใจหลังจากใช้ผลิตภัณฑ์ 2 สัปดาห์

Testing of prototyping

- ทดลองถ่ายทอดกรรมวิธีการผลิตเจลอาบน้ำโดยใช้นักศึกษา เป็นต้น
- ปรับปรุงวิธีการให้เหมาะสม

Utilization

- ผู้รับการถ่ายทอดฯ เลือกสีและกลิ่นในการผลิตเจลอาบน้ำของกลุ่ม
- เทศบาลตำบลปลายพระยาพัฒนาผลิตภัณฑ์ในรูปแบบของกลุ่ม
- เกิดการเชื่อมโยงเครือข่ายระหว่างสมาชิกตำบลหนองตาแต้ม และเทศบาลตำบลปลายพระยาในการส่งพันธุ์ว่านหางจระเข้เพื่อทดลองปลูก

ธเนศวร นวลใย **"การพัฒนาเจลอาบน้ำฯ"** วารสารวิจัยเพื่อการพัฒนาเชิงพื้นที่ ปีที่ 8: 1 (ม.ค.-มี.ค. 2559) สกว.

จุดเริ่มต้นของโครงการเริ่มจากกิจกรรมของกลุ่มแม่บ้านชุมชนเขาเต่า ซึ่งเป็นพื้นที่ท่องเที่ยวในอำเภอหัวหิน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ที่ได้ทำเจลอาบน้ำเพื่อใช้ในกิจกรรมโฮมสเตย์ และมีความต้องการที่จะ “เติมอัตลักษณ์ของชุมชน” เข้าไปในผลิตภัณฑ์นี้ด้วยการผสมสมุนไพรบางอย่างเข้าไปในทางเคมีแล้ว สารจากสมุนไพรที่จะนำมาผสมในเจลอาบน้ำนั้นมีได้มากมายหลายสิบชนิด แต่ทว่าทางโครงการได้ใช้วิธีการระดมความคิดเห็นจากคณะทำงานในการคัดเลือกประเภทสมุนไพรที่จะนำมาใช้ และยังได้ใช้การสำรวจสมุนไพรที่หาได้ง่ายในชุมชน (เรียกว่าเพิ่ม local content ให้มากขึ้น) เพื่อนำมาใช้ กลยุทธ์นี้เรียกว่า “สร้างการมีส่วนร่วมผ่านทุนชุมชน”

สำหรับฉากบางฉาก เช่น การทดลองแยกแยะส่วนประกอบทางเคมีหรือวิธีการสกัดนั้น ฉากแบบนี้ต้องใช้ความรู้ความเชี่ยวชาญเฉพาะด้าน ตัวละครจึงเป็นอาจารย์ธเนศวร และนักศึกษาดำเนินการทดลองร่วมกัน อย่างไรก็ตาม ในประเด็นเรื่องจะใช้สารละลายอะไรมาล้างยางของ “ว่านหางจระเข้” (สมุนไพรที่ผ่านเข้ารอบจากการคัดเลือกมาแล้ว) ทางโครงการก็ได้ระทมทุนความรู้จากชุมชนอีก ได้คำตอบมาเป็นสาร $CaCl_2$ แต่ชุดความรู้นี้ของชุมชนก็มีข้อจำกัดด้านการซื้อหายาก ในช่วงนี้นักเคมีต้องเข้าร่วมกับปัญหาดังกล่าวในภาคปฏิบัติของชุมชน (การถ่ายทอดเทคโนโลยีมักจะมองข้ามข้อจำกัดของชุมชนในการประยุกต์ใช้) ด้วยการแสวงหาชุดความรู้เรื่องสารละลายสำหรับล้างยางว่านหางจระเข้ตัวใหม่ จนมาลงตัวที่สารละลายเกลือแกง (NaCL) อิ่มตัว

อีกขั้นตอนหนึ่งที่น่าประทับใจในเรื่องการมีส่วนร่วม คือ**ขั้นตอนการถ่ายทอดเทคโนโลยีที่ลงตัวแล้ว**ให้แก่ชาวบ้าน จากในภาพจะเห็นได้ว่าในขั้นตอนนี้ ทีมนักวิชาการได้ “ขยับปรับเทคโนโลยี” ให้เขยิบเข้าไปให้ใกล้ตัว จนชาวบ้านสามารถเข้ามามีส่วนร่วมได้ เริ่มตั้งแต่พากลุ่มเป้าหมายเข้ามาฝึกอบรมกันในห้อง lab เลย จากนั้นก็ทำ 2 ปรับ คือปรับอุปกรณ์ในห้อง lab ให้เป็นอุปกรณ์ที่สามารถหาซื้อได้ง่ายและชาวบ้านคุ้นเคย (แทนที่จะใช้

หลอดแก้วทดลอง) พูดง่าย ๆ ก็คือ ทำให้ “ห้อง lab” และ “ห้องครัว” เป็นญาติสนิทกันมากขึ้น ส่วนอีกปรับหนึ่งก็คือ ปรับวิธีการผลิตให้มีขั้นตอนที่ง่ายและไม่ซับซ้อน (โดยธรรมชาติแล้ว นักวิชาการจะเป็น “คนที่เยอะและยุ่งยาก”)

กระบวนการทั้งหมดที่เล่ามานี้คือ กลยุทธ์ของ “การถ่ายทอดเทคโนโลยีแบบมีส่วนร่วม” ที่มีหลักการสำคัญคือ “การมีส่วนร่วม” จะเป็นหลักประกันความสำเร็จของ “การถ่ายทอดเทคโนโลยี”

กรณีที่ 3: การบรรยายแบบมีส่วนร่วม (Participatory lecturing)

กรณีจะเป็นตัวอย่างของการผสมยาดำ Par เข้าไปในกิจกรรมประเภทหนึ่ง ที่อาจถือได้ว่าเป็น “กิจกรรมปราบเซียน Par” คือ **กิจกรรมการบรรยาย** (Lecture) ที่ดูแล้ว เห็นท่าจะเป็นกิจกรรมที่ปิดประตูตายสำหรับเรื่องการมีส่วนร่วม

แต่ผู้เขียนขอยืนยันว่า เรื่องการบรรยายแบบการมีส่วนร่วมนั้นเป็นเรื่องจริงที่เป็นไปได้ เพราะผู้เขียนได้ทดลองใช้รูปแบบกิจกรรมนี้ในโครงการวิจัยเรื่อง “นวัตกรรมการเสริมพลังชุมชนด้วยเครื่องมือการวิเคราะห์สังเคราะห์งานวิจัยเพื่อท้องถิ่น” (กาญจนา แก้วเทพ, 2562 – จากนี้ไปจะเรียกย่อ ๆ ว่า โครงการ ASCBR) ในที่นี้จึงจะขอประมวลบทเรียนสำคัญ ๆ จากโครงการวิจัยนี้

รูปแบบการบรรยายแบบมีส่วนร่วมนั้นถือได้ว่าเป็น “วิธีการลูกผสม” (hybrid) ที่เกิดจากการบูรณาการ (integration) ระหว่างวิธีการติดตั้งความรู้แบบเดิมที่มีอยู่ 2 วิธีการ (ที่ไม่น่าจะมารักกันได้) คือ **การบรรยาย** (lecturing) สายพันธุ์พ่อ และ**การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม** (Participatory learning) สายพันธุ์แม่ 2 วิธีการเดิมนี้มีคุณลักษณะ (attribute/specification) ที่แตกต่างกันแบบคู่ตรงข้าม แต่สามารถเข้ามาประสมประสานกันได้อย่างลงตัวจนเกิดเป็นลูกผสมวิธีการเรียนการสอนสายพันธุ์ใหม่

ในที่นี้จะพิจารณาแง่มุมของวิธีการบรรยายแบบมีส่วนร่วม ดังนี้

(ก) การเปรียบเทียบวิธีการบรรยายและการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม

เปรียบเทียบคุณลักษณะของการบรรยาย (Lecturing) กับการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม

เกณฑ์	Lecturing	PAR Learning
1. ทัศนะต่อผู้สอน	• มีความรู้ทั้งหมด	• คิดว่าผู้สอนเป็นผู้รู้บางส่วน/รู้จากหลักการ/ทฤษฎี
2. ทัศนะต่อผู้เรียน	• ไม่มีความรู้เลย/เหมือนแก้วน้ำที่ว่างเปล่า	• คิดว่าผู้เรียนก็มีความรู้บางส่วนที่มาจากประสบการณ์
3. รูปแบบการถ่ายทอด	• ทางเดียว/แนวดิ่ง เหมือนการเทน้ำจากแก้วที่มีน้ำเต็มไปใส่แก้วที่ว่างเปล่า	• มีหลายทิศทาง/เรียนรู้จากผู้สอน-เรียนจากการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับผู้เรียนด้วยกัน/เรียนจากการทบทวนตัวเอง
4. การสร้างความรู้	• ถ่ายทอดจากผู้สอนไปยังผู้เรียน/เกิดความรู้ที่ตัวผู้เรียน ผู้สอนไม่ต้องเรียนอะไร	• เรียนรู้ร่วมกันในทุกฝ่าย ทั้งฝ่ายผู้เรียน/ฝ่ายผู้สอน (แม้จะเป็นความรู้คนละแบบ)
5. บทบาทของผู้ที่เกี่ยวข้อง	• ผู้สอนมีหน้าที่ต้องพูด/อธิบาย/มีบทบาทที่ Active การกำหนดบทบาทจะตายตัว (role fixed) • ผู้เรียนเล่นบทตรงกันข้าม/ฟังอย่างเดียว/ (Passive)	• ทั้งผู้สอนผู้เรียนจะ Active/ผลัดบทบาทกัน (role shifted) เป็นทั้งผู้เรียน/ผู้สอนแล้วแต่จังหวะ
6. ผลที่เกิดขึ้น	• ความรู้ที่มีอยู่ (Exiting knowledge) จะถูกถ่ายทอดออกไป เกิด “ผู้รู้คนใหม่” คือผู้เรียน แต่ไม่เกิด “ความรู้ใหม่”	• ความรู้ที่มีอยู่ นอกจากจะถูกถ่ายทอดแล้ว/ยังจะถูกตรวจสอบ/ดัดแปลง/นอกจากจะเกิด “ผู้รู้คนใหม่” แล้ว จะเกิด “ความรู้ใหม่” ด้วย
7. การจัดกระบวนการ	• เป็นวิธีการส่งทอดความรู้ (knowledge delivery) ที่ใช้ระยะเวลาสั้นๆ ได้เนื้อหาเต็มที่ สามารถควบคุมขอบเขตเนื้อหาได้ และเป็นเนื้อหาที่ “ยกระดับ” เกินประสบการณ์ของผู้เรียน	• อาจจะต้องใช้ระยะเวลานาน (กว่าจะผ่านการเคี่ยวกรองจนตกผลึก) แต่อาจจะได้เนื้อหาไม่มาก (เมื่อเทียบกับปริมาณเวลา) และอาจเป็น “เนื้อหาระดับเดียวกับผู้เรียน” ไม่ใช่เนื้อหาระดับสูง/เกินประสบการณ์ผู้เรียน
8. ข้อเด่น	• ผู้สอนสามารถควบคุมกระบวนการส่งผ่านความรู้ไปจนถึงปลายทางให้มีความถูกต้อง ได้มาตรฐานที่ตรงกับต้นฉบับของความรู้	• มีบรรยากาศการเรียนรู้ที่ผ่อนคลาย ไม่เคร่งเครียด ทำให้เกิดการซึมซับความรู้ได้ดี

(ข) คุณลักษณะ (attribute) ของวิธีการบรรยายแบบมีส่วนร่วม

จากข้อเด่นและข้อจำกัดของวิธีการติดตั้งความรู้ทั้ง 2 แบบทางโครงการ ASCBR ได้นำเอา 2 วิธีการมาผสมผสานโดยต้องการให้ “สูตรลูกผสม” ที่ออกมามีคุณลักษณะที่พึงปรารถนาให้มากที่สุด ดังนั้น บาร์เทนเดอร์เชิงกระบวนการ (bartender of procedure) จึงต้องยึดหลักของการผสมผสานคือ “รักษาข้อเด่น ลดทอนข้อจำกัด” ของทั้ง 2 วิธีการเอาไว้ให้มากที่สุด

กล่าวโดยสรุปในเบื้องต้น คุณลักษณะ (attribute/spec) ของ “วิธีการบรรยายแบบมีส่วนร่วม” จะมีดังนี้

1) การมี**เนื้อหาที่จะบรรยาย**ที่ถูกตัดซอยแบ่งเป็นส่วนย่อย ๆ (อย่างเหมาะสม) แล้วค่อย ๆ ถูกนำเสนอเป็นส่วน ๆ

2) มีการใช้ทั้ง**รูปแบบบรรยายและการมีส่วนร่วม** แบบสลับกันไปมา (switching between lecturing and participatory learning) ให้ถูกจังหวะ

3) มีการเปิดประตู/**ช่องทางของการมีส่วนร่วม**เอาไว้หลาย ๆ รูปแบบ เช่น การมีส่วนร่วมของตัวบุคคล การมีส่วนร่วมของเนื้อหา ฯลฯ ในส่วนของการมีส่วนร่วมของตัวบุคคล ก็มีหลาย ๆ บทบาทให้เลือกเล่น เป็นต้น

4) ต้องให้ความสำคัญกับ**การออกแบบกระบวนการ**อย่างจริงจัง (จะมาด้นสดเอาหน้างานไม่ได้) เช่น ต้องมีการเขียนสคริปต์ของกระบวนการว่าช่วงใดจะใช้การบรรยาย ช่วงใดจะใช้การมีส่วนร่วม (ในรูปแบบใด) คล้าย ๆ กับการทำสคริปต์ของการถ่ายทำละครโทรทัศน์หรือภาพยนตร์ เป็นต้น

5) ต้องมีการสำรวจ**ต้นทุนและข้อจำกัดของผู้เข้าอบรม** เพื่อจะจัดจังหวะของการบรรยายและการมีส่วนร่วมให้ลงตัวกัน ไม่เกิดรายการ “ผิดฝาผิดตัว” เช่น ไปบรรยายซ้ำในสิ่งที่ผู้เรียนรู้อยู่แล้ว หรือไปเปิดให้มีส่วนร่วมในส่วนที่ผู้เรียนไม่มีต้นทุน เป็นต้น

6) ให้ความสำคัญกับขั้นตอน **“ก่อนดำเนินการ”** (pre-production) เช่น หากจะมอบหมายให้ผู้เข้าอบรมมาเล่นบทเป็นวิทยากร ต้องแจ้งให้ทราบล่วงหน้า รวมทั้งให้ความช่วยเหลือในการตระเตรียมเนื้อหาบ้าง อาจกล่าวได้ว่า **pre-production เป็นตัวรับประกันความสำเร็จของวิธีการติดตั้งแบบนี้**

7) สามารถนำเอา**เทคนิคต่าง ๆ** ทั้งจากการบรรยายและการมีส่วนร่วมมาใช้ผสมผสานได้ เช่น การใช้บัตรคำ (Card technique) ซึ่งสร้างการมีส่วนร่วมด้านเนื้อหาได้ การเล่นเกม “เห็นรูป-แล้วถอดนาม ให้นาม-แล้วกระจายหารูป” เป็นต้น

8) ในการใช้รูปแบบวิธีการบรรยายแบบมีส่วนร่วมนั้น ไม่ว่าจะออกแบบไว้อย่างละเอียดรอบคอบสักเพียงใดก็ตาม แต่เนื่องจาก “ลักษณะการมีส่วนร่วม” นั้นเป็นเสมือน “พื้นที่ว่าง” ที่วิทยากรไม่สามารถจะทำนายล่วงหน้าได้อย่าง 100% ว่าจะเป็นอย่างไร ดังนั้น “อะไร ๆ ก็เกิดขึ้นได้ในพื้นที่ว่างดังกล่าว” ด้วยเหตุนี้ ตัวช่วยที่ดีที่สุดในการใช้ PAR Lecturing ก็คือ **“การใช้การสื่อสารแบบสองทาง”** (two-ways communication) (หรือการสื่อสารแบบรอบทิศทาง) เพื่อให้มีข้อมูลข่าวสารจากทุกแหล่งที่รายงานสถานการณ์ที่เกิดขึ้นจริงและเป็นปัจจุบันเข้ามา เพื่อการปรับแก้กระบวนการได้ตลอดเวลา

(ค) หลักการและเงื่อนไขการออกแบบ PAR Lecturing

จากคุณลักษณะของวิธีการบรรยายแบบมีส่วนร่วมที่ได้กล่าวมาแล้ว หลักการและเงื่อนไขการออกแบบ PAR Lecturing ที่สำคัญ ๆ จึงมีดังนี้

(i) ต้องมีทั้ง **“กรอบและการยืดหยุ่น”** (Frame & Flexibility) ในส่วนของการมีกรอบก็คือ วิทยากรต้องมีการออกแบบเอาไว้ล่วงหน้า (pre-planned/pre-production) แต่ในเวลาเดียวกัน ในขณะที่มีการวางแผน/วางกรอบเอาไว้อย่างละเอียด เมื่อมีการดำเนินการจริง หากมีสถานการณ์

ที่มีอุปสรรคต่อการมีส่วนร่วม หรือในทางตรงกันข้าม มีสถานการณ์ที่เอื้ออำนวยให้มีส่วนร่วมได้อย่างที่ไม่ได้วางแผนมาก่อน จะต้องปรับแผนทันที (Impromptu)

(ii) วิทยากรผู้ออกแบบกระบวนการต้องสำรวจและรู้จักทั้งต้นทุนและข้อจำกัดของผู้เข้าอบรม การรู้จักต้นทุนและข้อจำกัดนั้นจะ**จำเป็น**ทั้งต่อ "วิธีการบรรยาย" และ**จำเป็นอย่างมาก**สำหรับ "วิธีการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม"

(iii) ในส่วนของการบรรยาย ดังที่เกริ่นมาบ้างแล้วว่า วิทยากรต้อง "ตัดแบ่ง/ซอย/หักเนื้อหาทั้งหมดออกเป็นชิ้นส่วนย่อย ๆ" แล้วค่อย ๆ "ทยอยถ่ายทอด" (เป็นระบบผ่อนส่งเนื้อหา) เนื้อหาในการบรรยายแต่ละช่วงไม่ควรเกิน 30 นาที หลังจากนั้นก็ใช้ "ระบบไขว้สลับ" (switching) ระหว่าง "การบรรยาย" กับ "การมีส่วนร่วม"

(iv) ความสำคัญของการเตรียมตัวของวิทยากร ดังได้เกริ่นมาบ้างแล้วว่า หากต้องการจะใช้วิธีการติดตั้งแบบ PAR lecturing นี้ ความสำเร็จหรือความล้มเหลวของวิธีการติดตั้งแบบนี้ก็จะขึ้นอยู่กับ **"การเตรียมตัวของวิทยากร"** เป็นสำคัญ โดยก่อนที่วิทยากรจะให้การบ้านแก่ผู้เข้าอบรมนั้น ตัววิทยากรเองก็ต้อง "ทำการบ้านเองอย่างหนักหน่วง" ในขั้นของการเตรียมกระบวนการและเนื้อหาเสียก่อน

กล่าวโดยสรุป (แบบเขย่าขวัญ) ก็คือ การใช้วิธีการติดตั้งแบบ PAR lecturing นั้น วิทยากรต้องมีการเตรียมตัว**มากกว่า** "การบรรยายเฉย ๆ" หรือ**มากกว่า** "การแลกเปลี่ยนเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมเฉย ๆ" อย่างแน่นอน

(v) การเตรียมตัวผู้เข้าอบรม เมื่อเวลาเราพูดถึง "การมีส่วนร่วมของผู้เข้าร่วมอบรม" นั้น จะมีตัวแปรเรื่อง**ระดับของสิ่งที่จะเอามาร่วม (ทรัพยากร)** ว่าเป็นอะไร เช่น เป็นประสบการณ์จริงของผู้เข้าร่วม เป็นความชำนาญ เป็นความสำเร็จของผู้เข้าร่วม ฯลฯ

ในวิชาการทางการสื่อสารจะแบ่งสิ่งที่ผู้เข้าร่วมจะเอามาร่วมสมทบทุนว่ามี 3 ประเภท ประเภทแรกเป็น**ข้อมูล** (data/information) ส่วนนี้อาจจะมาจากประสบการณ์ตรงของผู้เข้าร่วม ประเภทที่ 2 เป็น**ความคิดเห็น** (opinion) ประเภทที่ 3 เป็น**ความรู้** (knowledge) ซึ่งเป็นเนื้อหาที่มีระดับสูงกว่าข้อมูล เพราะต้องแสดงความเชื่อมโยงระหว่างข้อมูล หรือต้องอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างข้อมูลต่าง ๆ ซึ่งข้อมูล 3 ระดับนี้ต้องมีการเตรียมตัวมากน้อยต่างกัน

(vi) การปลดล็อกทางความคิดของผู้ที่เกี่ยวข้อง เงื่อนไขข้อสุดท้ายแต่มีความสำคัญเป็นอันดับแรก (Last but not least) ในการใช้วิธีการลูกผสม PAR lecturing ก็คือ ทั้งวิทยากรและผู้เข้าอบรมที่จะใช้วิธีการติดตั้งรูปแบบนี้ จะต้องปลดล็อกทางความคิดที่ว่า "วิธีการบรรยายหรือการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม" มีวิธีใดดีเด่นกว่า/เหนือกว่า/ให้ผลมากกว่าอีกวิธีหนึ่ง เพราะจากตารางที่เทียบให้เห็นคุณสมบัติของทั้งสองวิธีการเราก็จะเห็นว่า วิธีการทั้งสองล้วนมีข้อเด่นและข้อจำกัดในตัวเองทั้งคู่ จึงสำคัญที่ **"วิธีการใช้"** มากกว่า **"ตัววิธีการ"** เอง

(ง) ความรู้เรื่องการมีส่วนร่วม

เนื่องจาก PAR lecturing เป็นวิธีการลูกผสมที่มีตัวพ่อเป็นเรื่อง "การบรรยาย" และมีตัวแม่เป็นเรื่อง "การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม" ในโครงการ ASCBR นี้ได้มีบทเรียนเกี่ยวกับตัวแม่คือ "การมีส่วนร่วม" อยู่หลายบทดังนี้

(i) ลำดับชั้นของการมีส่วนร่วม ข้อค้นพบจากการจัดเวทีฝึกอบรมในโครงการ ASCBR ทั้ง 3-5 ครั้ง พบว่า นอกจากจะมีบทบาทที่หลากหลายแล้ว เราอาจจะเรียงลำดับชั้นของบทบาทต่าง ๆ ของผู้เข้าอบรมตามเกณฑ์เรื่อง "ปริมาณมากน้อยของการมีส่วนร่วม" ดังนี้ (เป็นเพียงตัวอย่างเท่านั้น)

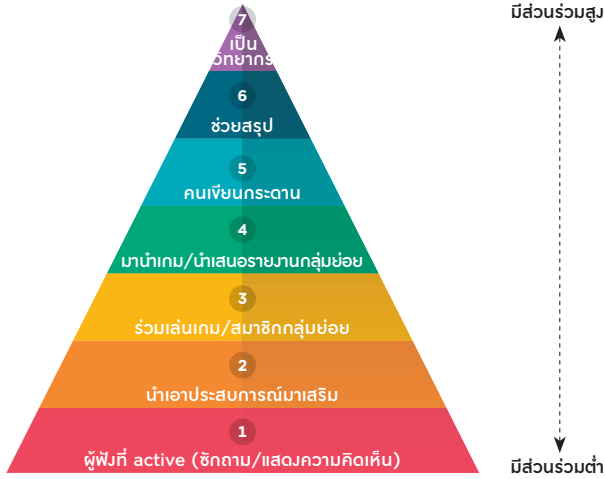

(ii) ทาง 3 แพร่งของการมีส่วนร่วม โดยปกติ เวลาพูดถึงคำว่า "การมีส่วนร่วม" เรามักจะนึกถึง "การที่ตัวบุคคล" นั้นมาเข้าร่วมกิจกรรม โดยเฉพาะในกิจกรรมเช่นการประชุมหรือการฝึกอบรม ถ้ามาร่วมประชุม แปลว่า "มีส่วนร่วมแล้ว" แต่ทว่า บทเรียนจากโครงการ ASCBR ค้นพบว่า "การออกแบบให้เกิดการมีส่วนร่วมในการประชุม/ฝึกอบรม" นั้น สามารถขยายช่องทางให้เป็นแบบทาง 3 แพร่งได้ดังนี้

(ก) PAR through Person คือการมีส่วนร่วมผ่านตัวบุคคล ซึ่งหมายถึงการที่ผู้เข้าอบรมมาร่วมประชุม ร่วมตั้งแต่ต้นจนจบ ในระหว่างทางก็ไม่หนีหายไป เป็นต้น

(ข) PAR through Content คือการนำเอาเนื้อหาการทำงานของผู้เข้าร่วมอบรม นำเอาประสบการณ์ทั้งที่สำเร็จและทั้งที่เพลี่ยงพล้ำมาเป็นเนื้อหาการประชุมหรือการฝึกอบรม

(ค) PAR through Process คือการนำเอากระบวนการ/วิธีการ/เครื่องมือการประชุมที่ผู้เข้าร่วมคุ้นเคยมาใช้เป็นกระบวนการฝึกอบรม

(iii) การสร้างบทบาทที่หลากหลายและสลับบทบาทได้ บทเรียนจากการจัด pretest ของโครงการ ASCBR เพื่อแสวงหาบทเรียนเรื่องการมีส่วนร่วม นอกจากจะได้ข้อค้นพบว่า ในการประชุมควรมีการสร้างบทบาทที่หลากหลายให้ผู้เข้าอบรมได้เลือกเล่นแล้ว อีกบทเรียนหนึ่งก็คือในการแบ่งบทบาทกันเล่นนั้น แม้ว่าจะแบ่งไปแล้วว่าใครเล่นบทอะไร (เล่นบทวิทยากร เล่นบทผู้เข้าอบรม) แต่วิธีการแบ่งบทนั้น ต้องไม่**แบ่งบทแบบตายตัว** (Role fixed) ใครเล่นบทอะไร ก็ต้องเล่นบทนั้นไปตั้งแต่ต้นจนจบ แต่ควรจะให้มีการ**สลับบทหรือเปลี่ยนบทบาทกันได้** (Role shifted) เพื่อให้เกิดการกระจายตัวของแหล่งความรู้จากหลาย ๆ แหล่ง แทนที่จะจำกัดตัวอยู่ที่วิทยากรเท่านั้น และเป็นการสร้างความรู้สึกเป็นเจ้าของเวทีการฝึกอบรมแก่ผู้เข้าอบรมด้วย

(จ) คุณประโยชน์ของ PAR lecturing

หากเราสามารถเป็น “บาร์เทนเดอร์มือดี” ที่ผสมสูตร “การบรรยาย” และ “การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม” ได้อย่างลงตัวเหมาะเจาะ สูตรผสม PAR lecturing ที่ได้ออกมาก็จะเก็บรักษาข้อเด่นของวิธีการเดิม (ตัวพ่อ-ตัวแม่) เอาไว้ได้ เป็นคุณประโยชน์ของ PAR lecturing ดังนี้

(i) สำหรับ**คุณประโยชน์จากส่วนเสี้ยวของวิธีการบรรยาย** ก็คือเป็นการส่งผ่านปริมาณความรู้ที่มาก ๆ ได้ภายในเวลาที่ไม่มากนัก ผู้ฝึกอบรมสามารถควบคุมความถูกต้องของเนื้อหาได้ตลอดเส้นทางของการฝึกอบรม และยังสามารถใส่เนื้อหาที่**เกินกว่า**ระดับความรู้ของผู้เข้าอบรมที่ทุกคนจะได้ความรู้ที่เป็นมาตรฐานเดียวกัน

(ii) สำหรับ**คุณประโยชน์จากส่วนเสี้ยวของ PAR** นั้นก็มีอย่างหลากหลายมาก เริ่มตั้งแต่ประโยชน์ขั้นพื้นฐานคือ **คุณประโยชน์ในเชิงกระบวนการ** เช่น การช่วยบรรเทาความรู้สึกเคร่งเครียดกดดันในการเรียนรู้ให้น้อยลง **คุณประโยชน์ในเชิงการสร้างสรรค์องค์ความรู้** ซึ่งเกิดขึ้นได้อย่างมากมายเพราะมีการกระจายและการขยายตัวของแหล่งกำเนิดของความรู้ที่เคยกระจุกตัวอยู่ในวิทยากรเท่านั้นให้กระจายมาจากผู้เข้าอบรมทุกคน

ดังนั้น การใช้การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมจึงทำให้ได้ทั้ง “ผู้รู้คนใหม่” และ “ความรู้แบบใหม่” อันเป็นไปตามเป้าที่โครงการ ASCBR ตั้งไว้ว่าอยากให้โครงการวิจัยนี้มีสมดุลระหว่าง “การวิจัยเพื่อการค้นพบความรู้ใหม่ ๆ” และ “การวิจัยเพื่อพัฒนาคนรู้คนใหม่”

(iii) ทีมวิจัยได้ค้นพบว่า ในการออกแบบกระบวนการและเนื้อหาของ PAR lecturing นั้น ตัวแปรที่ต้องนำมาคิดถึงเพราะมีความเกี่ยวข้องนั้นมีหลายตัว เช่น ประเภทของเนื้อหา ต้นทุนความรู้และประสบการณ์ของผู้เข้าอบรม และการออกแบบช่วงจังหวะที่จะเลือกใช้ PAR หรือ Lecturing ให้ถูกที่ ถูกเวลา ถูกคน ถูกจังหวะ เป็นต้น

(ฉ) หลุมร่องที่ต้องระวัง

PAR lecturing ก็เหมือนสรรพสิ่งทุกอย่างในโลก กล่าวคือไม่ว่าจะมีสรรพคุณวิเศษปานใด ก็ย่อมมีหลุมร่องที่ต้องระวัง แต่เนื่องจากในโครงการ ASCBR นี้ยังใช้วิธีการติดตั้งแบบการบรรยายอย่างมีส่วนร่วมไม่มากนัก จึงยังไม่ค่อยมีบทเรียนเกี่ยวกับหลุมร่องที่ต้องระวังสักเท่าไหร่ ถ้ามีการนำไปใช้งานมากขึ้น ก็อาจจะได้เก็บรับบทเรียนมากขึ้น ตัวอย่างของปัญหาที่อาจจะเกิดขึ้นก็มีดังนี้

(i) **ขั้นเตรียมการออกแบบ** (Pre-production) ยังไม่มากพอหรือยังไม่ดีพอ

(ii) ดังได้กล่าวมาแล้วว่า คุณประโยชน์ของ PAR lecturing นั้นเกิดมาจากการรวมเอาข้อเด่นของวิธีเดิม 2 วิธีการมารวมกันเป็นยกกำลังสอง และลดทอนข้อด้อยให้น้อยลง แต่หาก**บาร์เทนเดอร์ที่ผสมสูตรนั้นยังมือไม่ถึง** วิธีการผสมสูตรก็อาจจะกลายเป็นการกลับทางกัน คือเอาข้อด้อยของ 2 วิธีการมารวมกันเป็นติดลบยกกำลังสอง และทิ้งข้อเด่นของวิธีการเดิมไปเสีย

(iii) ในบางกรณี อาจจะมีทั้งการใช้ Lecturing และการใช้ PAR **แต่ทั้ง 2 ส่วนไม่ได้เชื่อมร้อย/ไม่ได้เกี่ยวเนื่องเป็นเรื่องเดียวกัน** เช่น ในส่วนของ PAR มีกิจกรรมระดมสมอง มีการเล่นเกมในประเด็นหนึ่ง แต่เมื่อมีการบรรยายสรุป เนื้อหาที่นำมาบรรยายสรุปนั้นก็ “สั่งเข้าหรือลอยฟ้า” มาจากข้างนอก โดยไม่ได้สรุปมาจากกิจกรรม PAR ที่ทำมาก่อนหน้านั้นเลย

คุณลักษณะที่ 9

เครื่องมือการวิจัยแบบมีส่วนร่วมของ CBR

เนื่องจากงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นก็เป็นงานวิจัยประเภทหนึ่ง ดังนั้น จึงต้องมีองค์ประกอบย่อยที่เหมือนกับงานวิจัยประเภทอื่นๆ และหนึ่งในองค์ประกอบย่อยที่จะขาดเสียมิได้ก็คือ “เครื่องมือการวิจัย” (Research tool) ซึ่ง CBR ก็จะมีเครื่องมือการวิจัยที่**เหมือน**กับงานวิจัยแบบอื่นๆ แต่ก็มีบางเครื่องมือที่เป็น**ลักษณะเฉพาะ**ของ CBR

9.1) เมื่อใช้ Par เป็นเกณฑ์แบ่งประเภทเครื่องมือวิจัย เนื่องจากเครื่องมือการวิจัยนั้นมีนับเป็นร้อยๆ ชนิด จึงสามารถจัดแบ่งได้เป็นหลายๆ แบบ เช่น จัดแบ่งตามเป้าหมายการใช้ เป็นเครื่องมือสำหรับเก็บข้อมูลกับเครื่องมือสำหรับวิเคราะห์สังเคราะห์ข้อมูล เป็นต้น

ในที่นี้จะแบ่งประเภทของเครื่องมือวิจัยโดยใช้เรื่อง “การมีส่วนร่วม” เป็นเกณฑ์ เพื่อให้เข้ากับ theme ของเอกสารชิ้นนี้ ซึ่งก็จะแบ่งได้เป็น 2 ประเภท คือ

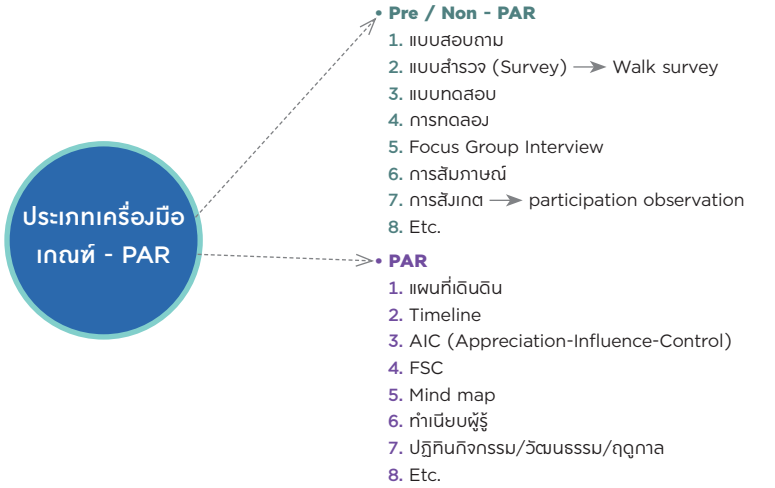

กลุ่มที่ 1: เครื่องมือการวิจัยแบบไม่มีส่วนร่วม (Non-participatory tool) เป็นเครื่องมือที่นักวิชาการใช้กันอยู่ในงานวิจัยวิชาการทั่วไปที่ไม่ได้เน้นการมีส่วนร่วม เช่น แบบสอบถาม แบบสำรวจ แบบทดสอบ การทดลอง การสนทนากลุ่ม (Focus Group Interview) การสัมภาษณ์ การสังเกต เป็นต้น คุณลักษณะร่วมสำคัญของเครื่องมือวิจัยแบบไม่มีส่วนร่วมก็คือ เป็นเครื่องมือที่นักวิจัย/นักวิชาการเป็น**คนสร้าง**เครื่องมือ เป็น**คนใช้**เครื่องมือ เป็นคนประมวล/วิเคราะห์/สังเคราะห์ เป็นต้น

กลุ่มที่ 2: เครื่องมือการวิจัยแบบมีส่วนร่วม เป็นเครื่องมือเฉพาะของงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น โดยที่ชื่อของเครื่องมือก็บ่งบอกแล้วว่าเป็นเครื่องมือที่เน้น “การมีส่วนร่วมของชุมชน” ให้เรืองแสงอยู่ในตัวเครื่องมือ ไม่ว่าจะเป็น “การมีส่วนร่วมในขั้นตอนใด” เช่น ขั้นสร้างเครื่องมือร่วมกัน ขั้นร่วมกันเก็บข้อมูล ขั้นร่วมกันประมวล/วิเคราะห์/สังเคราะห์ข้อมูล เป็นต้น ตัวอย่างเช่น

(i) แผนที่เดินดิน การใช้เครื่องมือนี้ในโหมดของ Par คนที่วาดแผนที่จะต้องเป็นกลุ่มชาวบ้านเป็นคนวาด และอาจจะมีลูกเด็กเล็กแดงมาช่วยกันเติมรูปการ์ตูนให้ ส่วนพี่เลี้ยงหรือนักวิชาการจะทำหน้าที่เพียงให้คำแนะนำว่า "วิธีการวาดแผนที่ชุมชน" ควรจะเริ่มต้นวาดจากอะไร ต่อด้วยอะไร ซึ่งจะแตกต่าง ๆ จาก "แผนที่เดินดิน" ที่นักวิชาการเป็นคนเดินสำรวจหมู่บ้านแล้วลงมือวาดแผนที่เอง

(ii) เส้นแห่งกาลเวลา (timeline) เป็นเครื่องมือที่ใช้เก็บข้อมูลประวัติความเป็นมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันของหมู่บ้าน ของกลุ่มวิสาหกิจขององค์กรผู้ใช้น้ำ ฯลฯ ที่แสดงเหตุการณ์สำคัญ ๆ สาเหตุของเหตุการณ์และผลกระทบที่เกิดขึ้น กระบวนการดำเนินการนั้น อาจจะมีนักวิชาการ/โหนดพี่เลี้ยงเป็นวิทยากรกระบวนการคอยตั้งคำถาม และกลุ่มชาวบ้านเป็นคนให้ข้อมูล ตรวจสอบข้อมูล อาจจะมีชาวบ้านบางคนมาเขียนบันทึกข้อมูลบนกระดาษชาร์ต และชาวบ้านเป็นผู้ตีความและวิเคราะห์ข้อมูล

(iii) ทำเนียบผู้รู้ เป็นเครื่องมือที่ใช้เก็บข้อมูล "ทุนชุมชน" ที่เป็นภูมิปัญญาของชุมชน ซึ่งฝังตัวอยู่ในกลุ่ม "ผู้รู้/ปราชญ์ชาวบ้าน"

(iv) ปฏิทินกิจกรรม เป็นเครื่องมือที่ใช้เก็บข้อมูลประเภท "แบบแผนการใช้เวลาในแต่ละรอบปี" ของชุมชน ข้อมูลดังกล่าวนอกจากจะทำให้เข้าใจแบบแผนการใช้เวลาของชุมชนแล้ว ยังจำเป็นสำหรับการวางแผนกิจกรรมการวิจัยร่วมกัน กลุ่มของกิจกรรมที่จะเก็บนั้น อาจจะเป็น "กิจกรรมการประกอบอาชีพ" หรือ "กิจกรรมเชิงวัฒนธรรมของชุมชน" เป็นต้น

ถึงแม้เครื่องมือวิจัยทั้ง 2 ประเภท จะถูกติดตั้งการมีส่วนร่วมให้มีหรือไม่มีมาแล้วตั้งแต่กำเนิด แต่ทว่าในการใช้งานจริง ๆ เราก็ยังสามารถจะพลิกแพลงการใช้เครื่องมือวิจัยแบบไม่มีส่วนร่วมด้วยการทำศัลยกรรมดัดแปลงให้เพิ่มสัดส่วนการมีส่วนร่วมได้ ตัวอย่างเช่น เครื่องมือแบบสอบถาม ในกระบวนการสร้างแบบสอบถาม ทีมนักวิชาการอาจจะยกร่าง "ตุ๊กตา" มาอย่างคร่าว ๆ ก่อน และจัดเวทีร่วมกับทีมวิจัยชุมชนเพื่อช่วยกันสร้าง "ข้อคำถามย่อย" (item)

กระบวนการช่วยกันสร้างเครื่องมือแบบมีส่วนร่วมเช่นนี้ นอกจากจะได้ “ผลผลิต” (output) เป็นแบบสอบถามแล้ว ก็ยังจะให้ “ผลลัพธ์” (outcome) คือการได้พัฒนาทักษะการสร้างแบบสอบถามให้กับทีมวิจัยชุมชนไปอีกด้วย และแม้ว่าโครงการวิจัยจะจบสิ้นไปแล้ว แต่หากทีมวิจัยชุมชนจะไปทำงานในประเด็นอื่น ๆ ในอนาคต ก็จะมีขีดความสามารถที่จะสร้างแบบสอบถามเพื่อเก็บข้อมูลได้เอง หรือบรรดาแบบประเมินวัดสถานะความเข้มแข็งของกลุ่ม ของผู้นำ แบบวัดการมีส่วนร่วมของสมาชิกในด้านต่าง ๆ เครื่องมือเหล่านี้ ชุมชนสามารถจะนำไปใช้ประเมินตัวเองได้ต่อไปในภายภาคหน้า

สำหรับหลักการพื้นฐานในการเลือกใช้เครื่องมือทั้ง 2 กลุ่ม ก็คือในงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น จำเป็นต้อง**เลือกใช้เครื่องมือวิจัยแบบมีส่วนร่วมบ้าง** (the must) ส่วนเครื่องมือแบบไม่มีส่วนร่วมนั้น จะเลือกใช้หรือไม่ใช้ก็ได้ (option) หรือหากจะใช้อย่างมีการดัดแปลงเพิ่ม Par ให้มากขึ้น ก็จะยิ่งดีขึ้นไปอีก

9.2) ข้อเหมือนและข้อต่างระหว่างเครื่องมือวิจัยแบบเดิมกับแบบ CBR

ในหัวข้อที่แล้ว ผู้เขียนได้เปิดตัวแนะนำชื่อเครื่องมือวิจัยแบบมีส่วนร่วมที่ CBR ใช้เป็นหลักมาบ้างแล้ว เช่น Timeline แผนที่เดินดิน ฯลฯ สำหรับเครื่องมือแบบ Par/แบบใหม่นี้ เมื่อพิจารณาดูอย่างเผิน ๆ ก็อาจจะพบว่า ไม่เห็นจะมีความแตกต่างจากเครื่องมือที่สาขาวิชาการต่าง ๆ ใช้ในการช่วยศึกษาเลย ข้อสังเกตดังกล่าวนั้นมีความถูกต้องอยู่ครึ่งหนึ่ง คือ เครื่องมือของ CBR มี**ข้อเหมือน**กับเครื่องมือศึกษาทางวิชาการ แต่อีกครึ่งหนึ่งก็คือ แต่เครื่องมือ CBR ก็มี**ข้อต่าง**จากเครื่องมือของวิชาการเช่นกัน ในที่นี้จะยกตัวอย่างเปรียบเทียบข้อเหมือนและข้อต่างระหว่างเครื่องมือทั้ง 2 แบบมาดูสัก 4-5 สาขาวิชา

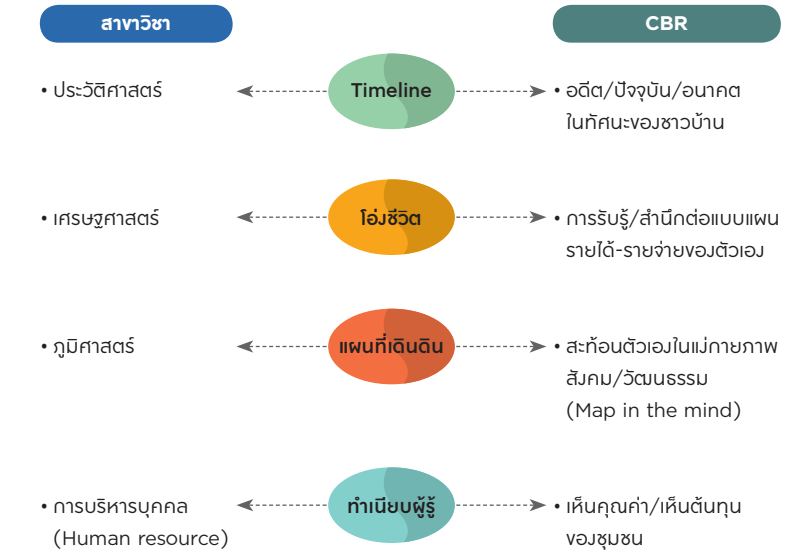

(1) ประวัติศาสตร์ v.s. Timeline (เส้นแห่งกาลเวลา) Timeline เป็นเครื่องมือวิจัยที่คล้ายกับวิธีการเก็บข้อมูลของสาขาวิชาประวัติศาสตร์ คือให้ความสนใจกับ**ข้อมูลแบบ** “แลอดีต ส่องปัจจุบัน และมองไปยังอนาคต” ประเภทข้อมูลที่ต้องการจึงเป็นเรื่องของการเปลี่ยนแปลง (change) ที่เกิดขึ้น สาเหตุหรือปัจจัยที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง (factor of change) และผลกระทบที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงนั้น

แต่ข้อต่างก็คือ สำหรับวิชาประวัติศาสตร์นั้นจะเก็บข้อมูลโดย “นักประวัติศาสตร์” ที่ได้รับการฝึกฝนมาเป็นการเฉพาะ เป็นการไปเก็บข้อมูล “ประวัติศาสตร์ของ**คนอื่น**” กระบวนการเก็บข้อมูลนั้นจะต้องเน้นความน่าเชื่อถือของแหล่งข้อมูล เน้นความถูกต้องของข้อมูล (เหตุการณ์นั้นเกิดขึ้นในปี พ.ศ. ใดกันแน่) เน้นการตรวจสอบหลักฐาน เป็นต้น

แต่ทว่า Timeline ที่ถูกนำมาใช้ในงานวิจัย CBR นั้น จะเก็บข้อมูลโดย **“เจ้าของประวัติเอง”** ไม่ว่าจะเป็นประวัติของชุมชน หรือประวัติของกลุ่ม โดยมี**เป้าหมายหลัก** คือต้องการให้เจ้าของประวัติศาสตร์ทบทวนความเป็นมาของกลุ่มหรือชุมชน ส่วนเป้าหมายเรื่องความถูกต้องแม่นยำของข้อมูลอาจจะลดทอนผ่อนปรนลงไปบ้าง และก็ยังคงต้องการให้เห็นการเปลี่ยนแปลง ปัจจัยเงื่อนไขที่ทำให้เปลี่ยนแปลง และผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงนั้นโดยมุ่งหวังจะให้ชุมชนจัดการกับการเปลี่ยนแปลงนั้นต่อไปในอนาคต

ในภาคปฏิบัติ การเก็บข้อมูล Timeline ยังสามารถพลิกแพลงเพื่อให้ตอบโจทย์หลาย ๆ อย่าง เช่น ถ้าทีมวิจัยชุมชนไม่เก็บข้อมูลเอง แต่ฝึกอบรมเด็กและเยาวชนให้รู้จักการตั้งคำถามทางประวัติศาสตร์ แล้วให้เด็ก-เยาวชนไปซักถามประวัติหมู่บ้านจากคนเฒ่าคนแก่ ด้วยกระบวนการแบบนี้ ก็จะได้ปลูกฝังจิตสำนึกรักชุมชนให้เด็ก-เยาวชนไปพร้อม ๆ กัน (ต้องรู้จัก ถึงจะรักได้)

(2) วิชาเศรษฐศาสตร์ v.s. โอ่งชีวิต ในช่วงปี พ.ศ.2563-2565 นักวิจัย CBR ได้มีประสบการณ์เก็บข้อมูลด้านเศรษฐกิจครัวเรือน (รายได้จากแหล่งต่าง ๆ รายจ่ายประเภทต่าง ๆ) ภายใต้การโค้ชของ ดร.เดชรัต สุขกำเนิด แบบฟอร์มที่ใช้เก็บข้อมูลนั้นจะมีความละเอียดลอออย่างสูง เช่น แค่ประเภทของรายได้ก็มีถึง 7-8 ประเภท เป็นต้น

ในงานวิจัย CBR ก็จะมีเครื่องมือเก็บข้อมูลด้านเศรษฐกิจเช่นเดียวกันที่เรียกว่า “โอ่งชีวิต” ที่มาของเครื่องมือนี้เอาแนวคิดมาจากโบราณที่คนไทยมักจะเอาเงินทองใส่ตุ่มใส่โอ่งไปฝังไว้ใต้ดิน สำหรับวิธีการเก็บข้อมูล นักวิจัยจึงจะวาดรูปโอ่งบนกระดาษชาร์ต แล้วอุปมาอุปไมยว่ารายได้นั้นเปรียบเสมือนน้ำที่ไหลเข้ามาทางปากโอ่ง ส่วนรายจ่ายประเภทต่าง ๆ นั้นเหมือนรูรั่วตรงก้นโอ่งที่ทำให้น้ำไหลออก (ที่มาของคำพูดว่า

“แม่กระเชอก้นรั่ว”) ทั้งตัวเลขรายได้และรายจ่ายประเภทต่าง ๆ นั้น เป็นตัวเลขประมาณการอย่างคร่าว ๆ เท่านั้น เพราะเป้าหมายของเครื่องมือมิได้ต้องการตัวเลขที่ถูกต้องแบบเป๊ะ ๆ หากแต่ต้องการสร้างสำนึกความรู้ตัวต่อแบบแผนรายได้-รายจ่ายของกลุ่มเป้าหมายว่า หารายได้ได้เท่าไหร่ ใช้จ่ายไปเท่าไหร่ อะไรเป็นรูรั่วขนาดใหญ่ จะปิดรูรั่วได้บ้างหรือไม่ เป็นต้น

ในบางโครงการ นักวิจัยชุมชนตั้งเป้าหมายจะให้ลูกหลานเกิดความสำนึกและปรับเปลี่ยนพฤติกรรมการใช้เงินของตน ในการเก็บข้อมูลก็จะนำเอาลูกหลานเข้ามาร่วมด้วย และให้เด็ก ๆ ออกมาเติมรูรั่วที่มาจากค่าใช้จ่ายของตัวเอง เป็นต้น

ทั้ง 2 กรณีที่ยกมากล่าวนี้ คือแบบแผนโดยทั่วไประหว่างข้อเหมือนและข้อต่างของเครื่องมือศึกษาทางวิชาการกับเครื่องมือเก็บข้อมูลของ CBR และในบรรดาข้อแตกต่างทั้งหลาย ผู้เขียนคิดว่า สิ่งที่แตกต่างมากที่สุดระหว่างเครื่องมือ 2 ประเภทนี้ น่าจะเป็น**เป้าหมายของการใช้เครื่องมือ** (ดูต่อไป)

9.3) เป้าหมายแบบอเนกประสงค์ของเครื่องมือ CBR เมื่อเปรียบเทียบเครื่องมือวิจัย 2 ชิ้นคือ **การสนทนากลุ่ม** (Focus Group Interview) ซึ่งเป็นเครื่องมือของงานวิจัยวิชาการ กับ **การจัดเวทีประเภทต่าง ๆ** ซึ่งเป็นเครื่องมือหลักของงานวิจัย CBR เราอาจจะพบว่า เครื่องมือทั้ง 2 ชิ้นนี้มีรูปร่างหน้าตาที่ละม้ายคล้ายคลึงกันอย่างยิ่ง แต่ทว่าสิ่งที่ทำให้เครื่องมือทั้ง 2 ชิ้นนั้นมีความแตกต่างกันก็คือ เป้าหมายของการใช้เครื่องมือ

ผู้เขียนมีข้อสังเกตว่า บรรดาเครื่องมือวิจัยทางวิชาการนั้นจะออกแบบเพื่อให้ 1 เครื่องมือมีเพียง 1 เป้าหมาย 1 วัตถุประสงค์ 1 ฟังก์ชั่นเท่านั้น เช่น การสนทนากลุ่มก็มีเป้าหมายเพื่อการเก็บข้อมูลเท่านั้น เครื่องมือตารางก็มีเป้าหมายเพื่อนำเสนอข้อมูลเท่านั้น

แต่ทว่าเครื่องมือวิจัย CBR นั้น มักจะถูกออกแบบมาให้ 1 เครื่องมือ มีหลายเป้าหมาย/หลายวัตถุประสงค์/อเนกประสงค์ (Multi-purpose/Multi-function) เช่น เครื่องมือการเก็บข้อมูล CBR นั้น นอกจาก “จะเก็บข้อมูลแล้ว” ก็ยัง “เก็บอย่างอื่น ๆ อีกหลายอย่าง”

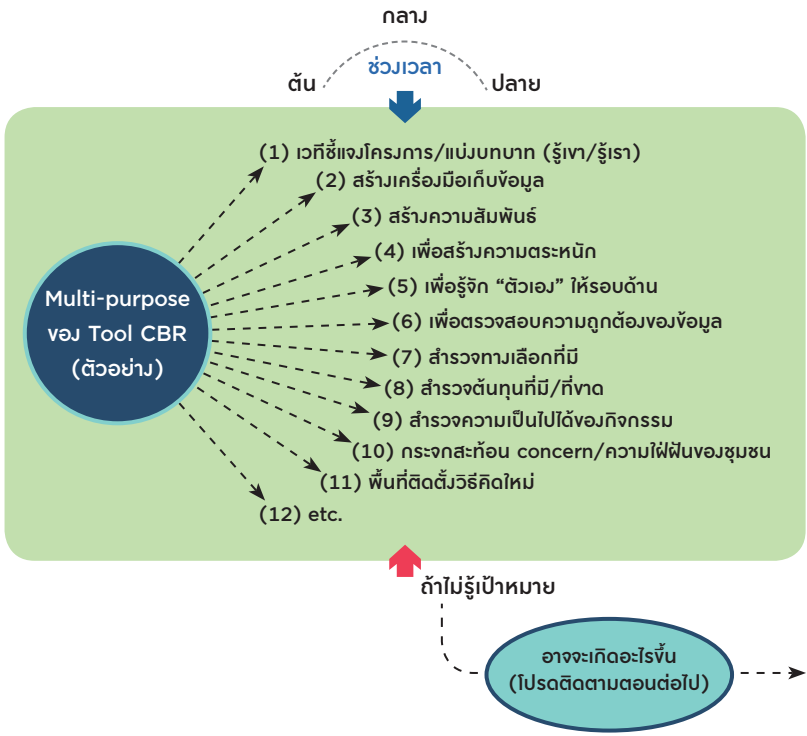

ผู้เขียนลองรวบรวมว่าเครื่องมือวิจัย CBR เช่น การจัดเวทีนั้น นอกจากจะ**ใช้เก็บข้อมูลแล้ว** ยังสามารถจะใช้ในฟังก์ชั่นอื่น ๆ ได้อะไรอีกบ้าง ดังนี้

(1) ในการจัดเวทีเปิดตัวชี้แจงนั้น เป้าหมายหลักของการจัดเวทีก็จะมีทั้ง “เป็นการรู้จักเรา รู้จักเขา และรู้จักกันและกัน” (getting to know you, to know us, to know each other) คือรู้ว่า งานวิจัย CBR คืออะไร รู้จักชุมชน/กลุ่ม/บริบทของพื้นที่ รู้ว่าโหนดคิดต่อชุมชนอย่างไร ชุมชนคิดต่องานวิจัย CBR อย่างไร

(2) การจัดประชุมเพื่อสร้างเครื่องมือการเก็บข้อมูล ในเวทีนี้อาจจะมีฟังก์ชั่นเป็นเวทีฝึกอบรมให้ทีมวิจัยชุมชนรู้จักเป็นวิทยากรกระบวนการ (facilitator) เพื่อจะได้ไปจัดเวทีเองในพื้นที่ หรือฝึกการบันทึกรายงานการประชุม

(3) ในการจัดกลุ่มแบบสนทนากลุ่ม (focus group interview) ที่มีการเชิญชวนบุคคลจากหลาย ๆ กลุ่มเข้ามาร่วมเวที เช่น กลุ่มชาวบ้าน ผู้นำท้องถิ่น เจ้าหน้าที่รัฐ ภาคธุรกิจเอกชน ฯลฯ นอกจากจะมีเป้าหมายเพื่อการเก็บข้อมูลแล้ว ก็ยังเป็นโอกาสที่จะสร้างความสัมพันธ์แบบเครือข่ายเพื่อการประสานงานต่อไปในอนาคต

(4) การจัดเวทีคืนข้อมูลเพื่อเป้าหมายของการสร้างความตระหนักให้เกิดขึ้นในชุมชน ทั้ง ๆ ที่ปัญหาต่าง ๆ ในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นปัญหาขยะ ปัญหาหนี้สิน ปัญหาการบุกรุกป่าชุมชน (ตัวอย่างงานวิจัยของอุทิศ ทาหอม, 2558 ที่ได้กล่าวมาแล้ว) ล้วนแล้วแต่มีอยู่แล้วในชุมชน แต่ทว่าชุมชนยังขาดความตระหนักมากพอที่จะขับเคลื่อนแก้ไขปัญหา ดังนั้นเครื่องมือวิจัย “การคืนข้อมูลให้ชุมชน” จึงมาทำหน้าที่เพิ่มน้ำหนักความตระหนักให้เกิดขึ้นได้

(5) เครื่องมือวิจัย CBR บางชนิดจะช่วยให้ชุมชนได้ “รู้จักตัวเอง” ให้รอบด้าน ตัวอย่างที่เป็นแบบฉบับที่สุด คือการเก็บและบันทึกข้อมูล “ผลผลิตที่ชุมชนที่อยู่รอบ ๆ ป่าชุมชน” ได้เก็บใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนของตัวเอง และนำมาประเมินเป็นมูลค่า เป็นต้น

(6) เพื่อตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูล ตัวอย่างเช่น งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการบริหารจัดการน้ำ ทีมวิจัยอาจจะเริ่มต้นด้วยการวาดภาพเส้นทางเดินของน้ำจากความทรงจำ และประมาณระยะทาง/ความยาวของทางน้ำในแต่ละช่วง ขั้นตอนต่อมาก็เพื่อนำเอาแผนที่สายน้ำที่วาดจากความทรงจำไปเดินสำรวจจากของจริง เพื่อตรวจสอบความถูกต้องอีกครั้งหนึ่ง ในหลายกรณีพบว่า "ข้อมูลที่เก็บมาจริง ๆ" ได้แก้ไข "ความเข้าใจผิดหรือคลาดเคลื่อนของชาวบ้านได้" เช่น ชุมชนบางแห่งคิดว่า "ปริมาณน้ำมีไม่มากพอจึงขาดน้ำ" แต่เมื่อเก็บข้อมูลจากแหล่งน้ำกลับพบว่า ปริมาณน้ำมีมากพอ แต่การบริหารจัดสรรน้ำไม่มีประสิทธิภาพต่างหาก เป็นต้น

(7) การเก็บข้อมูลจะช่วยให้**สำรวจ "ทางเลือก" ที่มีทั้งหมด** และประเมินหา "ทางเลือกที่ดีที่สุด" หรือ "ทางเลือกที่มีความเป็นไปได้มากที่สุด" เช่น การเก็บข้อมูลเรื่อง "ตลาดทุกประเภท" ไม่ว่าจะเป็นตลาดเล็ก/ตลาดน้อยของสินค้าเกษตรอินทรีย์ เป็นต้น

(8) สำรวจต้นทุนที่มี/และที่ขาด เนื่องจาก CBR มีวิธีคิดต่อชุมชนแบบทวิลักษณ์ (duality) กล่าวคือ ชุมชนนั้นมีทั้งข้างขึ้นและข้างแรม มีทั้งปัญหาและส่วนที่ขาดหาย แต่ก็มีทั้งส่วนที่เป็น "ต้นทุน/ศักยภาพ" แนวทางการเก็บข้อมูลชุมชน จึงต้องเก็บทั้งข้างขึ้นและข้างแรมของชุมชน คือเก็บทั้งทุนชุมชนและปัญหา (ทุกข์) ของชุมชน เพื่อออกแบบงานวิจัยให้ "เติมเต็มส่วนที่ชุมชนขาดตกบกพร่อง" โดยวิธีการ "ต่อยอดจากทุนชุมชนที่มีเป็นหน้าตัก/สารตั้งต้น"

(9) การสำรวจความเป็นไปได้ของกิจกรรม จากธรรมชาติของ CBR ที่มีส่วนผสมของ "การวิจัยเชิงปฏิบัติการ" (Action research) ร่วมอยู่ด้วย ดังนั้นจึงต้องมีการแสวงหา "วิธีการ/กิจกรรมหลาย ๆ ประเภทเพื่อการแก้ไขปัญหา" แต่ทว่าทางเลือกไหนเล่าที่จะสามารถลงมือปฏิบัติได้จริงตามต้นทุนหน้าตักที่ชุมชนมีอยู่ ดังนั้น ฟังก์ชั่นหนึ่งของเครื่องมือวิจัย CBR

จึงเป็นการสำรวจตรวจสอบความเป็นไปได้ของกิจกรรมเพื่อการแก้ไขปัญหา (บางกิจกรรมอาจจะว้าว (Wow) แต่ชาวบ้านไปไม่ไหว (ว้อย)) ฟังก์ชั่นชนิดนี้อาจจะไม่มีในเครื่องมือของงานวิจัยเชิงวิชาการที่วางเป้าหมายไว้เพียงแค่จะ “ศึกษาปัญหา” เท่านั้น

(10) บางเครื่องมือจะทำหน้าที่เป็น**กระจกสะท้อน** “ความห่วงใย” (concern) หรือความใฝ่ฝันของชุมชน คนเรานั้นต่อให้ในความเป็นจริงจะยากจนข้นแค้นสักเพียงใด ก็ใช่ว่าจะไร้ซึ่งความใฝ่ฝัน ตัวอย่างเช่น เครื่องมือ outcome mapping ที่กลุ่มผู้สูงอายุผู้ยากจนในชุมชนเครือข่ายสายคลองบางบัว เขตบางเขน กรุงเทพมหานคร ซึ่งเข้ามาเป็นทีมวิจัยชุมชนร่วมกับนักวิชาการของมหาวิทยาลัยเกริก (ดาวพระศุกร์ ทองกลิ่น และคณะ, 2564) ทำวิจัย CBR เพื่อการส่งเสริมและพัฒนาอาชีพ จุดเจ็บ (pain point) ของโครงการเริ่มต้นที่กลุ่มผู้สูงอายุกลุ่มนี้ที่ในอดีตเคยเป็นกลุ่มที่มีฝีไม้ลายมือในเรื่องการทำอาหารหวานคาวอย่างมากจนถึงระดับที่ได้ใช้ความรู้การทำอาหารมาประกอบอาชีพเลี้ยงดูตนเองและครอบครัวตลอดมา แต่เมื่อย่างเข้าสู่ช่วงเวลาสูงวัย กลุ่มผู้สูงอายุกลุ่มนี้ก็ถูกตัดออกจากวงจรชีวิตเศรษฐกิจ เลิกประกอบอาชีพ มีชีวิตอยู่ด้วยเบี้ยยังชีพแบบหายใจทิ้งไปวัน ๆ ทำให้รู้สึกตัวว่าเป็นคนไร้ค่า งานวิจัยชิ้นนี้จึงวางเป้าหมายที่จะกลับไปดึงวิถีชีวิตของผู้สูงอายุให้หวนกลับเข้ามาในวงจรเศรษฐกิจอีกครั้งหนึ่งด้วย “การทำอาชีพ” ที่อยู่บนฐานภูมิปัญญาเดิมของผู้อาวุโส และเป็น “การกลับมาทำอาชีพในมาดใหม่” (เช่น ทำเป็นกลุ่ม รู้จักทำบัญชีธุรกิจ รู้จักคำนวณต้นทุนกำไร รู้จักการตั้งราคา รู้จักการสร้างตลาดสร้างแบรนด์....) รวมทั้งเป็นการทำงานร่วมกับคนรุ่นวัยอื่น ๆ

แม้ว่าจะเป็นไม้ใกล้ฝั่งแล้ว แต่เมื่อให้กลุ่มทำเส้นทางคาดหวังว่า “กลุ่มอาชีพของตน” จะไปได้ไกลเท่าไหร่ ก็พบว่า “ห่วงโซ่แห่งผลลัพธ์” ของผู้อาวุโสกลุ่มนี้ช่างเหยียดยาวดังแสดงในภาพ

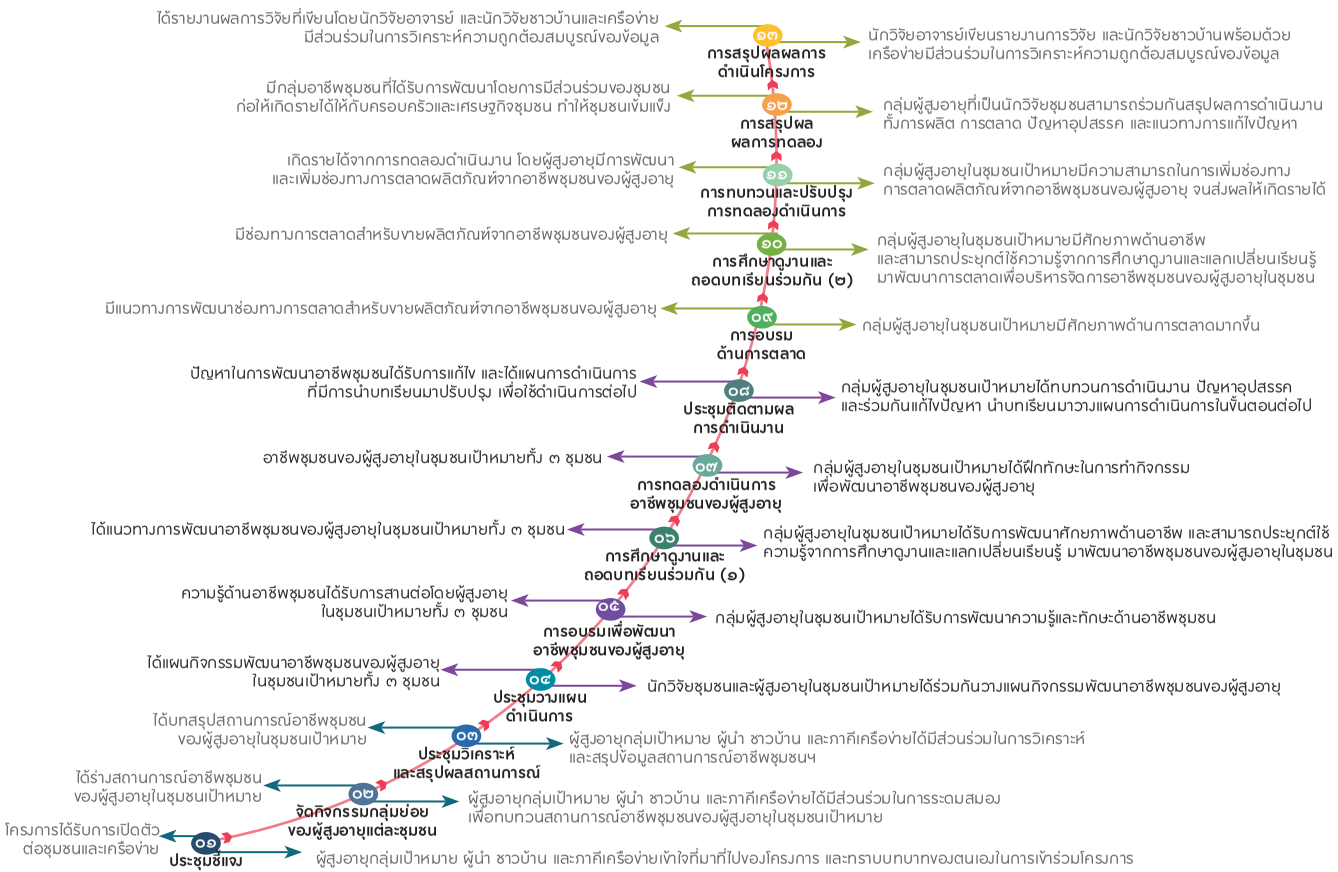
๑๓
การสรุปผลผลการดำเนินโครงการ
นักวิจัยอาจารย์เขียนรายงานการวิจัย และนักวิจัยชาวบ้านพร้อมด้วยเครือข่ายมีส่วนร่วมในการวิเคราะห์ความถูกต้องสมบูรณ์ของข้อมูล
ได้รายงานผลการวิจัยที่เขียนโดยนักวิจัยอาจารย์ และนักวิจัยชาวบ้านและเครือข่ายมีส่วนร่วมในการวิเคราะห์ความถูกต้องสมบูรณ์ของข้อมูล
๑๒
การสรุปผลผลการทดลอง
กลุ่มผู้สูงอายุที่เป็นนักวิจัยชุมชนสามารถร่วมกันสรุปผลการดำเนินงานทั้งการผลิต การตลาด ปัญหาอุปสรรค และแนวทางการแก้ไขปัญหา
มีกลุ่มอาชีพชุมชนที่ได้รับการพัฒนาโดยการมีส่วนร่วมของชุมชนก่อให้เกิดรายได้ให้กับครอบครัวและเศรษฐกิจชุมชน ทำให้ชุมชนเข้มแข็ง
๑๑
การทบทวนและปรับปรุงการทดลองดำเนินการ
กลุ่มผู้สูงอายุในชุมชนเป้าหมายมีความสามารถในการเพิ่มช่องทางการตลาดผลิตภัณฑ์จากอาชีพชุมชนของผู้สูงอายุ จนส่งผลให้เกิดรายได้
เกิดรายได้จากการทดลองดำเนินงาน โดยผู้สูงอายุมีการพัฒนาและเพิ่มช่องทางการตลาดผลิตภัณฑ์จากอาชีพชุมชนของผู้สูงอายุ
๑๐
การศึกษาดูงานและถอดบทเรียนร่วมกัน (๒)
กลุ่มผู้สูงอายุในชุมชนเป้าหมายมีศักยภาพด้านอาชีพและสามารถประยุกต์ใช้ความรู้จากการศึกษาดูงานและแลกเปลี่ยนเรียนรู้มาพัฒนาการตลาดเพื่อบริหารจัดการอาชีพชุมชนของผู้สูงอายุในชุมชน
มีช่องทางการตลาดสำหรับขายผลิตภัณฑ์จากอาชีพชุมชนของผู้สูงอายุ
๐๙
การอบรมด้านการตลาด
กลุ่มผู้สูงอายุในชุมชนเป้าหมายมีศักยภาพด้านการตลาดมากขึ้น
มีแนวทางการพัฒนาช่องทางการตลาดสำหรับขายผลิตภัณฑ์จากอาชีพชุมชนของผู้สูงอายุ
๐๘
ประชุมติดตามผลการดำเนินงาน
กลุ่มผู้สูงอายุในชุมชนเป้าหมายได้ทบทวนการดำเนินงาน ปัญหาอุปสรรค และร่วมกันแก้ไขปัญหา นำบทเรียนมาวางแผนการดำเนินการในขั้นตอนต่อไป
ปัญหาในการพัฒนาอาชีพชุมชนได้รับการแก้ไข และได้แผนการดำเนินการที่มีการนำบทเรียนมาปรับปรุง เพื่อใช้ดำเนินการต่อไป
๐๗
การทดลองดำเนินการอาชีพชุมชนของผู้สูงอายุ
กลุ่มผู้สูงอายุในชุมชนเป้าหมายได้ฝึกทักษะในการทำกิจกรรมเพื่อพัฒนาอาชีพชุมชนของผู้สูงอายุ
อาชีพชุมชนของผู้สูงอายุในชุมชนเป้าหมายทั้ง ๓ ชุมชน
๐๖
การศึกษาดูงานและถอดบทเรียนร่วมกัน (๑)
กลุ่มผู้สูงอายุในชุมชนเป้าหมายได้รับการพัฒนาศักยภาพด้านอาชีพ และสามารถประยุกต์ใช้ความรู้จากการศึกษาดูงานและแลกเปลี่ยนเรียนรู้ มาพัฒนาอาชีพชุมชนของผู้สูงอายุในชุมชน
ได้แนวทางการพัฒนาอาชีพชุมชนของผู้สูงอายุในชุมชนเป้าหมายทั้ง ๓ ชุมชน
๐๕
การอบรมเพื่อพัฒนาอาชีพชุมชนของผู้สูงอายุ
กลุ่มผู้สูงอายุในชุมชนเป้าหมายได้รับการพัฒนาความรู้และทักษะด้านอาชีพชุมชน
ความรู้ด้านอาชีพชุมชนได้รับการสานต่อโดยผู้สูงอายุในชุมชนเป้าหมายทั้ง ๓ ชุมชน
๐๔
ประชุมวางแผนดำเนินการ
นักวิจัยชุมชนและผู้สูงอายุในชุมชนเป้าหมายได้ร่วมกันวางแผนกิจกรรมพัฒนาอาชีพชุมชนของผู้สูงอายุ
ได้แผนกิจกรรมพัฒนาอาชีพชุมชนของผู้สูงอายุในชุมชนเป้าหมายทั้ง ๓ ชุมชน
๐๓
ประชุมวิเคราะห์และสรุปผลสถานการณ์
ผู้สูงอายุกลุ่มเป้าหมาย ผู้นำ ชาวบ้าน และภาคีเครือข่ายได้มีส่วนร่วมในการวิเคราะห์และสรุปข้อมูลสถานการณ์อาชีพชุมชนฯ
ได้บทสรุปสถานการณ์อาชีพชุมชนของผู้สูงอายุในชุมชนเป้าหมาย
๐๒
จัดกิจกรรมกลุ่มย่อยของผู้สูงอายุแต่ละชุมชน
ผู้สูงอายุกลุ่มเป้าหมาย ผู้นำ ชาวบ้าน และภาคีเครือข่ายได้มีส่วนร่วมในการระดมสมองเพื่อทบทวนสถานการณ์อาชีพชุมชนของผู้สูงอายุในชุมชนเป้าหมาย
ได้ร่างสถานการณ์อาชีพชุมชนของผู้สูงอายุในชุมชนเป้าหมาย
๐๑
ประชุมชี้แจง
ผู้สูงอายุกลุ่มเป้าหมาย ผู้นำ ชาวบ้าน และภาคีเครือข่ายเข้าใจที่มาที่ไปของโครงการ และทราบบทบาทของตนเองในการเข้าร่วมโครงการ
โครงการได้รับการเปิดตัวต่อชุมชนและเครือข่าย

(11) เครื่องมือวิจัย CBR จะมีฟังก์ชั่นติดตั้ง**วิธีคิดใหม่ ๆ** (Mindset) ให้กลุ่มเป้าหมาย ในเนื้อหาข้างหน้า ผู้เขียนได้กล่าวว่า CBR นั้นจะหว่านพืชโดยหวัง 2 ผล และผลลัพธ์หนึ่งที่สำคัญก็คือ**การพัฒนาคนที่เข้ามาเกี่ยวข้อง** เช่น กลุ่มเกษตรกร กลุ่มประมงพื้นบ้าน ฯลฯ แต่เนื่องจากคนที่เข้ามาข้องแวะกับ CBR นั้น มิใช่ “คนตัวเปล่า” แต่ทว่าได้พกพาความรู้ความเข้าใจ ทักษะ ประสบการณ์ และที่อยู่ลึกที่สุดคือ “กระบวนวิธีคิด” (Mindset) ติดตัวมาด้วย (แบบว่า “พก mindset มาด้วยนะพี่”) ตัวอย่างเช่น การวิจัยเรื่อง “กระบวนการขยายห่วงโซ่การผลิตโคเนื้อ 2 ตำบลในอำเภอหว้านใหญ่ จังหวัดมุกดาหาร” (ช่อกัลยา ศรีชำนิ และคณะ, 2564) ทีมวิจัยซึ่งเป็นกลุ่มเกษตรกรผู้เลี้ยงโคมีข้อค้นพบว่า มีห่วงโซ่การผลิตอยู่ 9 ห่วง ที่จะต้องพัฒนา และห่วงแรกที่สุดที่จะต้องฝ่าข้ามไปให้ได้ก็คือ การปรับเปลี่ยน Mindset ของเกษตรกรผู้เลี้ยงโค เช่น จากแบบเดิมที่คิดว่า “ก็เลี้ยงไปตามธรรมชาติ เลี้ยงกันมาแบบนี้ตั้งแต่บรรพบุรุษแล้ว” ให้มาเป็น “การเลี้ยงแบบมีความรู้จริง” หรือต้องเปลี่ยนวิธีคิดเกี่ยวกับการให้อาหารโคจากแบบ “ให้แบบตามใจผู้เลี้ยง” มาเป็น “ให้แบบตามใจโคผู้กิน” เป็นต้น

จากตัวอย่างทั้ง 11 ฟังก์ชั่นที่การใช้เครื่องมือวิจัย CBR จะทำเพิ่มได้มากกว่า “การเป็นเครื่องมือเพื่อเก็บข้อมูลเท่านั้น” ยังเป็นเพียงสารตั้งต้นที่สามารถจะพัฒนาฟังก์ชั่นให้เพิ่มมากขึ้นกว่านี้ อย่างไรก็ตามลำพังตัวเครื่องมือเองก็ไม่อาจจะทำฟังก์ชั่นได้อย่างอัตโนมัติโดยปราศจาก **ความเข้าใจของผู้ใช้เครื่องมือ**ว่า จะใช้เครื่องมือไปเพื่อเป้าหมายอะไรบ้าง ดังนั้นในการติดตั้งความเข้าใจให้แก่นักวิจัยชุมชน เพื่อความรอบคอบจึงควรติดตั้งแบบใส่กลอน 2 ชั้น กล่าวคือ “ระบุว่าต้องรู้เป้าหมายทุกครั้งว่าจะใช้เครื่องมือไปเพื่ออะไร” – เป็นกลอนชั้นแรก และหากไม่รู้เป้าหมายก็จะเกิดอะไรขึ้นตามมา – เป็นกลอนชั้นที่ 2

การใช้เครื่องมือวิจัยโดยไม่รู้เป้าหมาย (เครื่องมือก็เหมือนอาวุธทุกชนิดซึ่งมีทั้งประโยชน์และโทษภัย) ก็จะนำมาซึ่งผลลัพธ์หลาย ๆ อย่าง เช่น มีการใช้เครื่องมือในแบบเดิม ๆ ทุกครั้ง (ใช้มีดก็เพื่อหั่นเท่านั้น) ไม่รู้จักพลิกแพลง หรือเก็บได้แค่ “ข้อมูล” แต่ไม่ได้ “อย่างอื่น ๆ ที่สำคัญกว่าข้อมูล” (เช่นความสัมพันธ์) หรือได้ข้อมูลทุนชุมชนมาแล้ว แต่ก็ไม่ได้เอามาใช้ประโยชน์อะไร ใช้เครื่องมือแบบผิดฝาผิดตัว หรือได้ “ผลลัพธ์ระดับปลายเล็บ” แต่พลาด “ผลลัพธ์ระดับหัวใจ” ไปอย่างแรง (เช่น เก็บข้อมูลขยะได้อย่างละเอียด แต่ชาวบ้านไม่เกิดความตระหนักเพิ่มขึ้นมาเลย) เป็นต้น

9.4) ตัวอย่างการใช้เครื่องมือวิจัย CBR ตามช่วงเวลา

ดังที่ได้เกริ่นมาแล้ว งานวิจัย CBR มักจะแบ่งช่วงเวลาการทำงานออกเป็น 3 ช่วง ช่วงต้นน้ำ ช่วงกลางน้ำ และช่วงปลายน้ำ ซึ่งในแต่ละช่วงก็จะมีเครื่องมือวิจัย CBR แต่ละประเภทมาให้เลือกใช้ตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย ดังตัวอย่างที่แสดงในภาพ

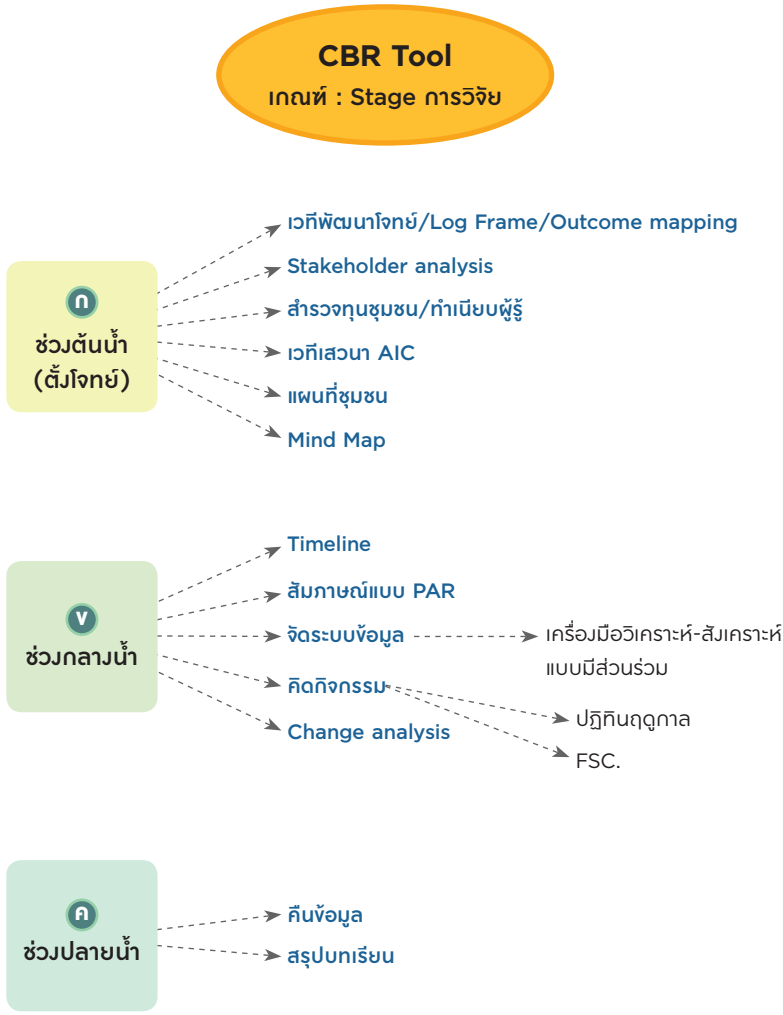
CBR Tool
เกณฑ์ : Stage การวิจัย
ก
ช่วงต้นน้ำ
(ตั้งโจทย์)
เวทีพัฒนาโจทย์/Log Frame/Outcome mapping
Stakeholder analysis
สำรวจทุนชุมชน/ทำเนียบผู้รู้
เวทีเสวนา AIC
แผนที่ชุมชน
Mind Map
ข
ช่วงกลางน้ำ
Timeline
สัมภาษณ์แบบ PAR
จัดระบบข้อมูล
เครื่องมือวิเคราะห์-สังเคราะห์
แบบมีส่วนร่วม
คิดกิจกรรม
ปฏิทินฤดูกาล
FSC.
Change analysis
ค
ช่วงปลายน้ำ
คืนข้อมูล
สรุปบทเรียน

คุณลักษณะที่ 10

ทรัพยากรที่นำมามีส่วนร่วม

เมื่อเวลาพูดถึงเรื่อง “การมีส่วนร่วม” ปัญหาอย่างหนึ่งก็คือ เรามักจะคิดถึง “การมีส่วนร่วม” ในมุมแคบ เช่น หากมีการจัดการประชุมแล้ว “ตัวชาวบ้านไม่มาร่วมประชุม” (Par via person) เราก็อาจจะฟันธงเลยว่า “ไม่เกิดการมีส่วนร่วม” แต่ความจริงแล้ว ในมุมมองที่กว้างกว่านั้น เส้นทาง/รูปแบบการมีส่วนร่วมนั้นจะเปิดกว้างมากกว่า “การเอาตัวมาร่วมประชุม”

ปัญหาประการที่สองที่เกี่ยวข้องกับปัญหาแรก ก็คือ เรามักจะมองข้ามความจริงไปว่า การที่คนคนหนึ่งจะมาเข้าร่วมประชุมได้นั้น เขาจำเป็นจะต้องมีทรัพยากร (resource) ที่จะพกพาเพื่อนำมาร่วม (นอกจากทรัพยากรร่างกายที่เอามาร่วมประชุม) ในเรื่องทรัพยากรที่จะนำเอามาร่วมนี้มีมุมมองทั้ง 2 ทาง ทางแรกมองจาก **“ผู้มีทรัพยากร”** คนที่มีทรัพยากรน้อยหรือแทบไม่มีทรัพยากรเลย ก็ย่อมมีโอกาสที่จะเข้ามามีส่วนร่วมได้น้อย เช่น การก่อตั้งกลุ่มออมทรัพย์ในชุมชน คนที่มีรายได้น้อยก็จะมีโอกาสเข้ามาออมได้น้อย

ในทางหนึ่งก็คือ ด้านตัว**กิจกรรมที่จะให้ร่วม** หากมีการกำหนดเงื่อนไขว่า ต้องมีทรัพยากรจำนวนมาก หรือกำหนดรูปแบบทรัพยากรที่จะนำมาร่วมเอาไว้อย่างจำกัด โอกาสที่จะเข้ามามีส่วนร่วมก็จะมีน้อย

ตามไปด้วย เหมือนการมีประตูทางเข้าที่แคบและมีประตูบานเดียว ตัวอย่างเช่น หากงานวิจัย CBR ระบุเงื่อนไขเบื้องต้นเอาไว้ว่า “คนที่จะมาเป็นนักวิจัยชุมชนได้นั้นต้องมีการศึกษาใน**ระดับปริญญาตรี** คำขวัญที่ว่า “ใคร ๆ ก็ทำวิจัยได้นั้น” คำว่า “ใคร ๆ” ก็จะหมายถึงใคร ๆ ที่จบปริญญาตรีเท่านั้น”

ผู้เขียนเคยมีประสบการณ์เรื่องการกำหนดทรัพยากรการมีส่วนร่วมเมื่อได้ลงไปทำวิจัยในสนามในพื้นที่ภาคเหนือเมื่อ 40 ปีมาแล้ว ประเพณีการเผาศพในช่วงเวลานั้นยังใช้รูปแบบการเผากลางแจ้ง โดยเอาไม้ฟืนมาเรียงต่อกันเป็นชั้น ๆ เป็นกองฟอน แล้วเผาศพบนกองฟอนนั้น และผู้เขียนได้พบว่า เมื่อเวลามี “ป่าว” (นักประชาสัมพันธ์ชุมชน) มาเดินแจ้งข่าวว่ามีผู้เสียชีวิตในหมู่บ้านและจะทำการเผาศพ ชาวบ้านในแต่ละหลังคาเรือนก็จะลงไปหยิบ “ไม้ฟืน 1 ดุ้น” ที่ใต้ถุนบ้านเพื่อนำไปร่วมก่อกองฟอน หากมองเหตุการณ์นี้ด้วย “ทฤษฎีทรัพยากร” ที่กล่าวมาแล้ว ก็หมายความว่าธรรมเนียมปฏิบัติแบบนี้ได้ระบุ “ทรัพยากรที่จะนำร่วม” (minimum requirement of resource) ว่า “อย่างน้อย ให้เอาฟืน 1 ดุ้นมาร่วมงานเผาศพ” และดูเหมือนจะมีหลักการเชิงสัญลักษณ์ว่า “ถ้าฟืนมาไม่ครบศพก็เผาไม่ได้” (หากปราศจากการมีส่วนร่วมของชุมชน กิจกรรมก็จะดำเนินต่อไปไม่ได้)

จากเนื้อหาข้างหน้าที่กล่าวถึงแนวคิดของ J. Cohen (1977) เรื่องการมีส่วนร่วมนั้น ผู้เขียนคิดว่า Cohen ได้แตะประเด็นเรื่องประเภทของทรัพยากรที่จะนำมาร่วมบ้างแล้ว เช่น ร่วมเงิน ร่วมแรง ฯลฯ ในที่นี้ผู้เขียนจะลองต่อยอดมาจากข้อเสนอของ Cohen โดยประมวลประเภทของทรัพยากรที่จะนำมาร่วมได้จากประสบการณ์งานวิจัย CBR ดังแสดงในภาพ

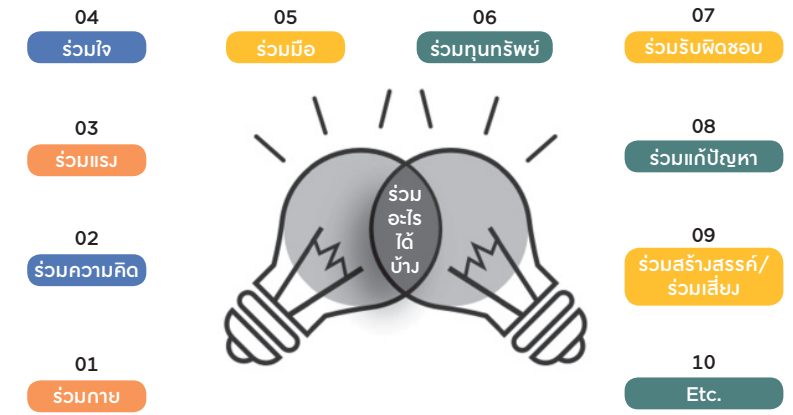

จากตัวอย่างประเภทของทรัพยากรที่จะสามารถนำมาร่วมได้นั้น ก็จะเป็นไปตามหลักการที่ว่า ยิ่งมีทางเลือกของทรัพยากรที่จะมาร่วมให้หลากหลาย ก็จะยิ่งเพิ่มโอกาสของการมาเข้าร่วม ยิ่งมีเงื่อนไข/ข้อเรียกร้องด้านทรัพยากรไม่มากนัก (เช่นในกรณีงานศพที่เล่ามา มีเพียงฟืน 1 ดุ้นเท่านั้น) ก็ยิ่งทำให้ผู้คนเข้าถึงได้มาก

และจากประเภททรัพยากรทั้งหมดในภาพ อาจจะจัดแบ่งได้เป็น 2 ประเภท คือทรัพยากรประเภทจับต้องได้ เช่น เงิน วัตถุสิ่งของ สถานที่ ฯลฯ และทรัพยากรที่จับต้องไม่ได้ เช่น เวลา ความคิดเห็น คำแนะนำ การประสานงาน ความรับผิดชอบ ฯลฯ ซึ่งทรัพยากรประเภทหลังนี้แม้จะมองไม่เห็น แต่ก็มีความสำคัญไม่น้อยไปกว่าประเภทแรก

ในการสำรวจทรัพยากรที่คนในชุมชนจะสามารถนำมามีส่วนร่วมได้นั้น CBR ได้ใช้เครื่องมือประเภทหนึ่งคือ ทุนชุมชน ตามข้อเสนอของปิแอร์ บูร์ดิเยอ (P. Bourdieu) ที่จำแนกประเภททุนชุมชนเอาไว้อย่างกว้างขวาง และแม้จะสำรวจทุนชุมชนมาได้แล้ว แต่ทุนบางประเภทอาจจะ

ยังไม่อยู่ในสภาวะที่พร้อมให้ใช้ได้ทันที ในกระบวนการวิจัย CBR จึงอาจจะมีกิจกรรม “การเตรียมเสริมเพิ่มพลังทรัพยากร” บางอย่างให้มากขึ้น

ตัวอย่างงานวิจัย CBR ที่แสดงถึงการนำทรัพยากรของชุมชนมาสร้างการมีส่วนร่วมได้แก่งานวิจัยที่ได้กล่าวมาแล้วของ สกุลศักดิ์ ทิพย์ไชย และคณะ (2560) ที่ทีมวิจัยซึ่งเป็นครูในพื้นที่ได้จัดทำหลักสูตรท้องถิ่นร่วมกับชุมชน ตารางต่อไปนี้จะแสดงตัวอย่างทรัพยากรที่ชุมชนได้นำมาร่วมในแต่ละกิจกรรมวิจัย

ประเด็นศึกษา	รูปแบบของการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดกระบวนการเรียนรู้	หมายเหตุ
แหล่งเรียนรู้ในชุมชน	1. ให้ความรู้	
• การทำสบู่สมุนไพร	2. ต้อนรับ ให้ขวัญและกำลังใจ	
• การเพาะเห็ด	3. สนับสนุนอาหาร/น้ำดื่ม	
• การทำแก๊สชีวภาพ	4. ให้สืบค้นจากสื่อ เอกสาร แผ่นพับ	
• แหล่งท่องเที่ยวเชิงเกษตร		
ภูมิปัญญาท้องถิ่น	1. ให้ความรู้	
• หมอไสยศาสตร์	2. ต้อนรับ ให้ขวัญและกำลังใจ	
• หมอพิธีกรรม	3. สนับสนุนอาหาร/น้ำดื่ม	
• หมอทำขวัญ	4. ให้สืบค้นจากสื่อ เอกสาร แผ่นพับ	
• หมอสมุนไพร		
ความรู้ใหม่	1. ให้ความรู้	
• การทำน้ำส้มควันไม้	2. ต้อนรับด้วยไมตรีจิต	
• การทำทุเรียนทอด	3. สนับสนุนอาหาร/น้ำดื่ม	
• การขยายพันธุ์และการผสมเกสรสละ	4. ให้สืบค้นจากสื่อ เอกสาร แผ่นพับ	
กิจกรรมชุมชน	1. ให้ความรู้	
• การทำฝายชะลอน้ำ	2. ต้อนรับด้วยไมตรีจิต	
• การปลูกป่าชุมชน	3. สนับสนุนอาหาร/น้ำดื่ม	
• กีฬาท้องถิ่น (เปตอง)	4. ให้สืบค้นจากสื่อ เอกสาร แผ่นพับ	

คุณลักษณะที่ 11

รูปแบบและระดับของการมีส่วนร่วม

คุณลักษณะที่ 11ก รูปแบบของการมีส่วนร่วม

ในเนื้อหาที่ว่าด้วยประวัติความเป็นมาของการศึกษาเรื่องการมีส่วนร่วมในสังคมไทย (และก็น่าจะเหมือนกับทางสากลด้วย) ประเด็นหนึ่งที่มักจะมีการศึกษาค้นคว้ากันก็คือ มีรูปแบบการมีส่วนร่วมอะไรบ้าง ตัวอย่างเช่น งานศึกษาชิ้นแรก ๆ ของไทย เช่น กรรณิกา ชมดี (2524) ก็ได้ประมวลรูปแบบการมีส่วนร่วมในกิจกรรม/โครงการพัฒนาต่าง ๆ เอาไว้ประมาณ 10 รูปแบบ

แนวคิดที่อยู่เบื้องหลังเรื่องการศึกษารูปแบบของ Par นั้นก็น่าจะยังคงคล้ายคลึงกับหลักการที่กล่าวมาในเรื่องทรัพยากรการมีส่วนร่วมคือ การมีรูปแบบที่หลากหลายไว้ให้เลือก ก็จะเปิดกว้างให้ผู้คนที่หลากหลายสามารถเข้ามามีส่วนร่วมได้ และในอีกด้านหนึ่ง รูปแบบแต่ละรูปแบบก็เรียกร้องผู้มีส่วนร่วมมากน้อยไม่เท่ากัน

ในที่นี้จะลองยกตัวอย่างการประมวล “รูปแบบของการมีส่วนร่วม” มาให้ดูสัก 3 ตัวอย่างเพื่อให้ผู้อ่านได้ไอเดีย โดยที่บางกรณีอาจจะคล้ายคลึงกัน แต่บางกรณีก็มีแนวคิดหนุนหลังในการจัดประมวลรูปแบบ Par ที่แตกต่างกันออกไป

ตัวอย่างที่ 1: เป็นการรวบรวมรูปแบบการมีส่วนร่วมโดยใช้ 2 เกณฑ์ คือ แบ่งตามเกณฑ์บทบาท-หน้าที่ และตามเกณฑ์ทรัพยากร ดังนี้

ตัวอย่างที่ 2: เป็นการรวบรวมรูปแบบการมีส่วนร่วมโดยใช้เกณฑ์เดียว คือ เป็นบทบาท-หน้าที่ ซึ่งในงานวิจัย CBR ได้มีการประยุกต์นำเอารูปแบบ Par ดังกล่าวไปใช้กับคนกลุ่มต่าง ๆ ที่เข้ามาในวงโคจรของงานวิจัย CBR ไม่ว่าจะเข้ามาในวงรอบของ “ทีมวิจัย” อยู่ในวงรอบของ “คนอื่น ๆ ในชุมชน” หรือเป็น “คนในตลาดสินค้า” เป็นต้น

ตัวอย่างที่ 3: เป็นวิธีการนำเสนอเรื่อง “รูปแบบการมีส่วนร่วม” โดยต่อยอดมาจากเครื่องมือ “การวิเคราะห์ผู้มีส่วนได้เสีย” (Stakeholder analysis) ซึ่งทำการวิเคราะห์ด้วยการปิดสติกเกอร์ “บทบาทที่เล่น” (Role Assignment) ว่าบุคคล/กลุ่มบุคคลที่เกี่ยวข้องกับโครงการ/กิจกรรมที่ทำนั้นจะเล่นบทอะไรบ้างดังในภาพ

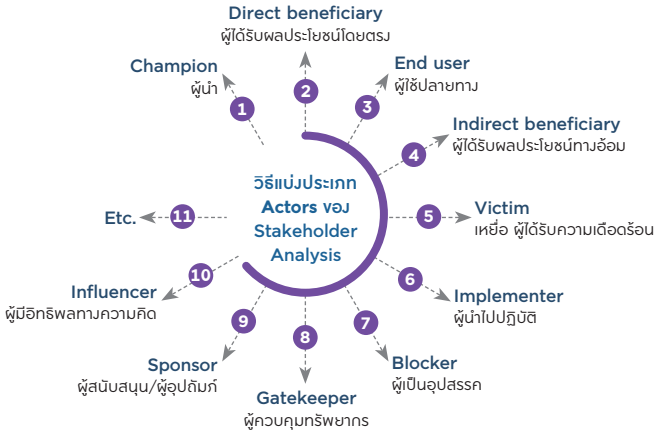

สำหรับการใช้เครื่องมือวิเคราะห์ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียมาวัด “ระดับความเข้มข้นของ Par” นี้สามารถจะประยุกต์ดัดแปลงมาดู “การเปลี่ยนบทที่เล่น” เมื่อก้าวเข้ามามีส่วนร่วมในโครงการ เหมือนเรื่องจริงในแวดวงดาราที่อาจจะเริ่มต้นจากการเล่นเป็น “ตัวประกอบ” เลื่อนชั้นขึ้นมาเป็น “พระรอง” และปิดท้ายด้วย “การเป็นพระเอก” เป็นต้น กล่าวคือสามารถใช้ดูการเปลี่ยนแปลง/การมีพลวัตของบทบาทเมื่อการเข้ามามีส่วนร่วมมีมากขึ้น ตัวอย่างเช่น

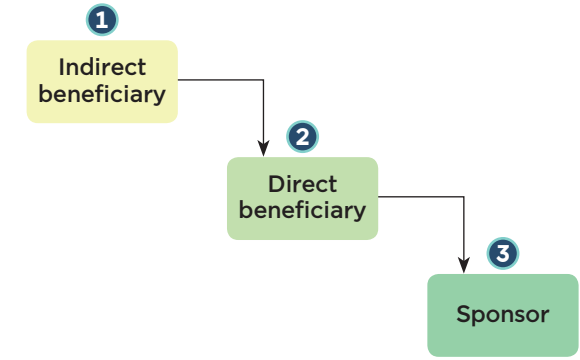
1
Indirect beneficiary
2
Direct beneficiary
3
Sponsor

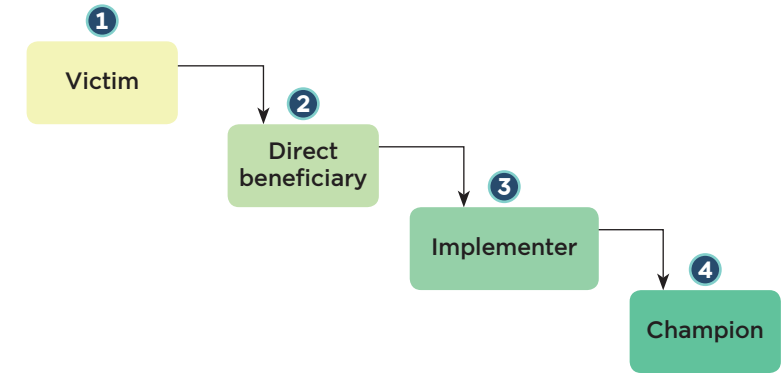
1
Victim
2
Direct beneficiary
3
Implementer
4
Champion

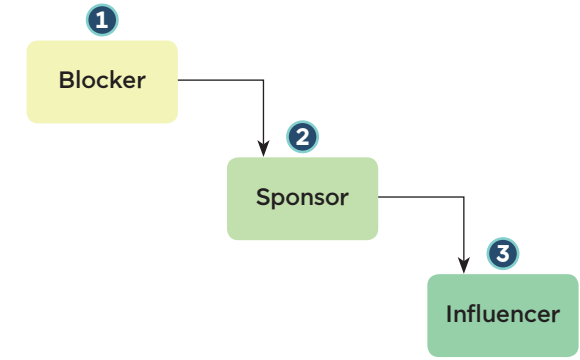
1
Blocker
2
Sponsor
3
Influencer

คุณลักษณะที่ 11ข ระดับของการมีส่วนร่วม

11.1) ระดับชั้นของ Par ในหัวข้อที่แล้ว เมื่อผู้เขียนประมวลรูปแบบ Par แล้วนำเสนอแบบหน้ากระดานนั้น ทำให้ดูเหมือนว่า Par ในทุกรูปแบบนั้นจะเท่า ๆ กัน แต่ความจริงแล้ว แต่ละรูปแบบของ Par จะเรียกร้องทรัพยากรจากผู้มีส่วนร่วมไม่เท่ากัน และผลที่เกิดจากแต่ละรูปแบบ Par ก็ไม่เท่ากันเช่นกัน

ดังนั้น ในหัวข้อคุณลักษณะที่ 11ข นี้ ผู้เขียนจึงจะทดลองเรียงแต่ละรูปแบบเป็นระดับชั้น อย่างไรก็ตาม การเรียงตัวเป็นระดับชั้นนี้ก็มิได้มี**ความหมายในเชิงคุณค่า** หากแต่มี**นัยเชิงพัฒนาการ**มากกว่า หมายความว่า เราไม่อาจจะพูดได้ว่า การคว่ำนั้นต่ำต้อยกว่าการตั้งไข่ หรือการวิ่งนั้นสูงส่งกว่าการเดิน แต่ทว่า เราก็ต้องคว่ำ คืบ คลาน ตั้งไข่ ยืน เดิน วิ่ง เป็นลำดับชั้นไปมากกว่า

ณ ที่นี้ ผู้เขียนจะลองนำเสนอภาพ “ขั้นบันไดของ Par” ในงานวิจัย CBR หัวข้อ “งานสร้างความปลอดภัยทางถนน” (Road Safety) ดังในภาพ

PAR ในงานความปลอดภัยทางถนน

จากภาพจะเห็นได้ว่า หลังจากผ่านขั้นตอนการทำวิจัย CBR ตั้งแต่ขั้นต้นน้ำ กลางน้ำ จนถึงปลายน้ำ เมื่อทำการวัด**ความเปลี่ยนแปลง** (change analysis) ที่เกิดขึ้นกับกลุ่มเป้าหมายจะมีการไต่ระดับขั้นสูงขึ้นมาเรื่อย ๆ คล้ายการขึ้นบันได

บันไดขั้นแรกสุด เป็นการมีส่วนร่วมในระดับของ “การให้ความร่วมมือในการใส่หมวกกันน็อก” เริ่มจากใส่ของตัวเอง ต่อมาก็ขยายไปสู่การใส่ให้คนในครอบครัว พัฒนาจากการใส่เป็นครั้งคราว มาเป็นการใส่อย่างสม่ำเสมอ ในบันไดขั้นแรกสุดนี้ ยังเป็นการเปลี่ยนแปลงใน “ระดับส่วนตัว” (personal unit)

บันไดขั้นที่สองก็เริ่มสูงขึ้นมาด้วย**การเข้าไปมีส่วนร่วมในการปรับปรุงสภาพแวดล้อม** (งานสร้างความปลอดภัยทางถนนจะมีเหลี่ยมมุมทำงานอยู่ 4-5 E คือ Education Enforcement Engineering Environment Empowerment) เช่น ช่วยทาสีป้ายเตือน ตัดต้นไม้ที่บังภูมิทัศน์การขับขี่ และไต่ระดับขั้นการมีส่วนร่วมขึ้นไปเรื่อย ๆ

11.2) “ลักษณะของกิจกรรม” เป็นตัวกำหนด “ปริมาณคนเข้าร่วม” ในการทำโครงการหรือการทำกิจกรรมใด ๆ ก็ตาม เมื่อจับภาพเข้าไปดูในระยะใกล้จะเห็นว่าโครงการหรือกิจกรรมทั้งหลายนั้น จะประกอบด้วย “กลุ่มของกิจกรรมย่อย ๆ” และเราจะพบว่า ในแต่ละกิจกรรมย่อย ๆ นั้น จะเปิดโอกาสให้ผู้คนเข้ามามีส่วนร่วมได้มากน้อยไม่เท่ากัน ตัวอย่างง่าย ๆ ก็เช่น กิจกรรมการจัดประชุม เมื่อทำการวิเคราะห์ตัวกิจกรรมย่อย ๆ จะพบการเรียงตัวเป็นลำดับชั้นของ Par จากน้อยไปมาก ดังนี้

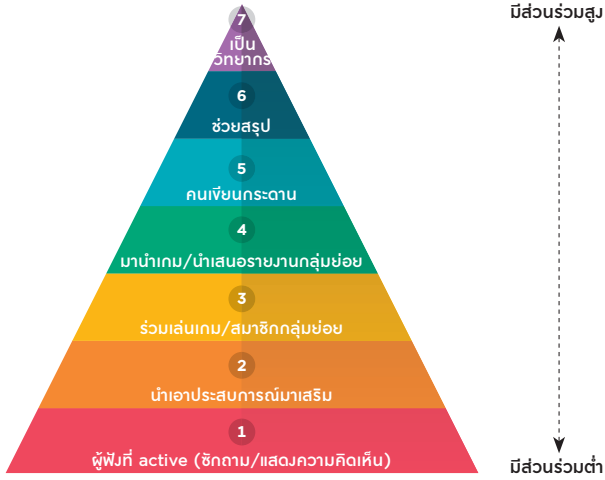

จากภาพ จะเห็นได้ว่า ในชั้นขั้นล่างสุดตรงฐานเจดีย์เป็นรูปแบบการมีส่วนร่วมใน**ฐานะผู้ฟัง**ที่เรียกร้องทรัพยากรน้อยที่สุด จึงเปิดโอกาสให้มีผู้เข้าร่วมได้มาก พอขึ้นชั้นที่ 2 คือมีส่วนร่วมในการเอาประสบการณ์มาเล่าให้ที่ประชุมฟัง จะเริ่มมี “คนทำงานที่มีประสบการณ์สูงเท่านั้น” ที่จะสามารถร่วมได้ แล้วยิ่งขึ้นชั้นสูงขึ้นไปอีก เช่น ขั้นที่ 5 เป็นคนเขียนกระดาน ขั้นที่ 6 เป็นคนช่วยสรุป ก็จะยิ่งเริ่มเรียกร้องทรัพยากรความสามารถของผู้เข้าร่วมที่สูงขึ้น ทำให้ “จำนวนคนที่จะสามารถมาเข้าร่วม” มีได้น้อยลง

รูปพระเจดีย์ Par จากฐานไปยอดนี้ อาจจะมีประโยชน์ในการวางแผนพัฒนาความรู้และทักษะของกลุ่มเป้าหมายให้ไต่ระดับชั้นสูงขึ้นไปเรื่อย ๆ ให้รู้ว่า “วันนี้เราอยู่ชั้นไหน และพรุ่งนี้เราจะไปอยู่ชั้นไหน”

11.3) ระดับชั้นของ Par มีทั้งขามาและขาไป ในหัวข้อที่ผ่านมาผู้เขียนได้เริ่มกล่าวแตะ ๆ ว่า ถ้าจะขึ้นระดับชั้นการมีส่วนร่วมสูง ๆ ก็จำเป็นต้องพกพา “ทรัพยากร” มาให้พอตัวด้วย เช่น ถ้าจะมาร่วมเป็น “ผู้สรุปการประชุม” ก็ต้องมี “ความสามารถในการสรุปประเด็น” การมีทรัพยากรที่เพียงพอต่อการมีส่วนร่วมนี้ถือว่าเป็น “ขามา” ของเรื่อง Par

ในอีกปลายข้างหนึ่งของ “ขามา” ก็คือ “ขาไป” ของ Par หมายความว่า หากเข้ามามีส่วนร่วมในระดับต่าง ๆ แล้ว จะก่อให้เกิดผลลัพธ์อะไรบ้าง ดังเช่นในโครงการวิจัย CBR ที่มีกลุ่มก้อนกิจกรรมย่อย ๆ ที่เกี่ยวกับ “กระบวนการวิจัย” อยู่ 10 กิจกรรมย่อย (ดังในภาพ)

แบบวัดศักยภาพนักวิจัยชุมชน/นักวิจัยชาวบ้าน

(คำแนะนำ): แบบสอบถามนี้ใช้ในการวัดศักยภาพนักวิจัยชุมชน/จึงใคร่ขอความอนุเคราะห์หัวหน้าโครงการวิจัยในการดำเนินการให้นักวิจัยชุมชน/นักวิจัยชาวบ้านในโครงการของท่านทำแบบวัดชุดนี้

กิจกรรมการวิจัย	การเข้าร่วมกิจกรรมการวิจัย		เข้าใจและมีความสามารถในการวิจัย			
	เข้าร่วม	ไม่ได้เข้าร่วม	ทำไม่ได้	น้อย	ปานกลาง	มาก
1. กำหนดโจทย์วิจัยหรือปัญหาของการทำวิจัย						
2. ออกแบบกิจกรรมการวิจัย						
3. สร้างเครื่องมือเก็บข้อมูล เช่น แบบสอบถาม แบบสัมภาษณ์						
4. เลือกกลุ่มตัวอย่าง						
5. กระบวนการเก็บข้อมูล						
6. เป็นกลุ่มตัวอย่าง/ผู้ให้ข้อมูล/ตรวจสอบข้อมูล						
7. วิเคราะห์/สังเคราะห์/ข้อมูลจากการดำเนินงานวิจัยของชุมชน						
8. วางแผนและดำเนินกิจกรรมโครงการวิจัย						
9. สรุป/ถอดบทเรียน/คืนข้อมูล						
10. นำข้อมูลจากการวิจัยไปใช้ประโยชน์หรือต่อยอด						

หมายเหตุ: น้อย คือ เข้าใจวิธีการแต่ละกระบวนการเป็นอย่างไร
ปานกลาง คือ เข้าใจและสามารถนำไปปฏิบัติได้
มาก คือ ความเข้าใจ ปฏิบัติ และถ่ายทอดให้บุคคลอื่นได้

ในแบบวัดนี้จะตอบโจทย์เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปร 2 ตัว ตัวแปรต้น คือ “การเข้าร่วมกิจกรรมวิจัยใน 10 กิจกรรมย่อย” และตัวแปรตามคือ “ระดับความเข้าใจและมีความสามารถในการวิจัย” ที่มี 4 ระดับ โดยทีมวิจัยมีสมมติฐานว่า หากมีการเข้าร่วมกิจกรรมวิจัยในระดับมาก ก็จะส่งผลให้ความเข้าใจและความสามารถในการวิจัยสูงมากตามไปด้วย ตัวแปรตามนั้นจะเป็น “ขาไป/ผลลัพธ์” ของการมีส่วนร่วม

11.4) การวัดระดับ Par จากแง่มุมของ “ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ” (Power relation) ในเนื้อหาที่ได้กล่าวมาในหัวข้อที่ 4 เรื่องมิติของ Par ในโครงการต่างๆ นักวิชาการที่คร่ำหวอดกับเรื่อง Par เช่น Cohen & Uphoff ต่างมีข้อเสนอที่ตรงกันว่า ในบรรดารูปแบบอันหลากหลายลายตาของ Par หรือในระหว่างขั้นตอนต่างๆ ของ Par นั้น รูปแบบหรือขั้นตอนที่ถือว่า “เป็นจุดชี้เป็นชี้ตายที่สุด” ของเรื่อง Par คือ ลักษณะหรือขั้นตอนของ **“การตัดสินใจ”** (Decision-making) ว่าใครเป็นผู้มีอำนาจการตัดสินใจ

ดังนั้น ในการวัดระดับของ Par เราจึงอาจดูจาก “การเคลื่อนย้าย” อำนาจการตัดสินใจจาก “มือซ้าย” มาสู่ “มือขวา” ดังตัวอย่างในภาพที่แสดงระดับชั้นของ Par ว่าอำนาจการตัดสินใจจะอยู่ใน “มือผู้บริหาร” หรืออยู่ใน “มือของคณะครู” เป็น “การเปลี่ยนถ่ายหรือโอนย้ายอำนาจ” (Power Transfer)

การมีส่วนร่วมของครูในโรงเรียน

11.5) การวัดระดับ Par ด้วย Scoring rubric เนื่องจากข้อเท็จจริงที่ว่า การที่จะรู้ว่าใครกำลังมีส่วนร่วมอยู่ในระดับไหนนั้น เราก็จำเป็นต้องมีเครื่องมือ/แบบวัด/เครื่องชั่งน้ำหนัก (weighing) จึงจะวัดระดับได้ ในแวดวง CBR ได้นำเอาเครื่องมือวัดที่เรียกว่า Scoring rubric (สกอริง รูบริค) ซึ่งเป็นเครื่องมือลูกผสมระหว่างการวัด/ข้อมูลเชิงปริมาณ (มีการให้คะแนน/มีการจัดลำดับชั้น) กับการวัด/ข้อมูลเชิงคุณลักษณะ/เชิงคุณภาพ เช่น การประเมินคุณภาพของรายงานการวิจัยนั้น ก็จะดูว่าเขียนได้ตรงไหม มีคำนำไหม มีการสรุปไหม มีเหตุผลสนับสนุนหรือเปล่า เป็นต้น

ตัวอย่างที่จะแสดงในภาพต่อไปนี้ จะเป็น Scoring rubric ที่ค่าของคะแนนการมีส่วนร่วมจะเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ หากกลุ่มเป้าหมายเพิ่ม “บทบาท” ของตนเองในกระบวนการวิจัยมากขึ้นเป็นลำดับ ดังแสดงในภาพ

ระดับการมีส่วนร่วมในงานวิจัยเพื่อท้องถิ่น (Scoring Rubric)

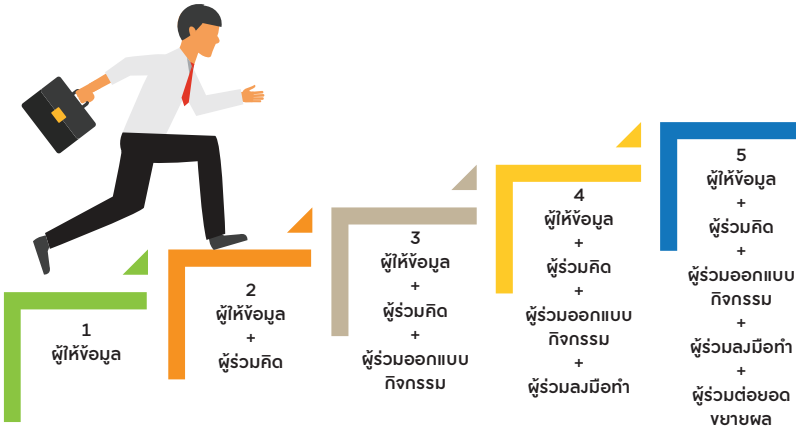

คุณลักษณะที่ 12

ปรัชญาเบื้องหลังการมีส่วนร่วม

หากเปรียบเทียบคุณลักษณะของ Par ใน CBR ที่ได้กล่าวมาแล้วทั้ง 11 ราศี เช่น รูปแบบ ทรัพยากร ระดับชั้น ของแท้/ของเทียม เครื่องมือ ฯลฯ เทียบกับต้นไม้ เราอาจจะกล่าวได้ว่า ทั้ง 11 ราศีนั้นเปรียบเสมือนเป็นส่วนของลำต้น ดอก ใบ ผล กิ่งก้านสาขา ซึ่งเป็นส่วนที่อยู่เหนือพื้นดินอันมองเห็นจับต้องได้ แต่ทว่าสำหรับต้นไม้แล้ว ยังมีส่วนสำคัญที่อาจจะมองไม่เห็น เพราะเป็นส่วนที่อยู่ใต้พื้นดิน หากทว่ามีความสำคัญอย่างยิ่งยวด คือ ส่วนของรากที่มีหน้าที่ดูดน้ำและธาตุอาหารไปหล่อเลี้ยงส่วนต่าง ๆ ต้นไม้แต่ละต้นจะอยู่รอดต่อไปหรือจะเฉาตายก็อยู่ที่ความสามารถในการทำหน้าที่ของรากนี้เอง

ฉันใดก็ฉันนั้น Par ที่มีอยู่ในโครงการพัฒนาหรือโครงการวิจัยเช่น CBR ย่อมมี “ราก” ที่เราอาจจะเรียกว่าเป็น “ปรัชญา” ที่อยู่เบื้องหลัง/เบื้องล่างของส่วนประกอบต่าง ๆ ของโครงการ ไม่ว่าจะเป็นหลักการทำงาน ความเชื่อในการทำงาน สมมติฐาน ข้อตกลงเบื้องต้น เป็นต้น

สำหรับการมีส่วนร่วมที่ใช้อยู่ในงานวิจัยแต่ละสายพันธุ์ ก็อาจจะมีราก/ปรัชญาเบื้องหลังที่แตกต่างกันไป เช่น ในงานวิจัยเชิงวิชาการ การมีส่วนร่วมอาจจะถูกรับรู้ว่า มีสถานะเป็นเพียง “เครื่องมือประเภทหนึ่ง” (tool) ที่ใช้ในการเก็บข้อมูล การมีกิจกรรมแบบ “ประชาพิจารณ์” (Public hearing) อาจจะถูกรับรู้ว่าเป็นเพียง “กลยุทธ์หนึ่งเพื่อบรรเทาความขัดแย้ง” เป็นต้น

สำหรับ “รากปรัชญา” ของการมีส่วนร่วมในงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นที่มุ่งจะตอบคำถามว่า เพราะเหตุใดงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นจึงต้องใช้เรื่อง Par ในสถานะเป็น “คาถาข้อหนึ่ง” ของการทำงาน รากแก้วของ Par ใน CBR นั้น ก็จะประกอบด้วยรากย่อยที่สำคัญอีก 3 แขนง ดังนี้

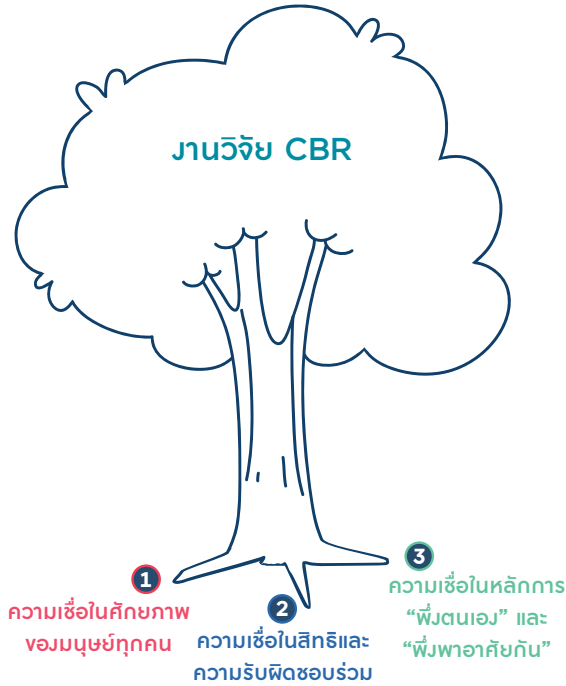

รากแก้วที่ 1: ความเชื่อในศักยภาพของมนุษย์ทุกคน

ในหัวข้อ “ทรัพยากรที่จะนำมาร่วม” นั้น แม้จะประกอบด้วยสิ่งที่หลากหลาย เช่น เงิน อุปกรณ์ สถานที่ ฯลฯ แต่เมื่อสาวไปหา “แหล่งกำเนิด” (source) ของทุกอย่างนี้ ก็ล้วนแล้วแต่มาจาก “คน/ปัจจัยมนุษย์” ทั้งนั้น ดังนั้น คำว่า “การมีส่วนร่วม” นั้นถึงที่สุดแล้วก็คือการมีส่วนร่วมของ**ผู้คน** นั่นเอง

และสำหรับ “คน/มนุษย์” ที่จะเข้ามาเกี่ยวข้องกับงานวิจัย CBR นั้น CBR จะเริ่มต้นก้าวแรกในการทำงานกับ “กลุ่มคนที่มีปมปัญหา/มีจุดเจ็บ” (pain point) และในช่วง **“ก่อน”** ที่จะทำวิจัย CBR นั้น คนกลุ่มนี้ยังไม่อาจจะรักษาเยียวยาจุดเจ็บของตัวเอง ยังไม่สามารถคลายปมแห่งปัญหาของตัวเองได้ แต่ทว่าบรรดาพี่เลี้ยง/โหนด CBR ก็ต้องมองให้ทะลุผ่าน “สิ่งที่มองเห็นอยู่ข้างหน้า” (มองเห็นว่าเป็น “คนเจ็บ”) ไปให้เห็นถึง “สิ่งที่ซ่อนเร้นอยู่ข้างใน” คือศักยภาพของมนุษย์ (มองให้เห็นถึงศักยภาพในการเยียวยาตัวเอง) โดยเฉพาะมนุษย์ผู้เป็นเจ้าของปัญหา CBR เชื่อว่า “คนที่ถูกผูกอยู่กับปมปัญหา การแก้ปมเชือกก็จะอยู่ที่เขา” บรรดา “คนนอก” เช่น พี่เลี้ยง นักวิชาการ เจ้าหน้าที่รัฐ ฯลฯ อาจจะช่วยเพิ่มเติมวิธีการแก้ อาจจะบอกเทคนิค ฯลฯ แต่ทว่าคนที่จะลงมือแก้เชือกก็ต้องเป็นคนที่ถูกผูกนั่นเอง (ประมาณว่า “เจ็บเอง รักษาเอง นักเลงพอ”)

กลุ่มนักวิชาการยุคแรก ๆ ที่ศึกษาเรื่อง “จะสร้างการมีส่วนร่วมของประชาชนให้เกิดขึ้นได้อย่างไร” ให้ข้อสรุปไว้อย่างชัดเจนว่า เงื่อนไขประการแรกเลยก็คือ ต้องมีความเชื่อมั่นในศักยภาพของประชาชนเสียก่อน CBR ได้เดินตามเส้นทางของข้อสรุปดังกล่าวมาโดยตลอด และได้แสดงออกซึ่งความเชื่อในศักยภาพในการที่จะเข้ามาร่วมในกิจกรรม CBR เริ่มตั้งแต่การมีติดป้ายคำขวัญว่า “ใคร ๆ ก็ทำวิจัยได้” ไล่มาจนถึง “ชาวบ้านหรือเจ้าของปัญหาต้องมาเป็นนักวิจัย CBR เอง”

ความเชื่อมั่นในศักยภาพของมนุษย์ผู้ถูกผูกมัดอยู่กับปัญหานี้ นอกจากจะเป็นความเชื่อที่มีต่อ “ระดับตัวคน” แล้ว ก็ยังขยายไปถึงความเคารพใน “ระบบชุดความรู้ของชาวบ้าน” (ปัจจุบันในสังคมไทยรู้จักกันอย่างดีในเรื่องภูมิปัญญาชาวบ้าน) โดยเฉพาะ CBR สายพันธุ์ต่างประเทศที่มีนักวิชาการไปทำงานร่วมกับนักวิจัยชุมชน ก็ยิ่งต้องเข้าใจในหลักการ “ความหลากหลายของแหล่งความรู้” (Plurality of knowledge) ที่จะใช้แก้ไขปัญหาต่าง ๆ ในสังคมที่คล้ายคลึงกับแนวคิดเรื่อง “ความหลากหลายของแหล่งพลังงาน”

รากแก้วที่ 2: ความเชื่อในสิทธิและความรับผิดชอบร่วมกัน

ปัจจุบันแนวคิดเรื่องสิทธิขั้นพื้นฐาน สิทธิมนุษยชน สิทธิของชุมชน รวมทั้งสิทธิด้านอื่น ๆ ที่มนุษย์ทุกคนพึงมีพึงได้นั้น เป็นแนวคิดที่ได้รับการยอมรับอย่างน้อยก็ในระดับหลักการ เหลือแต่ว่าในทางปฏิบัติจะมีการเคารพสิทธิดังกล่าวหรือมีโอกาสได้ใช้สิทธิต่าง ๆ อย่างจริงจังมากน้อยเพียงใด

เมื่อนำแนวคิดเรื่องสิทธิมาประยุกต์ใช้กับเรื่องการมีส่วนร่วมในงานวิจัยประเภทต่าง ๆ เริ่มตั้งแต่งานวิจัยเชิงวิชาการที่มีนักวิชาการจากภายนอกเข้าไปทำงานวิจัย เข้าไปให้บริการวิชาการ เข้าไปให้คำแนะนำต่าง ๆ ซึ่งได้สร้าง “การเปลี่ยนแปลง” (change) ที่ก่อให้เกิดผลลัพธ์ทั้งที่สำเร็จและล้มเหลว ทั้งผลลัพธ์ที่พึงประสงค์และไม่พึงประสงค์ แต่ที่แน่ ๆ ก็คือ ผู้ที่ได้รับผลดังกล่าวนั้น ก็คือคนในชุมชนนั่นเอง

ดังนั้น เมื่อในฉากสุดท้าย ชุมชนเป็นผู้ที่ต้องได้รับผลกระทบที่เกิดขึ้นจากงานวิจัย จึงน่าจะต้องเป็นสิทธิของคนในชุมชนที่จะต้องเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการวิจัย ซึ่งหากพูดแบบอุดมคติ ก็ควรจะเข้ามามีส่วนร่วมตั้งแต่ฉากแรก คือขั้นการตัดสินใจว่า “ควรจะต้องทำวิจัยไหม”

และร่วมไปจนถึงฉากสุดท้าย คือรับทราบว่าผลการวิจัยออกมาเป็นหมู่เป็นจ่าอย่างไร

สิ่งที่กล่าวมาข้างต้นนี้อาจจะเป็นเพียงอุดมคติเท่านั้น เพราะในงานวิจัยวิชาการทั่ว ๆ ไป ผู้ที่ตัดสินใจว่าจะทำวิจัยหรือไม่ จะทำในเรื่องอะไร มักจะเป็นฝ่ายนักวิชาการเพียงฝ่ายเดียว แม้แต่ในฉากสุดท้ายคือรายงานของการวิจัย คนในชุมชนก็มักจะไม่ได้รับทราบ ปัจจุบันนี้จึงเริ่มมีการเคลื่อนไหวในเรื่องสิทธิของชุมชน (ที่แม้จะเข้ามาเป็นเพียงกลุ่มตัวอย่าง) ที่จะเข้ามามีส่วนร่วมในการตัดสินใจในกระบวนการวิจัย ตัวอย่างเช่น ข้อกำหนดเรื่องจริยธรรมในการวิจัยที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์ เป็นต้น

ในกรณีของงานวิจัยเพื่อท้องถิ่นแบบสายพันธุ์ไทยที่มีคนในพื้นที่เป็นนักวิจัยเอง เป็นผู้ตัดสินใจว่าจะทำวิจัยด้วยตัวเอง ก็อาจจะหมดปัญหาเรื่องสิทธิในการวิจัยไปได้เปลาะหนึ่ง แต่ถึงอย่างไรก็ตาม ทีมวิจัยชุมชนก็ยังเป็นเพียงคนกลุ่มเล็ก ๆ กลุ่มหนึ่งเท่านั้นในชุมชน ดังนั้นจึงยังต้องมีกระบวนการที่เปิดให้คนอื่น ๆ ในชุมชนได้เข้ามามีส่วนร่วมอย่างกว้างขวางอยู่เป็นระยะ ๆ

แต่ในอีกด้านหนึ่งของ “เหรียญแห่งสิทธิ” ก็คือเรื่อง**ความรับผิดชอบ** ในกรณีที่นักวิจัยเป็นคนจากข้างนอก จะมองเห็นปัญหาเรื่องความรับผิดชอบได้อย่างชัดเจน เพราะผลแห่งการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจะตกค้างอยู่ในชุมชนเมื่อนักวิจัยจากภายนอกลาจากไป

เพื่อป้องกันหรือบรรเทาปัญหาเรื่องการแบกรับผลลัพธ์ของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจากการวิจัย CBR โดยเฉพาะในกรณีที่เป็นงานวิจัย CBR สายพันธุ์นอกที่มีนักวิชาการจากภายนอกไปร่วมมือทำวิจัยกับคนในชุมชน แนวคิดเรื่อง “ความรับผิดชอบร่วม” จึงถูกชูป้ายขึ้นมาให้สูงเด่นเป็นแนวทางหลักในการทำงาน กาญจนา ทองทั่ว (2545) หัวหน้าโครงการวิจัยเรื่องการท่องเที่ยวเชิงนิเวศบ้านวังอ้อฯ ที่ได้กล่าวถึงมาแล้ว ในขณะที่โครงการนี้เป็นการทำวิจัยร่วมกันระหว่างนักวิชาการจากภายนอกกับ

กลุ่มชาวบ้านที่ทำงานอนุรักษ์ป่าชุมชน กาญจนาได้ระบุหลักการทำงานแบบ “รับผิดชอบร่วมกัน” ไว้อย่างชัดเจนว่า ...

> *“...เรา (นักวิชาการ) ต้องนำเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการทำวิจัยมาเปิดเผยให้ชุมชนทราบทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการบริหารจัดการ เรื่องงบประมาณ หรือแม้แต่เรื่องการเขียนรายงานโครงการวิจัย ก็ต้องให้ประชาชนมาร่วมตัดสินใจด้วย จะตัดสินจากเราเพียงคนเดียวไม่ได้...”*

รากแก้วที่ 3: การพึ่งตนเองและการพึ่งพาอาศัยกัน

เราอาจจะคุ้นเคยกับการระบุถึงเป้าหมายสูงสุด (Ultimate goal) ของการทำงานพัฒนาว่า ถึงที่สุดแล้ว เป้าหมายสุดท้ายที่เราคาดหวังก็คือ ต้องการจะเห็น “ชุมชนเข้มแข็ง” และสัญญาณอย่างหนึ่งที่บ่งบอกว่าชุมชนนั้นเข้มแข็งก็คือ ชุมชนที่สามารถเดินต่อไปข้างหน้าด้วยการพึ่ง 2 ขาของตัวเอง ไม่ต้องรอให้คนอื่นมาช่วยประคองหรือไม่ต้องพึ่งไม้เท้าหรือรถเข็น แนวคิดที่อยู่เบื้องหลังเป้าหมายสูงสุดดังกล่าวก็คือ แนวคิดเรื่องการพึ่งตนเองและการพึ่งพาอาศัยกัน (Self-help/Self-reliance)

แนวคิดเรื่อง “การพึ่งตนเอง” เริ่มเป็นที่กล่าวขานถึงอย่างจริงจังในระดับสากลในช่วงราวๆ ทศวรรษ 1980 (มาเริ่มพูดถึงเรื่องพึ่งตนเองก็อีตอนการพึ่งตนเองกำลังจะหมดไปซะแล้ว แฮ่ม แฮ่ม) ตัวอย่างเช่น ในปี พ.ศ.2532 สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติได้ตีพิมพ์หนังสือชื่อ **มาพึ่งตัวเองดีกว่า** ซึ่งแปลมาจากหนังสือภาษาอังกฤษชื่อ **Helping Ourselves** ของ Worldwatch Institute

คำแถลงของผู้จัดแปลหนังสือเกริ่นนำไว้ว่า “การพึ่งตนเอง (และการพึ่งพาอาศัยกันและกัน) เป็นสัจจะอันเป็นสากลที่ได้พิสูจน์ความเป็น

อมตะมานานนับเป็นศตวรรษแล้ว" โดยเฉพาะในช่วงเวลาที่มีวิกฤติเกิดขึ้น (เกิดเป็นคนไทย ครั้งหนึ่งในชีวิตต้องเคยได้ยินภาษาบาลีที่กล่าวว่า "อัตตาหิ อัตโนนาโถ")

ความพยายามที่จะพึ่งตนเองนั้นมีทั้งใน **"ระดับชั้น"** (level) และใน **"ระดับเชิง/มิติ"** (dimension) ใน**ระดับชั้น**ก็ไล่ตั้งแต่การพึ่งตัวของตัวเองและครอบครัว เพื่อนบ้านใกล้เรือนเคียง กลุ่มต่าง ๆ ระดับชุมชน ส่วนใน **"ระดับเชิง/มิติ"** ก็มีตั้งแต่การพึ่งตนเองด้านเศรษฐกิจ ด้านสังคม ด้านวัฒนธรรม ด้านเทคโนโลยี ด้านจิตใจ ด้านสุขภาพ ด้านการจัดการทรัพยากร ด้านภูมิปัญญา ฯลฯ

ในสังคมไทยแต่ครั้งอดีตได้ถ่ายทอดจิตสำนึกเรื่องการพึ่งตนเองที่ฝังอยู่ในคำพูดและภาษิตต่าง ๆ เช่น ให้หัดพึ่งลำแข้งของตัวเอง อย่าไปยืมจมูกคนอื่นมาหายใจ (น่าสนใจว่า ปัจจุบันนี้มีการกล่าวถ้อยคำพวกนี้มากน้อยแค่ไหน) คำพูดเหล่านี้แสดงออกในวิถีการปฏิบัติทุกอย่างในชีวิต เช่น เมื่อจะเริ่มตั้งกลุ่มทำธุรกิจชุมชน ทางกลุ่มได้พึ่ง "เงินทุนที่จะนำมาลงทุน" จากการออมของสมาชิกกลุ่มเอง หรือคิดแต่จะไป "พึ่งเงินกู้ยืมจากธนาคาร" เป็นต้น

ผลลัพธ์ที่เกิดจากความพยายามที่จะพึ่งตนเองนั้นเห็นได้อย่างง่าย ๆ คือการเพิ่มความสามารถในการควบคุมชะตาชีวิตของตนเอง ควบคุมสภาพแวดล้อม และจัดการกับปัญหา/วิกฤติต่าง ๆ ได้มากขึ้น ตัวอย่างที่ง่ายที่สุดก็เช่น ในชุดโครงการวิจัย CBR เรื่องการใช้พลังงานทางเลือก เช่น เตาถ่าน โซล่าเซลล์สำหรับทำการเกษตร ฯลฯ ชุมชนที่ใช้พลังงานทางเลือกเหล่านี้ก็ไม่ต้องกังวลกับความผันผวนเรื่องราคาน้ำมันในตลาดโลก หรือในชุดโครงการฟื้นฟูการปลูกข้าวในพื้นที่นาร้างในชุมชนภาคใต้ เมื่อปลูกข้าวกินเองได้ หรือมีสวนผักอยู่หลังบ้าน ไม่ว่ารัสเซียจะรบกับยูเครนจนเดินเรือขนส่งธัญพืชไม่ได้ ชุมชนก็ไม่ต้องเดือดร้อน เป็นต้น

ตัวอย่างการพึ่งตนเองที่ยกมากล่าวนี้ เป็นรูปแบบของการพึ่งตนเองขั้นต้น คือการพึ่งตนเองด้านปัจจัยสี่ในการดำรงชีวิต และในระดับที่สูงขึ้นมาก็คือ การพึ่งพาตนเองด้านจิตใจอันได้แก่ ความมั่นใจในความสามารถของตัวเองที่จะสามารถทำสิ่งต่าง ๆ ได้ (ในชุดโครงการวิจัย CBR ที่ส่งเสริมผู้พิการให้ประกอบอาชีพจะมุ่งเน้นการพึ่งตนเองด้านจิตใจนี้เป็นด่านแรก) และในระดับที่สูงที่สุดก็คือ การพึ่งพาตนเองด้านปัญญา ซึ่งเป็นเข็มมุ่งของงานวิจัย CBR

แล้วแนวคิดเรื่อง “การพึ่งตนเอง” (และพึ่งพาอาศัยกัน) มาเกี่ยวข้องกับเรื่อง “การมีส่วนร่วม” ได้อย่างไร ในเอกสารเรื่อง **“มาพึ่งตนเองดีกว่า”** ที่ได้กล่าวถึงไปแล้วนั้น ได้อ้างถึงรายงานการวิจัยจำนวนมากที่แสดงให้เห็นว่า แม้แต่ในแวดวงธุรกิจ ในบริษัทธุรกิจ การเปิดโอกาสให้คนงานได้เข้ามามีส่วนร่วมทั้งในกระบวนการผลิตและทั้งในระบบบริหารงาน จะให้ผลลัพธ์ที่ดีทั้งต่อประสิทธิภาพของการผลิต การเพิ่มผลผลิต ความสามารถของคนงานที่จะแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ได้ด้วยตัวเอง ซึ่งก็หมายความว่า หากเราต้องการให้ “คนพึ่งลำแข้งของตัวเอง” เราก็ต้องเปิดโอกาสให้มีการฝึกออกแรงลำแข้งให้แข็งแรงเพื่อให้เป็นที่พึ่งได้

ในสถานการณ์ที่เป็นจริง ใน**ฉากแรก**ของการทำงานวิจัย CBR เราคงต้องยอมรับว่า ในยุคปัจจุบัน ขีดความสามารถของชุมชนหรือชาวบ้านที่จะพึ่งตนเองในด้านต่าง ๆ นั้นได้ลดน้อยถอยลงไปอย่างมาก (ชุมชนได้ผ่านกระบวนการทำลายขีดความสามารถในการพึ่งตนเองมาแล้วอย่างหนักหน่วง) และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง หาก CBR ทำงานกับกลุ่มเปราะบางทั้งหลาย เช่น คนพิการ ผู้สูงอายุ คนไร้บ้าน ชาวนาไร้ที่ดินเกษตรกรรับจ้าง ฯลฯ สำหรับคนกลุ่มนี้ ในจุดออกสตาร์ทก็คงจำเป็นต้องมี “ความช่วยเหลือจากภายนอกบ้าง” เปรียบเสมือนหอยมุกที่ต้องมีเม็ดทรายจากภายนอกใส่เข้าไปก่อนที่จะได้ไข่มุก ในกรณีของ CBR ก็คือต้องมี

พี่เลี้ยง/โหนด/นักวิชาการเป็นปัจจัยภายนอกที่เข้าไปช่วยเหลือก่อน ในลำดับถัดไป จึงจะเป็นการพึ่งตัวเองของกลุ่มเป้าหมาย

อันที่จริง “การช่วยเหลือคนอื่นให้หลุดพ้นจากปัญหา” นั้น อาจจะเป็นเรื่องง่ายและสามารถทำได้เลยเมื่อมีจิตเมตตา แต่ทว่า “การช่วยเหลือคนอื่นเพื่อให้เขาช่วยตัวเองได้ต่อไป” อันนี้นอกจากจะมี “จิตเมตตา” แล้ว ยังต้องมี “ความเข้าใจที่ถูกต้อง” กำกับมาด้วย ดังนั้น พี่เลี้ยง/โหนด/นักวิชาการที่มาเล่นบท “ผู้ช่วยให้ชาวบ้านช่วยตัวเองได้นั้น” จึงต้องมีการฝึกอบรมทั้งด้านความเข้าใจ และต้องลงมือฝึกปฏิบัติเพื่อให้ยึดกุมหลักการทำงานอย่างถูกทิศทาง

เอกสารอ้างอิง

สำหรับเอกสารที่เป็นรายงานการวิจัยเพื่อท้องถิ่น (CBR) ที่ได้รับการสนับสนุนจากฝ่ายวิจัยเพื่อท้องถิ่น สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ผู้เขียนได้อ้างอิง ระบุชื่อ นามสกุล ปีที่ศึกษา เอาไว้ในตัวเอกสารแล้ว ผู้ที่สนใจสามารถจะค้นคว้าได้จากหน้าเว็บไซต์ของ สกว.ได้

ภาษาไทย

กรรณิกา ชมดี. (2524). “การมีส่วนร่วมของประชาชนที่มีผลต่อการพัฒนาเศรษฐกิจ: ศึกษาเฉพาะกรณีโครงการสารภี ตำบลท่าช้าง อำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี”. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ฉลาดชาย รมิตานนท์ และคณะ. (2525). “การมีส่วนร่วมของประชาชนในชนบทภาคเหนือของประเทศไทย”. รายงานการวิจัย, United Nations Institute for Social Development (UNRISD).

ชลลดา กิจชื่นภิรมย์สุข. (2548). “การศึกษาสถานะขององค์ความรู้ด้านการสื่อสารและการมีส่วนร่วมในวิทยานิพนธ์สาขานิเทศศาสตรพัฒนาการของไทย”. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

แนวทางในการให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการพัฒนาชนบท (แปลจาก Approaches to Participation in Rural Development, by Peter Oaklay & David Marsden, 1984 องค์กรแรงงานระหว่างประเทศ, ILO) แปลโดย นรินทชัย พัฒนพงศา. สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ. (2533).

บัณฑร อ่อนดำ และวิริยา น้อยวงศ์ พยางค์. (2533). (แปลและเรียบเรียง) **ยุทธศาสตร์ในการพัฒนาชนบท: ประสบการณ์ของไทย**. คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ. (2543). **กระบวนการและเทคนิคการทำงานของนักพัฒนา**. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).

มาพึ่งตัวเองดีกว่า (แปลจาก Helping Ourselves) by Bruce Stokes, 1981, Worldwatch Institute แปลโดย ลดา อมรทัต. สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ (2532).

วิภาพรรณ ธาติ. (2550). "การมีส่วนร่วมในการจัดการป่าชุมชน: ศึกษาเฉพาะกรณีโครงการพัฒนาพื้นที่ป่าชุมชน แม่กวง อำเภอดอยสะเก็ด จังหวัดเชียงใหม่". วิทยานิพนธ์ปริญญาโท วิทยาลัยประชากรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สินธุ์ สโรบล. (2552). **วิธีวิทยาวิจัยเพื่อการเปลี่ยนแปลงและพัฒนาชุมชน.** ฝ่ายวิจัยเพื่อท้องถิ่น, สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).

อุษณีย์ ศิริสุนทรไพบูลย์. (2538). "แนวทางการมีส่วนร่วมของประชาชนในโครงการพัฒนาขนาดใหญ่ของรัฐ: ศึกษาเฉพาะโครงการเขื่อนหรืออ่างเก็บน้ำ". วิทยานิพนธ์ปริญญาโท จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ภาษาอังกฤษ

Arnstein, S. (1969). "A Ladder of Citizen Participation". Journal of American Planning Association, 35(4). July 1969.

Cohen, John, M. (1977). Rural Development Participation: Concept and measures for project design, implementation and evaluation. Centre for International Studies, Cornell University.

Cohen, J. & Uphoff, N. (1980). "Participation's place in rural development: Seeking clarity through specificity". World Development, 8: 213-235.

Hacker, Karen. (2014). **Community-based participatory research**. Thousand Oaks, CA, Sage.

สนับสนุนการสร้างความรู้โดย
สำนักงานการวิจัยแห่งชาติ (วช.)
สถาบันคลังสมองของชาติ
มูลนิธิสถาบันวิจัยเพื่อท้องถิ่น